

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

на правах рукопису

КАЧМАЛА Вікторія Іванівна

УДК 94 (447.5)''19'': 3(043.3)

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Д и с е р т а ц і я
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Філоретов Віктор Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукової розробки теми дослідження.....	10
1.2. Стан джерельної бази дослідження	26
РОЗДІЛ 2	
ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РЕГІОНУ ДОВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	34
2.1. Соціально–національний склад та заняття населення Лівобережного регіону на рубежі XIX–XX ст.....	34
2.2. Соціально-економічні та демографічні реалії фабрично-заводської промисловості	61
2.3. Сільське господарство в структурі економіки Лівобережжя	74
2.4. Демографічні особливості регіону.....	100
РОЗДІЛ 3	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	126
3.1. Мобілізація чоловічого населення на війну та її вплив на економіку регіону.....	126
3.2. Падіння життєвого рівня населення.....	145
3.3. Наростання загальної кризи в регіоні	157
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	182
ДОДАТКИ	209

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні в умовах економічних проблем і політичних криз влада й суспільство не готові реально оцінювати стан та перспективи соціально-економічного розвитку українського суспільства. Економіка країни в критичному стані і якщо держава не створить необхідних умов для ведення бізнесу, стимулювання виробництва, забезпечення промисловості новітніми технологіями, сприяння розвитку особистості та колективної ініціативи, повернення державних структур до освіти, науки, культури, країну чекає фінансово-економічний, політичний, демографічний хаос. Населення прагне бути соціально захищеним, а спеціальна демографічна політика повинна підсилюватися заходами держави щодо виходу з економічної кризи. Влада має забезпечувати соціальний захист своїх громадян, а це в свою чергу – створення нових робочих місць, гідна заробітна плата, кваліфікована медична допомога, якісне безкоштовне навчання.

Невтішною в Україні є проблема народжуваності. Це насамперед пов'язано з тим, що жінки дедалі більше долучаються до економічної діяльності, вони прагнуть зробити кар'єру, і як наслідок, все менше часу залишається на сім'ю та виховання дітей. На початку ХХ ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. За деякими даними, на той час покоління батьків заміщалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. Зараз спостерігається протилежна ситуація – Україна належить до країн з найнижчим рівнем народжуваності. Ще в 1991 р. в Україні кількість померлих перевищила кількість новонароджених. За даними сучасних дослідників, коефіцієнт природного приросту становив 0,8 відсотка. У наступні роки ситуація стає все гострішою. Так, у 2005 р. загальний коефіцієнт смертності майже вдвічі перевищив показник народжуваності [228, с. 7]. Соціально-економічний розвиток держави неможливий без демографічного розвитку. Ці два процеси між собою тісно пов'язані. Як тільки погіршується демографічна ситуація, у країні практично немає перспективи для соціально-економічного

розвитку. За таких умов, щоб змінити ситуацію, яка склалася, держава має звернути увагу на сім'ю та молодь. Гостро стоять проблеми забезпечення населення житлом, низької заробітної плати та суцільної дорожнечі, все це викликає серйозне занепокоєння і тривогу за майбутнє.

Соціально-економічні та демографічні зміни залежать насамперед від життєвого рівня населення, який характеризується ступенем задоволення фізичних, духовних, соціальних потреб людей. Він передбачає потреби, що спричинені певними суспільними умовами та є відображенням соціального стану суспільства. Життєвий рівень виражається системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, станом культурного життя та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку соціальних та економічних відносин. На соціально-економічні зміни суттєвий вплив мають політика та політична ситуація, ідеологія, яку проводить уряд, рівень розвитку виробництва предметів споживання, негативно відбивається безробіття та аграрне перенаселення.

Демографічна ситуація, що склалася в сучасній Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками демографічних процесів, дають підстави кваліфікувати їх як ознаки демографічної кризи. Вагомою причиною її стала інтенсивна міграція. Так, «у 2000 р. кількість працівників-мігрантів тільки з восьми областей України становила 400 тис. осіб. Основними країнами – реципієнтами є Росія (37,2 %), Польща (18,7 %), Чехія (16,9 %), Італія (8,5 %), Португалія (3,8 %), Угорщина (2,5 %). Наші співгромадяни займаються роботами, які мало сприяють підвищенню їхньої кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні» [228, с. 6]. Чоловіки в

основному задіяні в будівництві, транспорті, сільському господарстві, жінки – в торгівлі, громадському харчуванні, сільськогосподарських роботах, домашньому обслуговуванні. Ці люди є зовсім незахищеними від свавілля роботодавців, посередників, багатьом загрожує небезпека потрапити у тенета торговців людьми. Оцінки масштабів трудової міграції коливаються у межах семи мільйонів осіб. І хоча трудові мігранти підтримують зв'язки з родинами, що залишилися на рідній землі, це явище завдає значної шкоди репродуктивній діяльності, вихованню дітей та впливає на майбутнє нашої держави.

Україну в наступні роки очікує скорочення загальної кількості населення країни, передусім в працездатному віці, посилення демографічного старіння і відповідне зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку – саме це обумовлює невідворотність реформ системи пенсійного забезпечення і соціального захисту в цілому, демографічна деградація окремих сільських місцевостей та депресивних територій.

У цій ситуації демографічна політика держави має спрямовуватися передусім на підвищення життєвого рівня та поліпшення якості соціально-економічного життя населення. Акценти необхідно робити на якісних параметрах демографічного відтворення. Потрібно сконцентрувати зусилля на розв'язанні поточних і стратегічних завдань – належний соціальний захист сімей з дітьми та осіб похилого віку, поліпшення екологічної ситуації, зниження виробничого та побутового травматизму, якісна медична допомога та освіта.

В умовах нестабільної економічної ситуації в Україні на початку XXI ст., у нашій державі має бути розроблена і здійснена програма захисту населення. Особлива увага має приділятися найменш захищеним верствам нашого суспільства – дітям, пенсіонерам, військовослужбовцям, працівникам бюджетної сфери. Щотижнева всеукраїнська газета «День» цитувала виступ директора Інституту демографії України С. Пирожкова на міжнародній конференції «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». У своїй доповіді той наголосив: «... за підрахунками вчених інституту, до 2050 р. населення України зменшиться до 34,8 млн чол.»

[78, с. 2]. Українська держава, відчувши гостроту демографічної проблеми та погіршення соціально-економічного становища населення, вжила в останні роки низку заходів для виправлення ситуації. Але вони не дадуть бажаного результату без врахування відповідного історичного досвіду. Зокрема, початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато в чому подібний до сучасного соціально-економічного та демографічного становища держави. І хоча демографічні чинники тоді й нині були різними, але їх вплив на соціально-економічні процеси був однаковим. Саме необхідність врахування соціально-економічних і демографічних уроків початку ХХ ст. у розвитку сучасної України й зумовила актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 24 грудня 2009 р., протокол № 5.

Об'єктом дисертаційного дослідження є становище Лівобережної України на початку ХХ ст.

Предметом даного дослідження є соціально-економічні та демографічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження визначаються внутрішньою логікою подій і охоплюють період з 1900-го по березень 1917 р. Нижній хронологічний рубіж обумовлений 1900 р., початком загострення загальної економічної кризи та політичним піднесенням у суспільно-політичному русі. Верхня межа – це повалення самодержавства і пов'язані з цим революційні події, що зумовили створення в Україні Центральної Ради. З метою більш ґрунтовного дослідження передумов та наслідків історичних подій в дисертації залучаються відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах, інколи для порівняння наводяться дані Першого всеросійського перепису за

1897 р., адже саме тоді вперше були отримані найповніші і найточніші дані щодо кількості населення в Російській імперії.

Територіальні межі охоплюють територію Полтавської та Чернігівської губерній, які на початку ХХ ст. входили до складу Російської імперії та становили окремий історико-географічний, адміністративно-територіальний та соціально-економічний регіон України. Велику увагу приділено губернським містам регіону – Полтаві та Чернігову.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, інших джерел, наукової літератури з даної проблеми проаналізувати економічні, демографічні, соціальні зміни на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні. Відповідно до мети були поставлені такі основні **завдання дослідження:**

- встановити стан вивчення проблеми в історіографії та ступінь її джерельного забезпечення;
- провести аналіз соціально-національного складу населення Лівобережного регіону на початку ХХ ст., відтворюючи при цьому основні заняття мешканців;
- виявити зміни, що сталися внаслідок урбанізації, простежити розвиток фабрично-заводської промисловості Полтавської та Чернігівської губерній;
- визначити соціально-економічні чинники діяльності сільського населення та показати вплив аграрної реформи П. Столипіна на економічний розвиток у 1906 – 1914 рр.
- проаналізувати картину аграрного перенаселення та динаміку міграційних процесів, довести взаємозв'язок політичних подій та динаміки демографічного зростання;
- проаналізувати вплив Першої світової війни на соціально-економічні та демографічні зміни в суспільстві;
- дослідити динаміку погіршення соціально-економічного становища населення, з'ясувавши при цьому обсяги споживання продуктів харчування, товарів першочергового вжитку, побутових та транспортних проблем;

- довести зв'язок між економічною кризою, зростанням соціально-економічної напруги та демографічними проблемами в регіоні.

Методологічною основою дисертації є принцип історизму, системності, науковості, комплексного підходу до висвітлення проблеми. У дослідженні окремих аспектів демографічних змін та соціально-економічних перетворень використано статистичні методи збирання інформації, що стосуються закону великих чисел і поділяються за своїм змістом на демографічний, економічний, соціальний, санітарний тощо. Для дослідження побуту, життєвого рівня населення використовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також – історичні методи: хронологічний, порівняльний, функціональний та інші. Комплексний підхід до використання різних методів дослідження дозволили повніше реалізувати поставлені завдання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає насамперед у постановці та першому комплексному дослідженні актуальної, науково значущої та недостатньо розробленої в історичній науці проблеми впливу соціально-економічних та демографічних змін на становище населення Лівобережної України на початку ХХ ст. Новим для української історичної науки є введення до наукового обігу раніше невідомих джерельних даних. Уперше на базі порівняння даних переписів населення Полтавщини та Чернігівщини за 1897 р., 1910 р., 1916 р. визначено динаміку соціально-національного складу населення та його основні заняття напередодні та в роки Першої світової війни. На статистичних матеріалах досліджено недостатньо висвітлену в історичній літературі проблему щодо інтенсивності головних напрямків міграції лівобережного населення. Встановлено, що столипінська аграрна реформа мала суперечливий характер та серйозно вплинула на розвиток кооперативного руху. До наукового обігу введено нові теоретичні узагальнення про вплив соціально-економічних реформ на демографічні зміни та склад населення Лівобережної України. Обґрунтовано тезу про те, що селянство відіграло вирішальну роль у соціально-економічних змінах та демографічних процесах.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів дисертації у науково-педагогічній діяльності, створенні узагальнюючих праць з історії України, курсів лекцій, навчальних посібників для студентів. Матеріали дисертації будуть корисними у процесі удосконалення соціально-економічних відносин і демографічної ситуації в Україні.

Апробація результатів дисертації здійснювалась під час обговорення на кафедрі історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. А також у формі виступів на науково-практичних конференціях «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ – Батурин, 7–8 листопада 2008 р.), «Друга Волинська наукова конференція» (Житомир, 20–21 листопада 2008 р.), «Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії» (Київ, 19 червня 2009 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та фактичний матеріал дисертаційного дослідження відображені в шести наукових статтях у фахових виданнях з історії затверджених ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки дослідження

Історіографічну базу дослідження демографічних та соціально-економічних змін на території Полтавщини та Чернігівщини на початку ХХ ст. становлять праці дорадянських, радянських та пострадянських істориків, економістів, статистів. З огляду на це історіографія проблеми, яка є предметом даного дисертаційного дослідження поділяється на кілька умовних періодів: дорадянський, радянський та сучасний. Перший з них охоплює початок ХХ ст. до перемоги радянської влади на Україні й хронологічно охоплює 1900 р. – початок 1920-х рр. Другий період охоплює 20-ті – кінець 80-х рр. ХХ ст., включаючи весь час існування України в складі СРСР. Третій, сучасний період, це час утворення й будівництва незалежної Української держави, що почався з 1991 р.

Перші спроби дослідити соціально-економічну історію початку ХХ ст. були зроблені в роботах відомих російських та українських істориків, географів, краєзнавців, письменників, економістів. Варто зазначити, що саме їх праці містять велику кількість достовірного фактичного матеріалу стосовно розвитку економіки України взагалі і лівобережних губерній зокрема. Однак такі важливі питання, як Столипінська аграрна реформа, процес переселення селян відображалися не повністю і під різними кутами зору. Більша частина літератури має політичне забарвлення: дореволюційні автори оцінювали перспективи соціально-економічного розвитку згідно з власними політичними установками, поданий матеріал подавався хаотично. Не вивчався матеріал про соціальну та національну структуру населення Лівобережної України, не були досліджені матеріали активізації міграційних процесів, не розглядалися питання задоволення фізичних, духовних, соціальних потреб людини в період капіталізму. Дослідники не звертали

уваги на демографію Лівобережжя, однак саме тут провідна роль належала представникам аграрного сектору, погляди селянина на шлюб, сім'ю, дітей, віддзеркалювали звичаєве право, етичні норми поведінки і своїм походженням та існуванням були забов'язані цілому комплексу соціально-економічних чинників.

Заслуговує на увагу монографія Л. Падалки, де дослідник наводить дані про кількість населення по повітах, пояснює, чому відбувалося переселення із сіл до міст, пояснює причини дискримінації осіб єврейської національності [223]. На широкому статистичному матеріалі показав зміни в поміщицькому та селянському землеволодінні, господарському житті Полтавської губернії відомий статистик М. Рклицький. Він підрахував розміри селянських господарств, які могли покривати витрати і бути рентабельними в умовах розвитку типових товарно-грошових відносин на початку ХХ ст. [245]. Описав економічне становище, життя селян на основі статистичних даних трьох повітів Полтавської губернії – Прилуцького, Лохвицького та Роменського А. Іринін. Автор використав відомості по 25 089 господарствах, за якими можна простежити розвиток харчового землеробства і капіталістичного виробництва на Лівобережній Україні. Потрібно зазначити, що одним із недоліків цієї праці є те, що вона має лише описовий характер, її відомості не охоплюють усю Полтавщину [179].

Пізнавальне значення має «Коротенька історія Чернігівщини» одного з лідерів національно-визвольного руху в Україні Д. Дорошенка. У ній описано численні пам'ятки старовини і мистецтва та історичні події від козацьких часів до початку ХХ ст. Це не дивно, адже він був співробітником Чернігівської губернської архівної комісії [167].

Соціально-економічне становище населення південно-західного регіону досліджував Л. Личков. Дослідник навів цікаві відомості про грамотність населення, зіставив відсоток неписьменних людей з загальною кількістю освіченого населення, підрахував відсоток дорослого населення за сімейним станом, кількість чоловіків та жінок, зробив відповідні висновки [205].

Детальний аналіз сільськогосподарського життя та вирішення аграрного питання в аграрно перенаселених губерніях провів А. Кауфман. Автор довів, що столипінська аграрна реформа була зумовлена необхідністю [190].

Значна кількість робіт присвячена розвитку земської статистики та аналізу зібраних матеріалів. В основному вони базуються на статистичних показниках Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Відзначаємо працю І. Гольдштейна за якістю вивчення статистичних матеріалів. Автор порівнює проведення загальних переписів населення у Німеччині з матеріалами зібраними в Російській імперії. Дослідник виявляє недоліки перепису, наголошує на отриманні неточних даних, показує бюрократизм в державному апараті [157]. Перегукуються з цим дослідженням монографія М. Каблукова, де подані основні ознаки для статистичних групувань – сільські поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, посівні площі [184]. Грунтовний опис Чернігівської губернії провів відомий український вчений А. Русов. Його дослідження мали актуальне значення для майбутнього статистики України, зібрана інформація була необхідна для управління соціально-економічним розвитком краю. В поле зору дослідника потрапили сільські громади, маєтки поміщиків, оціночні роботи з обстежень фабрик, заводів, будинків, торгівельних приміщень тощо [244].

Вплив Першої світової війни на зміни в соціально-економічному житті населення, його невдоволення низьким життєвим рівнем відзначили дослідники В. Мілютін та К. Пажитнов [213; 224]. Їх роботи мають фактологічний характер, без будь-якого порівняльного аналізу. Такий підхід був пов'язаний з відсутністю вільного доступу істориків до архівних документів та матеріалів. Це, в свою чергу, перешкоджало і визначенню об'єктивних причин соціально-економічних змін. Такий стан в історичній науці був цілком закономірним явищем для часу, коли викликана Першою світовою війною економічна розруха супроводжувалась кризою соціального життя, породженого політичними катаклізмами, які переживали народи колишньої Російської імперії, в тому числі й українці, упродовж 1917 – 1920-х рр.

Історики, що працювали після встановлення радянської влади перебували під впливом ленінської методології. Своєрідністю відзначалися наукові дослідження проблеми радянського періоду з усією її однозначністю. Вчені намагалися відтворити демографічні та соціальні зміни, що відбувалися на початку ХХ ст., однак не змогли чітко визначити рівень матеріального забезпечення населення, показники його прибутків. Не було вироблено єдиних норм для визначення рівня життя, що спричинило завищення оцінок перенаселення лівобережних губерній. Недостатньо були з'ясовані демографічні фактори – смертність, народжуваність, міграції. Від 1897 і до 1926 р. не було жодного вселюдного перепису, ті статистичні дані, що були отримані в складних умовах воєнного часу та економічної кризи не були точними і давали надзвичайно неповний та необ'єктивний матеріал. Однією з домінуючих тем за радянської історіографії, внаслідок її ідеологічної заангажованості, стала тема робітничого класу. Поступово складалися «ударні» проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним. До таких належать широко висвітлені періоди «революційних злетів» (1895–1903, 1905–1907, 1910–1914 рр.). Іншим хронологічним відрізкам приділялося менше уваги, хоч і в них можна знайти відповіді на чимало питань дореволюційної історії пролетаріату. З'являється дедалі більше доказів того, що масові акції протесту робітників мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише в роки революції набували політичного забарвлення.

У довоєнний період заслуговують уваги дані зі статистичних збірників Української академії наук за редакцією академіка М. Птухи (К., 1924 р. та К., 1930 р.), а також Центрального статистичного комітету УСРР під керуванням А. Хоменка (Х., 1927 р.). Інститут відкрився 1 березня 1919 р. і налічував лише чотири співробітники, згодом, у 1938 р., їх було вже 30 осіб. Науковці серйозно займалися повним спектром демографічних процесів, ці розробки стали найціннішими із наукової спадщини інституту. Так, в 1925 р. побачив світ щорічний статистичний довідник «Україна» за редакцією М. Авдієнка. Він вміщує цікавий статистичний матеріал, що стосується лівобережного регіону,

є порівняльні таблиці щодо кількості населення на початку ХХ ст. [296]. Надалі, з 1931 р. робота установи була спрямована у дещо інше русло. Праці співробітників інституту є унікальними. Так, наприклад, у статистичних дослідженнях Ю. Масютина «Професійна статистика в Росії та на Україні» розглянуто значення професійної статистики і ті завдання які стоять перед нею, розкрито питання щодо обсягу соціальної економіки та здійснено порівняння розвитку галузей сільського господарства, технологій у обробній промисловості, велике й дрібне виробництво, умови наймання жінок і дітей, безробіття, робітничий рух, страйки тощо [210]. У роботі П. Пустохода та М. Трацевського про шлюбність на Україні, наведено дані щодо кількості шлюбів в Україні у період з 1901-го по 1910 рр., наголошено, що одним із чинників, який зменшував коефіцієнт шлюбності в Полтавській та Чернігівських губерніях, було, безперечно, інтенсивне переселення людей із цих губерній за Урал [237].

У праці А. Хоменка про населення України в 1897–1927 рр. наведені дані про переселення українців за Урал, підраховано дійсний приріст населення за ці роки, темпи його зростання, описано процеси переселенського руху. Тут знаходимо інформацію стосовно кількості населення перед Першою світовою війною та висловлювання думки щодо недосконалих відомостей про кількість населення в 1914 р. [275].

Варто згадати ще одного дослідника того часу – Ю. Корчака-Чепурківського. Вчений працював у відділі демографії ЦСУ УРСР з 1925-го по 1928 рр., за три роки опублікувала понад 25 робіт зі статистики по кожній із дев'яти українських губерній. Праці вченого зі статистики природного руху населення України відрізняються детальністю, точними підрахунками, становлять собою цінний матеріал для подальшої наукової розробки та вивчення. Трагічною була доля самого науковця: діюча влада побачила в ньому «ворога народу» і засудила за розголошення правдивих даних щодо перепису населення України в 1937 р. (називалися цифри зменшення населення внаслідок голодомору 1932–1933 рр.) до вісімнадцяти років

ув'язнення. Довгі роки вважалося, що всі дані перепису знищені і лише в 1989 р. частину з них знайдено в архівах та опубліковано.

Є. Волков у своїй праці пояснює причини створення земств, підкреслює значення подвірного перепису населення та вивчає динаміку народного життя і господарства починаючи з 1900 р. Автор порівнює перепис 1897 р. та III подвірно-господарський перепис 1910 р. по Полтавській губернії. Наводить статистичні дані про Всеросійський сільськогосподарський перепис 1916 р., дані з'їздів земської статистики [154]. На матеріалах перепису 1916 р. базується дослідницька праця історика ВУАН С. Мінаєва. Окрім аналізу сільського господарства вчений проводить дослідження національного складу населення міст та сіл України. Він порівнює статистичні дані про національний склад населення з даними про мову, яку населення вважає своєю рідною. Дослідник визнав, що росіяни в 1916 р. становили лише 9,2 % усього населення України, а 15,2 % розмовляли російською мовою і визнали її рідною [216].

Висвітленню селянського питання в роки столипінської реформи та Першої світової війни присвячено змістовну працю відомого тогочасного вченого – історика М. Яворського. Автор велику увагу приділив питанню міграції українських селян за Урал та на Далекий Схід, розкрив причини цього процесу та його наслідки. Ним вперше було описано й українську міграцію до Америки [290]. Ця книга піддалась жорстокій критиці з боку влади, її автора, дійсного члена ВУАН, відправлено на заслання. Постраждало й багато інших українських вчених-істориків. Такими заходами сталінський режим прагнув підкорити історичну науку. Щоб уникнути репресій і не потрапити у жорстокі ідеологічні лещата, значна частина істориків мусила підкоритися сталінському режимові й приховувала власні наукові переконання.

До всіх негараздів у дослідженні проблеми, пов'язаних з тоталітарним режимом Й. Сталіна, додалися й труднощі війни. На певний час Україна виявилася окупованою, в цих умовах Інститут історії разом з іншими установами та підрозділами Академії Наук УРСР було евакуйовано до

столиці Башкирської АРСР, а згодом перебазовано до Москви. Тому не дивно, що упродовж першої половини 40-х рр. XX ст. серйозна наукова розробка економічних проблем практично була припинена. Певне виключення становили роботи Ф. Лося про економічне становище селянства, аграрні відносини, класову диференціацію на селі та селянський рух на Лівобережній Україні під час столипінської аграрної реформи. У працях вчений описав причини обезземелення селянської бідноти і зміцнення внаслідок цього куркульства, розпродаж землі, зробив аналіз розподілу землі та визначив її кількість, що відійшла на хутори та відруби в 1907–1911 рр. Встановив причини та наслідки переселення, жахливі умови в яких довелося жити переселенцям – хвороби, холод, голод, антисанітарію, злидні, становище та зміни в робітничому суспільстві [199; 200; 201].

Найбільш плідним у науковому відношенні у вивченні соціально-економічних проблем, в тому числі й на Лівобережній Україні, виявився повоєнний етап радянського періоду, який хронологічно охоплює початок 50-х – кінець 80-х рр. XX ст. Праці російського науковця А.Аверха про П.Століпін і Третю думу часто використовувалася дослідниками в радянській історіографії, вона перегукується з працями Ф. Лося [142; 143]. В монографії розкривалося питання столипінської аграрної реформи та її вплив на становище сільського населення після 1906 р. Продовжує цю тему Є. Василевский у дослідженні «Идейная борьба вокруг Столыпинской аграрной реформы» [151].

Особливі уваги заслуговують фундаментальні праці О. Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв.» та «Розвиток промисловості в Україні». Автор детально аналізує динаміку номінальної й реальної заробітної плати промислових робітників, умови праці та скорочення тривалості робочого дня, доводячи, що умови були значно кращими на великих підприємствах, які могли втримати конкурентну боротьбу. Автор визначає рівень освіти робітників і членів їхніх сімей, наводить дані про стан медичного обслуговування, страхування життя та здоров'я, споживання харчових продуктів і промислових товарів [222].

У монографії А. Сидорова «Экономическое развитие России в годы Первой мировой войны» зазначено, що промислова криза 1900–1903 рр. обумовила значне падіння цін на вугілля, нафту, газ, мідь, залізо та ін., такі різкі зміни кон'юнктури ринку призвели до масового зростання безробіття, а це, у свою чергу, негативно вплинуло на добробут робітників та їхніх сімей. Крім того, автор наводить дані стосовно раціонів харчування робітників текстильної галузі у 1910 р., досліджує рух заробітної плати працівників різних галузей, показує, як з 1914 р. починають зростати ціни на текстиль та інші товари першої необхідності тощо [252].

Увагу українських вчених привертає робота В. Харитонова про причини та початок Лютневої революції 1917 р. на Україні. Дослідник дає об'єктивну оцінку ситуації, що склалася по всій Російській імперії напередодні революції, причинам відречення від влади царського уряду та імператора Миколи II, створенню Тимчасового уряду, доводить неминучість цих подій на тлі Першої світової війни, економічної і продовольчої кризи [273].

Праця Й. Щербини про робітничий клас України та його революційну боротьбу в 1914 – 1917 рр. використовувалася в дослідженнях багатьох науковців. Присвячена формуванню найманої праці в Російській імперії, вона глибоко висвітлила становище населення у роки столипінської аграрної реформи. Вдало визначено причини переходу селян до лав міського пролетаріату, висвітлено економічне становище робітників цього періоду. Автор аналізує еволюцію бюджету робочого часу, заробітної плати робітників різних професій, їх житлові умови та побутове забезпечення. Вчений дослідив антивоєнні виступи селян, їх злиття з антивоєнними виступами робітників ряду промислових міст України. В цей час на Лівобережній Україні відбулися аграрні заворушення, що підтримали Лютневу революцію [288].

Вагомий внесок у вивчення історії селянства зробив свого часу відомий український вчений-аграрник М. Лещенко. Колишній кадровий військовий, активний учасник боротьби з фашистською навалою в часи війни, після важкого поранення був звільнений у запас і відтоді повністю присвятив

себе служінню науці. Упродовж майже півстолітнього перебування у лавах провідних співробітників Інституту історії АН УРСР Микола Никифорович видав кілька монографій, десятки брошур, сотні статей та повідомлень. Увесь цей час головною проблематикою його наукових студій був селянський рух в Україні, у тому числі й на Лівобережжі [206; 207; 208].

Значної уваги заслуговує монографія Б. Кругляка «Внутренняя торговля в России (к. XIX – нач. XX вв.)». У цій праці охарактеризовано розвиток торговельних відносин у Росії, а також концентрацію товарів на певних територіях, залежність торгівлі від економічного становища населення. На яскравих прикладах показано збільшення асортименту товарів народного споживання та їх цінову доступність, розвиток торговельного обслуговування широких верств населення, визначено основні товари споживання. У праці «Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)» автор вказував на появу нового класу – української буржуазії, зробив аналіз характеру прибутків, новації в організації підприємництва, порівняв оплату праці управлінського й допоміжного персоналу, визначив, що торговельна буржуазія України формувалася на багатонаціональній основі (11 % українців, 64 % євреїв, решта – росіяни, німці та ін.), однак спеціально проблему на Лівобережжі автор не досліджував [194; 195].

Дані про тривалість робочого дня, кількість нещасних випадків, частку натуральної оплати праці робітників різних губерній України містяться у колективній монографії Т. Дерев'янкіна, В. Голобуцького, І. Рознера та інших авторів «Історія народного господарства Української РСР». Зроблено аналіз урядової політики в галузі освіти робітників І. Сучкова у праці «Социальный и духовный облик учительства в России на рубеже XIX – нач. XX вв.». Зокрема, розглянуто доступні для робітників у той період засоби культурного розвитку: загальноосвітні і професійно-технічні навчальні заклади для дітей робітників, різні установи позашкільної освіти та культурно-просвітницька робота (вечірні й недільні класи, курси і школи, бібліотеки-читальні, народні читання і науково-популярні лекції, художня самодіяльність). Проаналізовано соціальний склад

працівників освіти, визначено їх доходи та низький рівень життя. Однак, як і в попередніх працях, вони тільки фрагментарно висвітлювали тему дисертаційного дослідження [182;183; 267].

Під впливом світових тенденцій в історичній науці зростає інтерес до вивчення побутового життя населення. Особливістю сучасного стану вітчизняної історіографії повсякдення є масив літератури етнологічного характеру, що базується на працях багатьох учених. Першість належить таким вченим, як Н. Гурошева «Одяг у народному середовищі», В. Наулко «Культура і побут населення України», В. Самойлович «Українське народне житло» [161; 219; 250].

Не обійшли увагою радянські вчені питання Першої світової війни та її впливу на політичне, соціальне, економічне становище населення. Відзначаємо працю А. Анфімова «Российская деревня в годы Первой мировой войны», де в зщгаальноімперському плані висвітлюється вплив війни на стан поміщицького і селянського господарства, забезпеченість селянських господарств сільськогосподарським реманентом, машинами, робочою худобою. Розглядаються стан селянської оренди, тваринництва, зміни в посівних площах, кооперативний рух, залишки кріпацтва на селі тощо. Окремий розділ відведений автором для висвітлення селянського руху під час війни [145]. Цінний матеріал з цього питання зібраний у працях істориків О. Гусакова, В. Дякіна, Р. Рутман [162; 169; 170; 249].

У сучасному дослідженні нашої проблеми можна спиратися тільки на окремі положення з цих праць, до того ж, лише після відсіювання ідеологічних штампів та історичних натяжок. Деякі блискучі спостереження, які містяться в цій літературі, з відомих причин не могли бути розгорнуті у цілісні концепції. Поза увагою радянських науковців залишилися проблеми демографії, вплив політичних подій на життєвий рівень Лівобережного регіону, соціально-економічні зміни, що відбувалися в різних верствах тогочасного суспільства. Недосконало розкрита проблема зайнятості та умови праці різних категорій населення, відсутні статистичні дані порівняння економічного розвитку та

демографічної динаміки двох сусідніх аграрних губерній – Полтавської та Чернігівської.

Новий етап в історичних дослідженнях почався після здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. Література та наукові праці цього періоду свідчать про появу нової плеяди молодих вчених, дослідників. По-новому формується їхнє уявлення про проблеми, що стосуються життя українського народу, розкриваються ті чи інші важливі питання. За час незалежності України відбулася ліквідація цензури як внутрішньої, так і зовнішньої, перед науковим співтовариством відкрилися нові теми, нові методологічні підходи та нові архівні документи. Ці три фактори сприяли активному розвитку якісно нового етапу вітчизняної історіографії. Помітно зросла зацікавленість дослідників історичними проблемами соціально-економічного характеру. З'явилися дослідження, присвячені розвитку споживчої кооперації, торгівлі, благодійності, історії української інтелігенції, соціальному складу населення міст України, історичного краєзнавства.

Характеризує розвиток аграрного сектору та кооперації у монографії В. Марочко «Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861-1929 рр.)». За словами автора, селянська кооперація стала «своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції» [211]. На запитання, чи була кооперативна форма господарювання органічно притамана українським селянам, автор дає ствердну відповідь. Дослідник простежує процес формування трьох головних форм селянської кооперації на початку ХХ ст.: споживчої, кредитної, сільськогосподарської. За його підрахунками, станом на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств, до яких входило щонайменше 3 млн селян. Автор зазначав, що, на відміну від західноєвропейських країн, у Російській імперії кооперація створювалася з ініціативи інтелігенції і самих селян в основному на державні кошти і пожертви благодійників. На противагу російським більшовикам, українські політичні партії активно підтримували кооперативний рухта вбачали у ньому майбутнє українського села.

Вагоме значення мають «Нариси з історії статистики України», що розробив НДІ статистики за редакцією В. Карпова. У цій праці вказано, який важкий шлях пройшла українська статистика в дожовтневий період, як тісно було пов'язано становлення земської статистики з утворенням органів місцевого самоврядування земських управ, як обстежувалися сільські громади, селянські господарства, маєтки поміщиків та відбувалося проходження оціночних робіт під час обстеження фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів у містах [220].

Важливим засобом подолання аграрного перенаселення в Російській імперії були заходи уряду щодо заохочення міграції селянства європейської частини у віддалені райони країни. До цієї проблеми звернулися наші сучасники. Так, відомий дослідник аграрної історії України М. Якименко у своїй публікації «Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.)» висловив ряд положень, які суперечили традиційно установленим поглядам на міграційні процеси, зумовлені економічними перетвореннями [291].

У публікаціях О. Краснікової на основі архівних матеріалів досліджено джерела та обсяги фінансування переселенських акцій, встановлено частку вихідців з України в ареалі головних місць міграції й сільськогосподарському виробництві. Автор довела, що «українські переселенці виявили більшу, порівняно з іншими етносами, наполегливість у «домообзаведенні» на нових місцях. Так, при загальній питомій вазі мігрантів 37,5 % серед зворотних переселенців було 23,5 % » [193, с. 144].

Реформою П. Столипіна та її впливом на еволюцію поземельних відносин в Україні займався В. М. Шевченко. В поле зору дослідника потрапили проблеми ринково-аграрних відносин на початку ХХ., а також питання про характер селянського руху внаслідок змін у землеволодінні [279; 280; 281; 282; 283; 284; 285].

Напередодні 90-ї річниці початку Першої світової війни серед істориків посилювався інтерес до вивчення воєнних та соціально-економічних аспектів

цієї теми. Вийшли ряд публікацій, тим паче, що на одному з засідань історичного відділення НАН України провідний український вчений О. Реєнт у своїй доповіді наголосив на необхідності проведення ґрунтовного дослідження історії України періоду Першої світової війни, яке б базувалось на нових методологічних підходах відповідно до основних тенденцій розвитку європейської історіографії [243]. Дослідник по-новому визначив місце та роль робітничого класу, соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися під час Першої світової війни, зробив об'єктивний аналіз відомих до цього фактів. Важливою для нашого дослідження є спільну працю О. Реєнта та О. Сердюка «Перша світова війна і Україна». Однак і в цих працях досліджувані нами землі Лівобережжя та проблеми, що охоплювали їх висвітлювалися побіжно [239; 240; 241; 242; 243].

Тема Першої світової війни об'єктивно висвітлена у ґрунтовній доповіді Б. Андрусишина на Міжнародній науковій конференції, що відбулася 14 – 15 травня 1998 р. в НПУ імені М. П. Драгоманова [144]. Ці матеріали перегукуються з історичним дослідженням В. Смоля [255].

Певний внесок у розробку проблеми дисертації зробили праці В. Романцова про життя українців на своїх етнічних землях з XVIII ст. по сьогоднішній день. Автор у загальних рисах описав наслідки столипінської реформи, вказав причини міграцій, частково із Лівобережної України [246]. Більш важливе наукове значення для нашого дослідження мають нариси з історії Чернігівщини видані кафедрою теорії та історії культури Чернігівського державного педагогічного інституту. Їх автори Т. Демченко та В. Онищенко зібрали цінний матеріал з історії Чернігівщини, який вносить чимало нового у висвітленні соціально-економічного розвитку регіону на початку XX ст., особливостей урбанізації, становища заводської промисловості та транспортної системи напередодні Першої світової війни [163].

Багато праць з соціально-економічної тематики опубліковано в Українському історичному журналі (УІЖ). Серед них робота Б. Кругляка, що висвітлює соціальну структуру міської буржуазії України напередодні

революції 1905–1907 рр., дослідження М. Якименка про становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.), праця О. Вільшанської про повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. У останній статті підкреслюється, що «Перша світова війна стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина, порушила нові складні проблеми, загострила старі й рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття» [195; 291; 153, с. 56].

Генеза національної буржуазії перебуває у дослідницькому фокусі Т. Лазанської. Аналіз соціального становища та походження вітчизняної промислової буржуазії в Україні дає змогу простежити шляхи залучення представників різних станів у сферу виробничого підприємництва. Як свідчить автор, наявність стартового фінансового капіталу дозволила успішно займатися цією справою поміщикам (41,7 % підприємців зі списку в 652 особи) й купцям (27, 6%) [197, с. 66].

У зарубіжній історіографії проблемою становлення фінансового капіталу напередодні Першої світової війни займався російський дослідник В. Бовикін. Він зробив детальний аналіз фінансової системи Російської імперії напередодні війни. Зробив аналіз основних галузей промисловості та сільського господарства, що давали найбільші прибутки у царську скарбницю. Його колега, вчений-історик, викладач МДУ О. Поршнева у монографії «Крестьяне, рабочие и солдаты накануне и в годы Первой мировой войны» по-новому переосмислює проблеми села після мобілізації чоловічого населення. Доводить, що саме на плечі жінок ліг тягар забезпечення продовольством діючої армії та населення. Показує, як змінювалась свідомість селянина під час війни [148; 233; 234]. Особистість, що народилася та була вихована в імперському суспільстві, стала предметом вивчення Б. Міронова. Вчений дослідив соціальні умови розвитку особистості, вказав головні причини розпаду імперії Романових [214].

За останній період було підготовлено низку дисертаційних досліджень, де вивчалися соціально-економічні проблеми сільського населення України, давалась оцінка столипінській аграрній реформі, досліджувався життєвий рівень міського населення. У кандидатській дисертації наукового співробітника Інституту історії НАН України В. Молчанова висвітлюються стан доходів населення Правобережної України, характер та обсяги споживання продуктів харчування, товарів довгострокового вжитку, побутових та транспортних послуг шляхом визначення купівельної спроможності населення [300]. Соціально-економічну еволюцію поміщицтва в рамках всієї України дослідила викладач Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка Н. Темірова у дисертаційному дослідженні «Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.». Автор встановлює вплив реформи 1861 р. на подальшу долю поміщиків України, аналізує зміни їх побуту та відтворює картину симбіозу з селянством [304]. Українське селянство стало об'єктом наукових досліджень Ю. Вовка. Науковець розкрив питання аграрного перенаселення, проаналізував причини цього процесу. Столипінська аграрна реформа та її наслідки на всій території України вивчалась Л. Ігнатовою, дисертація охоплює події 1906 – 1914 рр. [297; 299]. Становлення органів самоврядування у містах Чернігівської губернії стало темою ґрунтовного дослідження Л. Шари, земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху проаналізовано у дисертації О. Редькіної [303; 305].

Узагальнюючи зазначене, можна сказати, що дореволюційна історіографія намагалася об'єктивно дослідити розвиток економіки Російської імперії, на відміну від радянських історіографів, які виконували відповідне замовлення політичної влади та висвітлювали лише негативні аспекти проблеми і, тим самим, обґрунтовували неминучість зростання класової боротьби та природність соціалістичної революції. У радянській українській історіографії перевага віддавалася дослідженню становища робітників і селян, оскільки в них вбачалася головна рушійна сила суспільного розвитку, а інші класи та соціальні

верстви розглядалися у цій історичній схемі як гальмо, що його усунула революція, і тому їхній багатий історичний досвід ігнорувався.

На жаль, під час висвітлення селянської тематики, вітчизняні дослідники приділяли увагу локальним процесам, що відбувалися в цілому по всій Україні, при цьому не розкривали питання окремих регіонів. Немає жодного монографічного дослідження, яке б комплексно узагальнювало демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні в період з 1900 по березень 1917 р. Простеживши переміни, що відбувалися протягом багатьох років, та проаналізувавши їх, зможемо чітко уявити цілісну картину формування української нації, її згуртування й усвідомлення свого місця у сім'ї європейських народів. Таке піднесення було і в сільському господарстві, і в промисловості, і в культурно-духовних орієнтирах. Це не могло не вплинути на якісні зміни в чисельності населення, його соціальному розвитку.

1.2. Стан джерельної бази дослідження

Основою дисертаційного дослідження стали архівні матеріали та сукупність опублікованих джерел, які відображають демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні початку ХХ ст. Більша частина архівної документації сконцентрована в Центральному державному архіві України (ЦДАУ) в м. Києві, Чернігівському державному обласному архіві у м. Чернігові (ДАЧО) та Полтавському державному обласному архіві у м. Полтаві (ДАПО). Вивчаючи документи фондів, аналізуємо економічні заходи державних органів влади та громадських організацій щодо покращення становища у сфері споживання, медичного обслуговування, благодійності, пенсійному забезпеченні, динаміці переселень селян у зв'язку з незабезпеченістю землею, торгівлі та діяльності банків, страхуванні й ціні робочих рук.

Під час написання роботи були використані справи ЦДАУ, зокрема фонду № 274 (секретна частина фондів Київського губернського жандармського управління). Він містить листування щодо розслідування масових виступів полтавських селян навесні 1902 р. Цінним для нас є те, що в цьому фонді збереглися листівки, прокламації, брошури, газети, часописи Революційної української партії, які постійно вилучалися у населення. Фонд № 276 (матеріали Південно-західного районного охоронного відділу) містить численні звіти чиновників Департаменту поліції про селянський рух, листування з начальниками губернських жандармських управлінь та повітовими справниками про перевірку підозрюваних осіб. Фонд № 442 (канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора) зберігає доповідь міністру внутрішніх справ за 1902 р. про економічну діяльність населення. Фонд № 707 (Управління Київського навчального округу) містить звіти директорів народних шкіл про навчання дітей в школах, прохання про підвищення заробітної плати вчителям, розширення шкільних приміщень та відкриття нових гімназій і шкіл. Фонд № 1439 (Чернігівське губернське

жандармське управління) зберігає доповідь начальника губернського жандармського правління за серпень 1914 р. про настрої мешканців Чернігівської губернії в зв'язку з оголошенням війни.

Фонд ДАЧО № 127 (Чернігівське губернське правління) містить відомості щодо соціально-економічного становища селян та скарги на їхнє незадовільне становище. Саме тут збереглися документи про підпали, захоплення селянами поміщицької землі, порубку лісів, потраву сінокосів, озброєні сутички з робітниками економій та сільськогосподарські страйки, виселення селян до Сибіру тощо. Серед численних документів даного фонду важливими для даного дисертаційного дослідження є Маніфест Миколи II про відміну сплати викупних платежів, рапорти про селянські повстання в с. Безуглівці, х. Михайлівському, с. Дремайлівці та інших населених пунктах Чернігівської губернії.

Фонд № 145 (Чернігівське губернське правління у земських і міських справах) містить документацію про бюджет м. Чернігова за 1909 р., цінні відомості про початок Першої світової війни, прохання про заборону підняття цін на товари першої необхідності та продукти харчування. Фонд зберігає протоколи зборів Сосницької міської думи з цінами на основні продукти харчування та таксацію на березень 1915 р., протоколи засідань Ніжинської міської думи, доповідь Суразького старости відносно цін у місті, доповідь Чернігівському губернатору міського голови м. Кролевця щодо ситуації відносно біженців в місті.

Фонди Державного архіву Полтавської області декілька разів зазнавали втрат, особливо в період Великої Вітчизняної війни. 108,5 тис. одиниць зберігання евакуювали до м. Балашов Саратовської обл., а потім у 1942 р. – до Шадринська Курганської області. Документальні матеріали архіву, що залишилися у Полтаві, загинули (понад 1,5 млн. одиниць зберігання). В дисертаційному дослідженні використані фонди № 79 (Полтавського відділення селянського поземельного банку), що містить документацію про надання позик на придбання землі. Фонд № 80 (фонд прокурора Полтавського

окружного суду) зберіг матеріали про селянські повстання, що відбувалися у Полтавській губернії з 1902 по 1916 р. Вміщено справи у звинуваченні окремих осіб в протиурядовій агітації та революційних закликах.

Важливу роль у підготовці даного дисертаційного дослідження відіграли опубліковані джерела, що висвітлювали демографічні зміни – народження, вік вступу у шлюб, кількість дітей у сім'ї, тривалість життя, кількість міграцій, смертність тощо. До таких джерел належать статистичні матеріали. Питаннями демографії та статистики на українських землях почали займатися лише в ХІХ ст. Статистика пройшла важкий шлях становлення і розвитку, її історія обумовлена особливостями історичної долі України, соціальним устроєм держави. За словами відомого німецького статиста Ернста Енгеля, вона «є дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Перед нею стоїть завдання супроводжувати кожну людину від народження по всьому шляху земного існування: відмічати її появу на світ, вступ до школи, подальший шлях (заняття, місце проживання та інше) і залишити людину лише тоді, коли приходить кінець життєвого шляху, підбиваючи підсумки прожитого життя» [157, с. 31]. Про необхідність розвитку статистичної справи та неможливість існування без неї економіки зазначав у своїй праці «Статистика та її значення для сучасного суспільства» І. Гольдштейн у 1903 р.: «статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити в сучасний період мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення» [157, с. 34].

Наприкінці ХІХ ст. статистика перетворилася на окрему солідну науку. З того моменту вона почала впорядковуватись та вдосконалюватися. З багатьох статистичних методів найпоширенішими виявилися два: описовий (дескриптивний) – збирання інформації, перевірка їхньої якості та індуктивний – стосується закону великих чисел і поділяється за своїм змістом на демографічний, економічний, соціальний, санітарний, фактологічний та ін.

Після аграрної реформи 1861 р. при земствах організовували статистичні бюро. Першими в Україні вони були створені при Херсонському земстві в 1873 р., при Чернігівському земстві у 1875 р., згодом при Полтавському та Харківському. Вони проводили подвірні переписи сіл, господарств, кустарних промислів. Ці статистичні бюро обстежували бюджети, вели опис нерухомого майна селян тощо. Чимало матеріалів збиралося за допомогою експедицій на місцях. У цих бюро працювало багато відомих статистів та культурних діячів, яким була не байдужа доля українського народу. Вони намагалися всебічно висвітлити економічні та соціальні проблеми.

У Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років керував А. Русов, поруч з ним працювали П. Червінський, В. Вазар, О. Шлікевич, Ф. Щербина, відомий український письменник М. Коцюбинський. Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. Ще одним спектром їхньої діяльності була кустарна і ремісницька промисловості. Під час проведення дослідження вони помітили відсутність в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісницьку та фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В. Вазар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні, комбіновані. Мало кому відомий той факт, що саме чернігівський статистик О. Шлікевич розробив так звані комбінаційні статистичні таблиці, які стали важливим внеском до світової статистики та є складовою статистичного аналізу.

Плідна праця статистів на території Полтавської губернії також була помітною. Статистичне бюро Переяславського земства, очолюване економістом Г. Рогжістровим, першим у світі узагальнило і опублікувало у 1898 р. матеріал про селянські бюджети 1890 сіл Полтавщини. Завдяки кропіткій щоденній праці земств з'являються матеріали перепису сільського населення Полтавської

губернії. Вперше було затронуте питання про основні та додаткові доходи селян, у формуляри були записані селянські двори, громади, поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, наймання робітників, наймання та здавання землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі тощо [57; 58; 59; 60].

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування земств (земських управ). Вони були виборними органами управління. Основні структури місцевого самоврядування – освіта, охорона здоров'я, будівництво шляхів, сільське господарство. Земська статистика за час свого існування здійснила великий обсяг статистичних досліджень, які мали актуальне значення для майбутнього статистики України. Вона посідає виняткове місце, її інформація була необхідна для здійснення функції управління соціально-економічним розвитком. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистів полягало також і в тому, щоб виконати оціночні роботи у процесі обстеження фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. У статистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. При цьому використовувалися оцінні матеріали для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів і видатків населення. Поряд з цим досліджувалися і природні фактори: ґрунти, клімат тощо [64; 65]. Статистичні матеріали достатньо чисельні та різноманітні, так інформація про природний рух населення друкувалася в деяких випусках «Статистического временника Российской империи» та «Статистика Российской империи» під заголовком «Движение населения в Европейской России». В них наводилися дані по особам чоловічої та жіночої статі, про народження на місцях, про кількість шлюбів, розподіл за сімейним станом та віком.

Найважливішими серед статистичних матеріалів є підсумки Першого всеросійського перепису 1897 р., матеріали Третього подвірно-господарського перепису в Полтавській губернії 1910 р., матеріали Полтавської губернської

земської управи щодо робіт, проведених статистичним бюро за 1909–1912 рр., 1914 р., Всеросійський сільськогосподарський перепис 1916 р. [53; 54; 55; 57; 58; 60]. Дослідження проводилися з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі у зв'язку зі змінами в соціальному становищі населення, а також для встановлення точної кількості населення.

В дисертаційному дослідженні було використано дані Чернігівської губернської земської управи про переселення людей з Чернігівської та Полтавської губерній у 1909–1911 рр.: «Обзор земледельческой колонизации Амурской области (сведения о переселенцах Полтавской и Черниговской губерний)», матеріали щодо природного руху населення у передвоєнні часи від Центрального статистичного Управління України. На основі цих матеріалів були побудовані порівняльні таблиці, діаграми, що дають змогу краще зрозуміти динаміку та зміни в суспільному житті регіону [52; 64].

Значний інтерес являють собою статистичні документи Всеросійської сільськогосподарської палати, опубліковані у «Вестнике Всероссийской сельскохозяйственной палаты» [69; 70; 71; 72], статистичні відомості Демографічного інституту Академії наук та Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Черниговская губерния» та «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Полтавская губерния» [53; 54]. На їх даних базувалися усі порівняння в нашій дисертаційній роботі.

Щодо значення Першого всеросійського загального перепису населення Російської імперії, то відомий статистик М. Рубакін зазначав: «за всеросійським загальним переписом 1897 р. були зібрані відомості не тільки про кількість населення, а було здійснено розподіл за статтю, віком, віросповіданням, національністю, мовою, громадянським станом, заняттям, становищем у суспільстві, а також місцем народження та приписки. Внаслідок цього було зібрано колосальний матеріал, який існує до цих пір як основа російської статистики» [53, с. 3].

Не було і без недоліків – загальне керування цією широкомасштабною операцією було покладено на Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, який очолював М.А. Тройницький. Він був людиною не компетентною не тільки в статистиці, а й в юриспруденції та економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, пов'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистиків-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Статистики ретельно працювали на місцях за мізерну винагороду та медалі, отримані від адміністрації [53, с. 18].

Як згодом розповідав один із редакторів Центрального статистичного управління А. Котельніков, при опитуванні населення були допущені жахливі промахи і навіть фальсифікації. Наприклад, робітники, коли їх опитували щодо їхніх професійних занять, звичайно називали себе селянами-хліборобами, вважаючи свій сторонній промисловий заробіток за щось випадкове і непостійне. Самі селяни боялися говорити про свої додаткові заробітки, щоб часом вони не спричинили виплату нових податків. На всі запитання відповідали охоче, та коли доходило до головних і побічних занять, зразу ж з'являлася умисна обережність у відповідях. Свої додаткові прибутки кожен намагався приховати або розповісти про них так, щоб ясно було видно: прибуток від промислу чи ремесла зовсім незначний. Люди вказували на хліборобство, хоча очевидним було те, що, крім хліборобства, вони мали й інші заняття. Необ'єктивним матеріал був і тому, що перепис відбувався взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. Селяни, що мешкали у місті протягом зими, мовчали, що мають землю [210, с. 38]. Дані перепису були опубліковані лише через 8 років, звичайно, вони змінилися і були застарілі [210, с. 46].

Відсутність архівних матеріалів або неповне висвітлення ними окремих подій певною мірою компенсують дані з преси. В дисертації широко використовувались періодичні видання початку ХХ ст., в яких відображалось соціально-економічне життя населення Лівобережної України названого

періоду. Завдяки цьому матеріалу можна глибше зрозуміти віяння тієї епохи, реконструювати найбільш наближену до дійсності картину змін в українському суспільстві. Фактично, саме журналістика в ті часи була дзеркалом, у якому відбувалися історичні події. Будь-які позитивні чи негативні явища побуту негайно висвітлювалися на газетних шпальтах. Звісно, не обминула пресу і жорстка цензура, але за наявності негараздів газети били на сполох і закликали громадськість та місцеву владу до вжиття відповідних заходів. Автор широко використовувала матеріали періодики того часу, а саме таких видань, як «Полтавские губернские ведомости», «Полтавская земская газета», «Полтава», «Полтавский вестник», «Полтавский день», «Лохвицьке слово», «Черниговская земская неделя», «Черниговское слово», «Нижинець», «Черниговские губернские вести», «Прилуцький голос», «Ромен», «Наша дума» та інші. Публікації в них суттєво доповнюють інші джерела по темі дисертації.

Таким чином, на сьогодні в історичній науці не існує комплексного наукового дослідження демографічних та соціально-економічних змін на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. Різноманітна джерельна база дає можливість дослідити поставлену проблему всебічно і глибоко. Завдяки їй відтворюється цілісна картина життя мешканців Полтавської та Чернігівської губерній, з'ясовуються причини драматичного поглиблення проблем аж до Лютневої революції 1917 р. Науковці створили загальне тло для нашого дослідження, але поза їхньою увагою залишилися проблеми впливу політичних подій на життєвий рівень та динаміку демографічного зростання, не зроблено порівняльний аналіз соціально-економічного статусу селянства та робітничого класу. Не досліджено стан доходів та їх динаміку в контексті соціально-економічних змін, не з'ясовано купівельну спроможність населення Полтавської та Чернігівської губерній під час Першої світової війни. Саме це і послужило мотивацією для обрання теми дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РЕГІОНУ ДОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

2.1. Соціально-національний склад та заняття населення Лівобережжя на рубежі XIX - XX ст.

Унаслідок розкладу кріпосницького господарства та реформи 1861 р. відбулися зміни, що вплинули на економічний розвиток Російської імперії в цілому, і лівобережних губерній зокрема. Тут змінилася чисельність та національний склад населення, активізувалися міграційні процеси. Незважаючи на бурхливий розвиток капіталізму в Європі, абсолютну більшість населення довоєнної Росії становили сільські мешканці. 14 млн га найкращої землі на початку XX ст. належали 8 тис. величезних землевласників. Власниками розкішних маєтків були польські магнати, німецькі барони, російські та українські поміщики. В Україні був 11 191 великий маєток, з 10 400 млн десятинами землі, в середньому – 930 десятин на маєток. Серед них налічувалося багато латифундій площею тисяча і більше десятин землі. Розподілялись вони так: у Волинській губернії – 32, Київській – 15, Таврійській – 13, Херсонській і Катеринославській – по 10, Чернігівській, Харківській, Полтавській їх було найменше – по 5 [182, с. 409].

Досліджувані землі Лівобережної України, а саме – Полтавська та Чернігівська губернії мають регіональні особливості в своєму історичному розвитку, геополітичному та економічному становищі. Саме тут, у 1764 р. було скасоване гетьманське управління, в 1796 р. на цій території сформовано Малоросійську губернію, а на початку XIX ст. утворено Полтавську та Чернігівську губернії. З 27 лютого 1802 р. до Полтавської губернії входило 15 повітів – Полтавський, Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський,

Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. Чернігівська губернія була утворена у березні 1802 р. у складі спочатку 12, а згодом 15 повітів (Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Новгород–Сіверський, Ніжинський, Остерський, Сосницький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Суразький, Чернігівський). Такий статус зберігався до 1917 р. Це була досить пересічна губернія, яка нічим особливим не вирізнялася з-поміж низки інших губерній європейської частини Російської імперії.

Цей регіон, що тривалий час існував як специфічна територіально–адміністративна одиниця Російської імперії, відомий у літературі під назвою «Гетьманщина» або «Малоросія», мав свій особливий розвиток і тонкощі економічної спеціалізації, адміністративний устрій. Це зумовило подальші зміни в демографічному контексті – чисельності населення, його зайнятості, соціальну та національну структуру, активізацію міграційних процесів на початку ХХ ст., темпи приросту, середню тривалість життя людей.

У губерніях Лівобережної України середній розмір приватновласницького володіння, за даними ЦСК, був таким: у Полтавській губернії – 30,4 дес., Чернігівській – 27,1 дес. Тут були великі маєтності російських поміщиків та нащадків козацької старшини, які свого часу одержали дворянські титули і стали служити Російській державі, – Скоропадських, Кочубеїв, Капністів та ін. Частина великих земельних власників – Терещенки, Харитоненки та інші – займалися підприємництвом. Зокрема, П. Харитоненко був власником 10 великих цукрових і цукрово-рафінадних заводів [239, с.117]. Решта населення працювала на своїй землі, щоб забезпечити себе та свою родину. Ще в 1912 р. Російська імперія вивозила 651 млн пудів хліба за кордон, із них близько 43 % давали українські землі, що входили до її складу [199, с. 88].

Якою була кількість людей, що працювали на землі, як змінювалася чисельність сільського та міського населення? Без статистичних даних говорити про економіку та сільське господарство було неможливо. Після довгих восьми років чекань, нарешті у 1905 р. в Петербурзі Центральний

статистичний комітет видав дані Першого всеросійського перепису населення імперії 1897 р. Дані цього перепису були дуже необхідні для Росії – така грандіозна робота проводилася вперше за всю історію існування імперії.

До 1858 р. в Росії існував адміністративно-поліцейський облік. Він спирався переважно на ревізії та церковний облік і не був самостійним. З 1859 р. замість ревізій запроваджується поточний адміністративно-поліцейський облік, який визначав кількість і склад наявного населення всієї імперії. Було проведено шість загальноімперських обчислень перепису населення станом на 1 січня 1859, 1864, 1868, 1871, 1886, 1896 рр. В інші роки місцева адміністрація користувалася механічними показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешканців на 1 січня кожного року.

Для підготовки до проведення перепису 5 червня 1895 р. було затверджено «Положение о первой общей переписи населения Российской империи». Положення передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, віросповідання, сімейний стан, встановити місце народження, соціальний стан, дізнатись про рідну мову, письменність, заняття, ремесло тощо [246, с. 14]. Успіх перепису перебував в безпосередньому зв'язку влади з населенням, з тим, як люди ставляться до цього завдання. Адже коли переписи проводяться регулярно, населення поступово звикає до них, відповіді стають правильними та більш відвертими, нічого не перекручується і не приховується.

В Росії Перший всеросійський перепис відбувся 28 січня 1897 р. Під час його проведення були допущені значні промахи мали місце фальсифікації, адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота виявилася досить складною: спочатку всі дані підраховували на місцях при свідках, потім їх перераховували завідувачі приписними дільницями і аж нарешті їх підраховував центральний статистичний комітет [53, с. 106]. Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано, це була колосальна робота. Матеріали Першого всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської, а згодом і радянської

статистики. Підсумовуючи проведену роботу та намічаючи подальші дії, на зборах статистиків у 1900 р. виступили два відомі статистика – А. Аненков та М. Черненко. Вони зауважили: «що таке дворівний перепис? Це грандіозна робота, проведена у певний період. Це загальне дослідження, що охопило всі сторони сільського господарства. Статистики повинні охопити всі сторони народного побуту, ті умови, в яких склалася землеобробна промисловість. Необхідно весь час стежити та вести контроль за змінами, що відбуваються в нашому суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання із новими. Із маленьких зернин нашими спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, яка висвітлить еволюцію сільського господарства. У цей період головним завданням дослідників є не статистика, а динаміка народного життя, народного господарства» [154, с. 83].

На жаль, за браком коштів та через малий штат статистиків проводити щорічні переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя та загострення соціальних проблем перешкоджали цій роботі (російсько-японська війна, складна революційна ситуація 1905 – 1907 рр., Перша світова війна, участь у якій брала Російська імперія). Лише деякі статистичні дані проливають світло на цю проблему. Ми знаходимо їх частково в окремих документах: матеріалах ЦДІАУ, у звітах Київського, Подільського генерал-губернатора, у звітах директорів народних училищ та відомостях жандармських управлінь тощо.

Вивчаючи статистичні матеріали Полтавської та Чернігівської губерній, розуміємо, що ці регіони дуже подібні між собою. На початку ХХ ст. тут мешкала майже однакова кількість жителів, приблизно 90 % яких були мешканцями сільської місцевості, решта проживала в маленьких містечках чи містах з населенням до 30 тис. осіб. Однаково велося господарство, суттєвих відмінностей у вирощуванні городніх культур теж не було. У матеріалах Першого всеросійського перепису населення знаходимо опис Чернігівської землі: «Найбільша довжина губернії від сходу до заходу, а саме від кордонів Курської губернії до р. Дніпро – 230 верст, найбільша ширина з півночі на

південь від кордону Могилевської губернії до кордону із Полтавщиною – 318 верст. По окружності губернія має 46 042,3 кв. версти. Населення – 2 297 854 особи: чоловічої статі – 1 118 696 осіб, жіночої – 1 179 158. На одну кв. версту припадає 4991 душа, у порівнянні з Полтавщиною, Чернігівська губернія заселена не густо» [54, с. VIII].

Найбільша густота заселення була у південно-східних повітах – Чернігівському та Стародубському, найменша – в центральних та одному із західних – Остерському. Жіноче населення переважало чоловіче на 60 462 особи, на кожні 100 чоловіків припадало 105 жінок [54, с. IX]. За даними перепису 1897 р. в Чернігівській губернії було українців – 1 526 072, що складало 88,9 %, росіян – 374 401, що складало 7,7 %, євреїв – 216 787 осіб, що складало 3,4 %. Росіяни, як і більша частина євреїв, переважно мешкають у містах [54, с. X]. Найбільшими були міста Ніжин – 32 113 осіб, Чернігів – 27 716, Новозибків – 15 362, Глухів – 14 828 [додаток А.1]. Сільське населення переважало в Ніжинському повіті – 168 718 осіб, Новозибківському – 164 840, Чернігівському – 162 123, Остерському – 150 358. Найбільше росіян мешкало у містах – Новгород-Сіверський – (32,03 %), Чернігів – (31,6 %), Глухів – (25,8 %). Відсоток міського населення порівнюючи з сільським досить незначний. Взагалі, у Чернігівській губернії із 2 297 854 чоловік лише 209 453 були мешканцями міст, а саме, Чернігівський повіт – 23,21 %, Борзнянський – 8,54 %, Глухівський – 10,23 %, Городнянський – 2,81 %, Козелецький – 3,8 %, Конотопський – 11,99 %, Кролевецький – 12,69 %, Новгород-Сіверський – 6,28 %, Ніжинський – 19,03 %, Остерський – 3,53 %, Мглинський – 5,48 %, Новозибківський – 10,22 %, Стародубський – 11,97 %, Суразький – 2,5 %, Сосновицький – 4,16 % [54, с. X]. В цьому регіоні існували такі повіти, що мали на початку ХХ ст. лише одне місто, тому відсоток міщан, що мешкали там, був дуже невеликий, навіть у порівнянні із сусідньою Полтавщиною.

Проаналізувавши ці цифри, можна помітити, що найбільш чисельним населенням, майже 90 %, складала українці, друге місце посідали росіяни. Були такі міста, де основною частиною мешканців були євреї – Сураж – 59,9 %,

Мглин – 35, 01 %, Глухів – 14, 95 %. Усіх поселень на початку ХХ ст. на Чернігівщині налічувалося близько біля 4 тисяч, великих міст – 19, із них: 1 – губернське, 14 – повітових, 4 – заштатні. Найбільші міста – Ніжин, Чернігів, Новозибків, Конотоп, Глухів (населення від 15 тис.). Друга група міст з населенням від 10 до 15 тисяч. До них належали Борзна, Ічня (Борзненського повіту), Кролевець, Семенівка (Новозибківського повіту), Стародуб. Третя група поселень з населенням від 5 до 10 тис. осіб: Батурин, Бахмач (Конотопський повіт), Почеп (Мглинський повіт), Новгород-Сіверський, Сосниця, Лосинівка (Ніжинський повіт), Сураж.

Основна частина мешканців народилась і працювала на своїй землі, нікуди не мігруючи, тому рух населення всередині губернії неістотний. Люди, що жили за рахунок сільського господарства. Ним займалося 1 812 386 осіб, майже 80 % усього населення Чернігівщини. Основна частина з них мала додатковий прибуток у вільний від польових робіт час, в основному в холодну пору року, – займалися різними промислами. Мисливством та рибальством забезпечували себе (1 812 385 осіб), 116 372 особи мали допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 27 790; столярна справа – 11 690 осіб; пошиття одягу – 7670 осіб; виготовлення та ремонт взуття – 6168 осіб; перевезення – 5938 осіб; бондарі – 4785 осіб; бджолярі – 4717 осіб; стельмахи – 3204 осіб; інше – 3000. Заробітки були незначні по 6 – 7 коп. за день. Ткацьким ремеслом займались 5579 осіб, із них 2325 чоловіків та 3254 жінок. Основна частина цих людей мешкала в Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Остерському повітах, вони працювали на замовлення чи здавали товар перекупкам.

Вироби з лози виготовляли 5537 осіб – 3 310 чоловіків та 2227 жінок. Найбільше цим займалися в Остерському повіті (села Миколівська Слобода, Троєщина, Вигурівщина, Осокорки, Хотянівка), в Суразькому повіті (села Близна, Піщана). З лози робили різноманітні валізи, декоративні корзини для фруктів, зручні меблі, ці вироби користувалися великим попитом серед місцевого населення. Загалом, такої продукції щорічно виготовлялось на суму 863 тис. крб.

Більше 9 % осіб було зайнято у промисловості, а це 213 194 людини, в торгівлі – 3, 39 % мешканців. Інша частина населення – інтелігенція, державні службовці, юристи, лікарі, вчителі, військові посідали зовсім незначний відсоток. Про заняття населення Чернігівської губернії можна дізнатись з матеріалів перепису населення за 1897 р. [53, с.Х]:

Таблиця 2.1

Заняття мешканців Чернігівщини за даними Першого всеросійського перепису 1897 р.

Промисли	Кількість населення, що займається ними	% населення, що займається промислами
Сільське господарство, рибальство, мисливство	1 812 385	78,87
Промисловість добувна та обробна	231 194	9, 28
Торгівля (крамниці, шинки тощо)	77 794	3, 39
Служба у приватних осіб	71 605	3, 12
Візники	14 263	0, 62
Державні службовці	121 704	0,55
Юристи, лікарі, вчителі	11 961	0, 52
Військові	5629	0, 24
Інші	78 309	3, 41

До таблиці не увійшли 538 352 особи чоловічої та жіночої статі, які самостійно добували кошти на життя або отримували їх від держави – стипендії, пенсії, дотації.

Головне управління землеробства опублікувало відомості стосовно бюджету селян-кустарів: «Середній прибуток кустарника складає 429 крб. на одне господарство. Прибуток від кустарництва – 255 крб. – становив 34,1 % його бюджету. Решта прибутків були незначними: 25 крб. від скотарства, 3 крб. від садівництва, бджільництва і т. п. галузей господарства. Серед витрат, що становили в середньому 404 крб. на господарство, перше місце посідали витрати на продукти харчування – 241 крб., на ведення господарства – 17 крб., 24 крб. на податки, 1 крб. на духовні потреби та 10 крб. на інші потреби, це складало в цілому 52 крб., або 12,8 % його бюджету. Хоча середній прибуток кустарного господарства (426 крб.) менше на 3 крб. середнього прибутку землероба (429 крб.), однак він мав менші витрати на 33 крб., таким чином прибуток кустаря перевищував витрати землероба на 25 крб., а це було досить значним внеском до сімейного бюджету [134, с. 734].

Рівномірне та спокійне життя на території Чернігівської губернії не дуже приваблювало мешканців сусідніх регіонів, велику проблему складала забезпеченість селян землею, тому міграція сюди була незначною. Із 66 124 немісцевих мешканців 42 116 осіб були прибульцями із сусідніх губерній, а саме: Мінської – 4834, Могилевської – 12 541, Орловської – 5187, Курської – 5564, Полтавської – 8240, Київської – 5750 [53, с. XVIII].

Окрім селян, які складали левову частку населення Чернігівської губернії, у ній мешкали й інші верстви населення: незначний відсоток дворян, що мешкали переважно в Чернігові, Ніжині, Конотопі та інших великих містах, церковні особи, купці, які почали активізуватися саме у цей період, міські жителі, незначний відсоток яких складали почесні городяни. Це добре видно із нижче наведеної таблиці, що була підрахована чернігівськими земськими статистиками під час проведення Першого всеросійського перепису [53, XVIII]:

Становий склад населення Чернігівської губернії за даними Першого всеросійського перепису 1897 р.:

Становий склад населення	По губернії (на 100 осіб), %	У містах (на 100 осіб), %	По повітах (на 100 осіб), %
Дворяни	1, 22	6, 08	0, 73
Духовенство	0, 49	1, 36	0, 41
Почесні громадяни	0, 39	1, 14	0, 31
Купці	0, 27	1, 74	0, 13
Міщани	11, 55	55,71	7, 11
Селяни	85, 90	33, 30	91,18
Іноземні громадяни	0, 03	0, 14	0, 02
Інші	0, 15	0, 53	0, 11

Згідно з таблицею, населення складалося з сільських мешканців та міщан. По губернії відсоток сільських мешканців був високий – 85,9 %, міщан – 11,5 %. Відсоток дворян у містах взагалі – 6,8 %, тобто, вони становили 1/16 частину міщан. Відносно незначною була кількість купців – 0,27 %, духовенства – 0,49 %, почесних громадян – 0, 39 % та ін.

Вивчаючи статистичні матеріали, підкреслюємо, що водночас із збільшенням чисельності населення відбувалися значні зрушення в соціальному житті. Хоча питома вага міського населення навіть у 1913 р. становила лише 15,1 %, значна концентрація населення, швидкі темпи впровадження технічних досягнень зумовили зміни в укладі й стилі життя українських міст [240, с. 226]. Формується новий тип міського жителя-городянина з певним життєвим укладом, світоглядом і соціальною психологією.

Саме в містах, що стали осередками капіталістичного виробництва, стає важливим якісне медичне обслуговування, належна освіта, охорона праці на підприємствах, нормований робочий день, високий рівень заробітної плати. Вагомого значення набуває сфера споживання та послуг – витрати на споживання харчових продуктів, житло та побутове обслуговування, транспортне забезпечення. Не менш актуальним та важливим був соціокультурний аспект життєвого існування – пенсійне забезпечення, благодійність, наука.

Завдяки глобальним перетворенням активно формувалася нова група людей, яка перетворювалася в окремий клас у соціальній структурі населення, – інтелігенція. Її культурний світогляд формувався в рамках загальноукраїнського культурного процесу. На це позитивно вплинула відносна близькість Києва, відлуння історичного минулого – непереборна цікавість до історії козаччини, захоплення їхніми подвигами, меценатство. Завдяки цим факторам маємо яскраві постаті письменників, істориків: Д. Багалія, Г. Вовка – Карачевського, Б. Грінченка, П. Дорошенка, П. Куліша, М. Коцюбинського, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, А. Макарова, В. Модзалевського, І. Шрага та ін.

Промисловий розвиток, зміни в суспільному устрої, модернізація юридичних установ, поява земств викликали гостру потребу в освічених кадрах. До складу інтелігенції увійшли дворяни, міщани, священики, різночинці. З відкриттям вищих навчальних закладів для жінок вони також почали вливатися в середовище інтелігенції. Швидко зростала кількість таких фахівців, як інженери, лікарі, юристи, вчителі. Отже, спираючись на дедалі ширшу соціальну базу, інтелігенція ставала авангардом модернізації суспільства.

Існувала ще одна цікава особливість: порівняно із країнами Західної Європи в Україні буржуазія була нечисленною. У ній, звісно, мешкали багаті люди (за деякими оцінками, їх майно складало понад 100 тис. крб), але більшість із них отримувала свої прибутки не з фабрик і комерційних підприємств, а з власних маєтків. Українців було мало навіть серед дрібної буржуазії – ремісників і

крамарів. Великий і малий бізнес міцно зосереджувався в руках росіян та євреїв [266, с. 339].

Губернські міста виконували роль адміністративних і військових осередків, тому туди прибувала велика кількість російських чиновників та офіцерів, які намагалися залишитися там. Із зростанням торгівлі та промисловості збільшувалась кількість російських купців та промисловців, вони мали більше грошей для капіталовкладень, ніж українці. До того ж, багато російських селян через неродючість землі були вимушені шукати інших засобів для прожиття й знаходили їх у містах. Приїжджі селяни з Півночі часто ставали в Україні заможними купцями, особливо на Лівобережжі. Маючи гроші, вони зустрічали слабку конкуренцію з боку місцевого населення, для якого ринок землі виявився недоступним через високі ціни. Так, на Полтавщині ціна однієї десятини землі становила 384 крб., а на Чернігівщині – 189 крб. [59, с. 88].

Полтавщина та Чернігівщина залишалися аграрним краєм з розгалуженими, невеликими підприємствами з переробки сільськогосподарської сировини. Відносно слабкий розвиток промисловості, на відміну від інших індустріальних губерній, спричинив повільне зростання міст. Найбільші міста – Полтава та Чернігів – мали скромний вигляд, вони не могли похизуватись пишністю архітектурних форм. Так, звертаючись у своєму рапорті до членів губернського правління, чернігівський поліцмейстер В. Гіршфельт дає загальну характеристику стану міста на 20 листопада 1905 р.: «Доповідаю, що в місті Чернігів налічується до 32 тис. населення. Протягом року перебуває ще до 50 тис. приїжджих: багато намагаються прийти на уклін до мощів св. Феодосія, відвідати два старовинних монастирі й подивитись визначні пам'ятки, багато робітників знаходять роботу на двох пристанях, приїздить студентська молодь для навчання. У Чернігові завдяки р. Десна та залізниці добре розвинена торгівля. У місті налічується 500 різних лавок та магазинів, на центральних площах два рази на тиждень проходять базари, три ярмарки в рік з грошовим обігом до 50 тис. крб. кожна. Місто займає площу в 550 дес., а також

передмістя: Лісковицю, Кавказ, Землянки, Вовчу Слобідку, Ковалівку, Кордовку та берег р. Десна з прилеглими Бобровицею, Глібовщиною, хут. Іванівський» [14, арк. 400–401].

В очах української національної еліти Чернігів був значним осередком громадського та культурного життя. Так, О. Лотоцький, діяч українського національного руху на початку ХХ ст. писав, що Чернігів був одним з найбільш інтелігентних провінційних міст Російської імперії [163, с. 3]. За свідченнями історика А. Іринина, що описував Чернігівщину, Чернігів забудовано мало: всі землі знаходяться під садами та городами. Кам'яних будівель зовсім мало, більшість будинків одноповерхові. Земські обстеження умов житла встановили, що лише невелика кількість будинків має дерев'яну підлогу, решта – «земляний настіл» [179, с. 117]. «Шосейна вулиця виходить на так званий старий базар з білими кам'яницями крамничних корпусів, з старовинною П'ятницькою церквою посередині базару і повертає ліворуч площею з дерев'яним літнім театром у сквері (ніяк не спроможуться чернігівці збудувати справжній зимовий театр!), з білими двоповерховими будинками земської губернської управи, поліцейського управління, міської думи та високою вежею міського водопроводу. Бюджет міста на 1903 р. складав 33 326 крб. 84 коп.» [16, арк. 58].

І. М. Коцюбинська писала, що її батько не любив чернігівських обивателів, бо «кожна садиба – неприступна фортеця, замкнена міцно, відгороджена від життя. Паркани з щільно поставлених дощок, щоб жодний цікавий погляд не впав би на середину подвір'я. Зверху парканів стирчить колючий дріт, а на кам'яних мурах застромлене бите скло. Ікласті пащі псів, їх непереможна лють оберігає не тільки недоторканну власність, а віками освячений домостроївський побут, де девіз – «своя рука владика» – панував над усім» [163, с. 57].

Після Чернігова наступним промислово значущим містом та більшим за кількістю мешканців був Ніжин. Цікаві спогади про це місто залишив відомий український історик Д. Дорошенко, який вперше побував там у 1903 р.: «Ніжин розкинувся серед рівного степу і весь потонув у садах,

нагадуючи з цього погляду Полтаву. На окраїні міста серед густого парку величезна будівля Безбородькового ліцею, що був російським урядом перетворений у 1875 р. на Історично-філологічний інститут, який випускає вчителів грецької й латинської мови на цілу Росію, але втратив усяке значення для України, яка потребувала не класиків, а техніків, агрономів, природознавців» [167, с. 12].

А ось спогади про Ніжин уродженця і палкого патріота міста О. Лазаренка: «Хоча Ніжин був повітовим містом, він жив бурхливим життям. Не остання роль тут належала залізниці. В той час, коли в Чернігові була лише вузькоколійка, через Ніжин проходила залізниця. Вона – гордість ніжинців. Люди велосипедами діставалися вокзалу, щоб подивитися на вокзальний ресторан, депо, залізничну техніку, шлагбауми, на поїзди, тільки тут було прокладено бруківку – від шлагбаума до станції. Проїзд по ній велосипедом коштував 5 копійок» [163, с. 55].

На відміну від мешканців Ніжина, їхнім сусідам з Чернігова почванитися гарним залізничним сполученням не вдавалось. На початку ХХ ст. карта шляхів сполучення Чернігівської губернії мала приблизно такий вигляд: мережа залізниць складалася з ліній, що належали Курсько–Києво–Московській, Любаво – Роменській та Полтавській залізницям – усього 1234 версти. У 1900 р. було введено в експлуатацію лінію Новгород-Сіверський – Новозибків. Через недостатній розвиток залізниць особливо потерпали мешканці Чернігова. Щоб дістатися до станції Крути, їм доводилося самотужки добиратися до станції Количівка (чотири версти від міста) і чекати тут на поїзд, що курсував по вузькоколійній лінії. Вагонів було мало, вони були затісні, завжди брудні, взимку погано опалювалися, пічки чаділи. До того ж, поїзди ходили нерегулярно, тому, щоб подолати відстань 75 верст, доводилось чекати по 22 години [163, с. 57].

Зіставимо дані про населення Чернігівщини та сусідньої Полтавської губернії. Вони досить схожі за кількістю проживання росіян та євреїв у великих містах, сільськогосподарськими промислами у селян та переважною кількістю

українців, що мешкали в селах. Межувала Полтавщина на півночі з Чернігівською губернією, на північному-сході – з Курською та Харківською губерніями, на півдні – з Катеринославською, а з південного-заходу – р. Дніпром відділялася від Київської, Херсонської і частково Катеринославської губерній. Площа губернії становила 43 844 кв. версти, із них ліси займали 2341 кв. версту (24 854 дес.), орні землі – 31 705, луки – 5229, сади – 303, болота – 960, піски – 570 кв. верст [294, с. 712].

Найбільшими містами на рубежі XIX–XX ст. були Полтава, Кременчук, Прилуки та Ромни. Згідно даних Першого всеросійського перепису населення у Полтаві на 1897 р. мешкало 53 703 особи, з них – 30 086 українці, 11 035 – росіяни, 11 624 – євреї [табл. додаток Б]. В Кременчуці мешкало найбільше жителів – 63 007 осіб, з них – 18 980 українців, 12 130 – росіян, 29 577 – євреїв. В Ромнах мешкало 22 510 осіб, з них – 20 621 – українці, 763 – росіяни, 1126 – євреї. Решта міст налічували до 20 тисяч жителів кожне – Прилуки – 18 532 особи, Переяслав – 14 614 осіб, Миргород – 10 037 осіб. Порівнявши національний склад мешканців Полтавщини та Чернігівщини, констатуємо, що більшу частину міщан становили українці, однак є відмінність у співвідношенні між російським та єврейським населенням. На Чернігівщині друге місце після українців посідали росіяни, це пояснюється з близькістю російських земель, на Полтавщині в містах переважало єврейське населення.

Значним поштовхом для розвитку промисловості та зростання населення цих міст стало залізничне будівництво. У 1870 р. розпочався залізничний рух по лінії Харків – Миколаїв, яка зв'язувала Полтаву з Москвою, Петербургом, Харковом, Миколаєвом, Одесою, Херсоном [294, с. 694]. На початку XX ст. залізнична мережа губернії становила 1052 верст. У ЦДІА України знаходимо такі свідчення начальника Полтавського губернського управління: «Найбільш населеним та промисловим центром є Полтава – головна майстерня Південних залізничних шляхів та двох локомотивних депо. Населення міста складає понад 30 тис. осіб [4, арк. 138]. Налічувалося 64 невеликих підприємства легкої і харчової промисловості, також діяв учительський інститут, інститут

шляхетних дівчат, кадетський корпус, реальне та комерційне училища, вісім гімназій, шість земських, 27 церковнопарафіяльних та кілька шкіл для єврейських дітей [294, с. 695].

Другим після Полтави важливим населеним пунктом був Кременчук. Сучасник свідчив з цього приводу: «його населяє близько 70 тис., серед яких 2/3 становлять євреї. Кременчук – місто промислове, має 23 фабрики та заводи з річним оборотом більш ніж 6,5 млн карбованців. На підприємствах працює понад 3 тис. робітників, не рахуючи працівників залізниць, розміщених у приміському поселенні Крюків. Велика кількість приїжджих людей, особливо під час трьох найбільших щорічних ярмарків.

Ромни з населенням близько 23 тис. осіб теж являють важливий центр губернії, враховуючи те, що розміщення міста є досить цікавим – воно є сполучним між торгово-промисловими містами (Любава – Ромни – Миколаїв). У місті мешкає теж значний відсоток єврейського населення» [2, арк. 120]. «Центральною вулицею міста була – Полтавська, на ній мешкали «сильні світу цього», мала газове освітлення. Що стосується решти людей, то вони мешкали у непрохідній «безлюдній пустелі». Місто, що налічувало трохи більше, ніж 30 тис. населення, не мало водопостачання та каналізації. Для потреб мешканці використовували воду з річки» [98, с. 11].

Як і раніше, в 1900 р. Полтавська губернія поділялася на 15 повітів, 261 волость. Села Полтавщини були приблизно однаковими за кількістю мешканців, чисельністю господарств, промислами. Наприклад, село Сідаківка Полтавського повіту: в ньому налічувалося 358 дворів, 1403 дес. землі. У 1898 р. тут було збудовано дерев'яну церкву з дзвіницею, при ній діяла бібліотека (569 книг). Відкрито земську та жіночу парафіяльні школи, відбувалося чотири ярмарки на рік. Тут налічувалося 397 господарств, із них козаків – три, селян – 387, євреїв – сім. Разом із найманими робітниками налічувалося 2280 жителів. У панському володінні (в селі розташовувалася економія князя С. Кочубея), перебувало 1564 дес. земельних угідь, у т. ч. орної землі – 1381 десятини. Крім землеробства,

селяни займалися промислами (12 теслярів, 18 кравців, сім шевців, три ковалі, три лимарі, п'ять ткачів і візник [294, с. 45]).

Село Баклей Миргородського повіту: 409 дворів, 3282 жителі, Покровська церква, працювала церковнопарафіяльна школа, земська школа. Село Диканька Полтавського повіту: 760 дворів, 5024 мешканці, діяло земське училище, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти [294, с. 44].

Розглядаючи загальний стан зайнятості населення, перш за все необхідно розібратись у соціальному й професійному складі населення губернських міст Лівобережної України. Загальновідомо, що міську верхівку складали великі власники нерухомості, торговці й підприємці, вищий особовий склад царської армії, духовенство, вищі чиновники державної служби. Головну роль серед них відігравали росіяни, євреї, поляки, українців серед них була незначна кількість. Більша частина населення Полтавщини та Чернігівщини, що розмовляла українською мовою мешкала у селі. Розподіл населення за рідною мовою був таким [53, с. IX]:

Таблиця 2. 3

Розподіл населення Лівобережної України за рідною мовою (%)

Головні мови	Усе населення	Місто	Село
Українська	76,1	35,8	85,7
Російська	15,2	44,4	8,6
Єврейська	4,1	16,0	1,4
Польська	1,8	1,1	0,7
Німецька	1,3	0,5	1,5
Молдавська	0,9	0,2	1,0
Інші мови	1,2	1,9	1,1

Порівнявши вищенаведені дані про національний склад населення з даними про мову, яку люди вважали своєю рідною, то виявляється, що російську мову визнавали рідною не тільки самі росіяни [216, с. 31]. Росіяни

становили всього 9,2 % всього населення України, тоді як 15,2 % людей визнали російську мову рідною. Причому це розходження головним чином утворилося за рахунок міст. По селах питома вага представників різних національностей більш-менш збігається з питомою вагою населення, розподіленого за рідною мовою. Тут немає нічого дивного, бо політика царату зводилася до того, щоб «підгорнути» окремі народності під вплив буржуазно-капіталістичної Росії. Якщо українець довгі роки працював у місті, то він змушений був говорити російською мовою. Рідною мовою йому розмовляти просто не дозволяли, з часом він її забував.

Прошарок великої і середньої торгово-промислової буржуазії в Полтавській та Чернігівських губерніях був незначний. Серед підприємців переважали євреї. У 1882 р. вони одержали право мешкати в 35 містах і містечках губерній. Їх частка серед міського населення в передвоєнні роки становила 20,2 відсотка. У 1897 р. єврейська громада Кременчука налічувала 29 890 осіб [147, с. 159]. Становище євреїв України було таким: 2,5% займалися сільським господарством, 32 % задіяні у промисловості, 48 % – у торгівлі, решта працювала на посадових місцях [194, с. 16].

Взагалі 3/4 українських євреїв заробляли на життя торгівлею та ремеслом. Верхівка поділялася на дві групи: з одного боку, на вельмишановних «книжників», які справляли на громаду великий вплив, а з іншого – на підприємців. Щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з обмеженими можливостями заробітку та інтенсивною конкуренцією, потрібні були працьовитість, майстерність і кмітливість. Багато євреїв здобули освіту та влилися до середовища світської русифікованої інтелігенції, особливо в таких галузях, як право та медицина [266, с. 345].

Займаючись підприємницькою діяльністю, вони не забували вносити гроші на добродійність. Одним із типових полтавських буржуа був Д. Молдавський – власник борошномельного, винокурного та інших заводів, на яких працювало понад 200 робітників. На свої гроші він збудував богодільню на 20 місць, лікарню для бідних євреїв, фінансував школу Талмуд-Тори.

А.Фрішберг володів типографією, палітурнею, складом паперового і канцелярського приладдя. Я. Зайкель був власником модно-галантерейного магазину, І. Дохман – великого паперового магазину [147, с. 160]. Їх турбувала доля міста і бідних людей, підприємці активно збирали кошти на будівництво шкіл, лікарень, ясел. В періодичних виданнях того періоду зустрічаємо оголошення: «Сьогодні, 30 листопада в приміщенні дворянського зібрання опікунська рада влаштовує маскарад. Будуть збиратись гроші на утримання дитячих ясел» [115, с. 2]. Проводилися виставки, аукціони, лотереї: «Ювелір Йосип Маршак пожертвував для проведення ХХІІІ лотереї на користь дітей-сиріт з Чернігівського притулку один ящик столового срібла» [115, с. 2].

Допомагали розвитку освіти і спадкові дворяни, що мешкали на Лівобережжі. В архівних документах ЦДІАУ вміщено заяву від князя В. Голіцина про відкриття чотирьохкласного училища у м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту: «В містечку, де знаходиться моє помістя, заплановано будівництво училища. Сільська община виділила для цього потрібного закладу одноразову допомогу в сумі 1 тис. крб. та десятину землі під будівництво. Вважаю своїм обов'язком, як місцевий поміщик, прийти на допомогу цій важливій справі. Училище буде викладати основи сільськогосподарських наук, готуючи працівників сільського господарства. Особисто я даю три десятини землі під дослідницьке поле та дозволяю проходити практику на моїх полях, у садах, теплицях, заводах. Це дасть можливість доповнювати учням свої теоретичні знання на практиці» [11, арк. 283]. Піклувались про освіту і губернські земства Лівобережного регіону.

Так, у місті Полтава в 1905 р. губернське земство утримувало шість професійних училищ: школу садівництва в Полтаві (59 учнів), сільськогосподарську школу в Лубнах (78 учнів), художньо-промислову школу в Миргороді (105 учнів), ремісниче училище в Полтаві (179 учнів), чоловічу фельдшерську школу в Полтаві (115 учнів), жіночу фельдшерську школу в Кременчуці (91 учениця). На утримання цих закладів було витрачено 152 747 крб. 17 коп. [205, с. 35] .

Одним із головних показників соціально-економічних змін у суспільстві була і залишається заробітна плата і рівень доходів. Як свідчить історія світової економічної думки, науковці мали і мають різноманітні підходи щодо визначення цих економічних категорій. Прибічники школи фізіократів, яка виникла на початку XVIII ст. у Франції, стверджували, що заробітна плата є результатом продажу праці робітником власникам засобів виробництва. Класик англійської політекономії Адам Сміт у своїй роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів» показав, що основні класи (землевласники, фермери, підприємці, кредитори) отримують первісні доходи. Доходи інших груп населення він вважав вторинними. До цих прибутків він відніс і заробітну плату. Вчений зауважив, що її зміни визначаються діями ринкового механізму, а причинами її змін є коливання попиту і пропозиції на ринку праці. Доходи та прибутки можна поділити на такі види: а) торговий прибуток; б) прибуток з нерухомості; в) прибуток з промислових підприємств; г) дохід з кредиту цінних паперів; д) вклади у банки [300, с. 46].

Міське населення поділялося на групи залежно від доходів у рік: понад 3000 крб. отримували губернатор, голова міської управи, генерали царської армії. Окрім високих доходів, для цієї категорії службовців існувала ціла система нагородних виплат та надбавок за вислугу років, що значною мірою сприяло зацікавленості чиновників у державній службі. Вони розпочинали свою роботу о 9-й годині (годинна перерва на обід) і закінчували о 17-й годині.

Від 1000 до 3000 крб. отримували завідувач статистичного бюро, касир управи, фабричний інспектор, старший губернський ветеринарний лікар, діловод управи, полковник, генерал-майор. Ці люди мали аналогічну тривалість робочого дня, вони працювали по 8–9 годин на добу в мирний час і більше під час військових навчань, епідемічних захворювань чи інших екстремальних ситуацій.

Від 250 до 1000 крб. на рік заробляли рахівник, реєстратор, старший продавець, статистик, викладач семінарського училища, поліцейський пристав, пожежник, ротмістр, поручик. Найменшим – до 250 крб. – був дохід у продавця, бібліотекаря, контролера міського водогону, діловода, кухаря, тюремного наглядача, солдата. Ще меншими він був у робітників на підприємстві, хоча і в цієї категорії населення існувала велика диференціація в оплаті – кваліфіковані робітники отримували набагато більше, ніж чорнороби [300, с. 47].

Знаючи, що в невеликих містах Лівобережної України життя було дешевше, ніж в інших промислових містах, наприклад на Півдні, сюди переїздили відставні службовці та офіцери, чиновники. З незначними коштами на 600 – 800 крб. річного прибутку невеликій родині можна було пристойно влаштуватися [179, с. 57].

Своєрідно формувалася система зарплати вільних професій, тобто викладачів семінарських училищ, народних вчителів, юристів, артистів, лікарів. Їхній заробіток здебільшого залежав від особистих якостей, досвіду, рівня освіти, стажу роботи, авторитету громадської думки, інших факторів. Так відомо, що держава встановила норму окладу народних вчителів. Нижньою межею зарплати вчителів, які викладали у початковій школі, було 360 крб. на рік [267, с. 96]. Причому початковий оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п'ять років роботи [267, с. 95]. Якщо вчитель сумлінно працював, йому виплачували премію в сумі 60 крб. [268, с. 96]. Доходи вчителя були досить скромними (приблизно 35 крб.) [27, арк. 60]. Порівнявши прибутки працівників освіти з ціною на хліб зауважимо, що середньостатистична сім'я витрачала на хліб приблизно 125 крб. щорічно [28, арк. 61]. Пересічний вчитель не міг задовольнити свої потреби, сподіваючись лише на зарплату. Ціни щорічно зростали, а доходи вчителя залишалися майже без змін.

«Полтавская земская газета» на початку ХХ ст. поміщає матеріал про доходи та витрати вчителя Лубенського повіту Полтавської губернії: прибуток вчителя (заробітна плата видана земством) – 25 крб., витрати

вчителя: стіл – 12 крб., 10 фунтів цукру – 1 крб. 60 коп., чай (3/8 фунта) – 75 коп., хліб – 3 крб., чистка білизни – 1 крб. 40 коп., сірники – 10 коп., поїздка за заробітною платою у Полтаву – 1 крб. 20 коп., купівля нового одягу (білизна, верхній одяг, взуття) – 5 крб. 50 коп. Усього – 25 крб. 70 коп. Задоволення духовних потреб: 1) передплата газет та журналів – 0 крб.; 2) листування з близькими та друзями – 0 крб.; 3) поїздки в місто з метою збагачення знаннями – 0 крб.» [91, с. 6].

Уряд, щоб захистити найменш забезпечені верстви населення та уникнути ускладнень в економічному житті міщан намагався зберегти стабільну ситуацію. Він приймав серйозні рішення щодо стабілізації цін на продукти харчування. Газета «Черниговское слово» повідомляла, що чернігівським міським головою було затверджено ціни на базарах та у закладах торгівлі. Так, ціна на м'ясо складала: яловичина – 12 коп. за фунт 1-го сорту, 10 коп. за фунт 2-го сорту [132, с. 6]. Ціни в Полтавській губернії на продукти харчування були подібними: пуд пшениці – 1 крб. 20 коп.; пуд жита – 1 крб. 10 коп.; пуд гречаної крупи – 1 крб. 60 коп.; пуд ячмінної крупи – 80 коп.; яловичина 1 сорту – 7 крб. за пуд; 2 сорту – 5 крб. 40 коп. за пуд; пуд сала – 11 крб.; пуд вершкового масла – 15 крб. [135, с. 2]. Порівнявши заробітну плату вчителів та ціни, можна зрозуміти, що їм доводилося жити досить скрутно.

Тяжко жилося на Лівобережжі не лише вчителям, медичні працівники постійно скаржилися на своє тяжке економічне існування, низький соціальний стан. Так, групою фельдшерів Полтавського губернського земства в 1905 р. було подано в губернську управу прохання: « Ми сумлінно просимо вас передивитись як матеріальний, так і правовий статус працівників нашої галузі. Наша заробітна плата у сумі 20 крб. була встановлена ще 20 років тому. При сьогоднішній дорожнечі ми і наші сім'ї живуть у злиднях. Це дуже пригнічує наше життя і не може не відбитися на нашому здоров'ї та психічному стані. Кількість хворих за останній період значно збільшилася. На одного фельдшера припадає до 70, а інколи до 85 людей за добу. Прийняти таку кількість хворих часто буває просто фізично неможливо.

Внаслідок цього ми дуже стомлюємося і часто буваємо неуважні до хворих» [68, с. 3].

Тяжкою та малооплачуваною була праця простих робітників. Як уже було зазначено, основна частина робітників працювала в містах посезонно, намагаючись заробити більше грошей, ці люди погоджувалися на будь-яку роботу – каменярами, різноробочими, столярами.

Тривалість робочого дня значною мірою залежала від галузі виробництва і в цілому мала тенденцію до поступового скорочення і встановлення 8–9 годин на добу, але, як свідчать факти, насправді робочий день був значно тривалішим. Власники підприємств та адміністрація нерідко зловживали цим фактором. Чернігівська газета «Десна» наводить такий факт, що місцевим каменярам доводилося працювати з четвертої години ранку до восьмої вечора, з годинною перервою на обід, вони працювали по 14 годин щоденно [114, с. 4]. Щоб полегшити працю, робітники нерідко об'єднувалися у промислові союзи. У Чернігові, наприклад, існували союзи робітників по дереву, мулярів, друкарів. Основна маса робітників була сезонною, вони працювали в місті лише влітку, а на зиму поверталися до села, багато з них ще мали мізерний шмат землі та невелике господарство [212, с. 112].

Крім українців, росіян та євреїв, на Лівобережжі мешкали люди й інших національностей та віросповідань – поляки, білоруси, цигани, греки, німці, вірмени та ін. Серед дворян переважали поляки, особливо це стосувалося Чернігівщини. Виділялась ще одна соціально-національна група населення – «обуржуазнене» дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання: купці, чумаки, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, що зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, орієнтуючи своє виробництво на ринок та використовуючи найману робочу силу. Це була українська буржуазія. Вона утримувала провідні позиції у цукровій, винокурній, борошномельній, шкіряній промисловості, належала до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії. Однак її формуванню

перешкоджала політика царського уряду, спрямована на вивезення капіталу з України в центральні райони Росії та за кордон. Це гальмувало нагромадження капіталу українськими підприємцями, а відповідно й не давало змоги їм конкурувати з інонаціональною буржуазією. Та все ж роль української буржуазії в економічному й суспільно-політичному житті Російської держави помітно зростала, й уряд мусив враховувати це в своїй політиці [154, с. 504].

Якщо основна маса євреїв Лівобережної України була зайнята в торгівлі, то росіяни контролювали вищі і середні щаблі воєнної та адміністративної, судової влади, становили більшість купецтва першої та другої гільдій. Вони відігравали визначну роль в житті суспільства, їх думка багато значила для громади. Українська національна інтелігенція була майже усунута від юридичного та духовно-мистецького життя краю. У 1897 р. лише 16 % юристів, 25 % вчителів, 10 % письменників і художників в Україні були українцями [266, с. 242]. На початку ХХ ст. ситуація на краще не змінилася, про що засвідчили матеріали перепису 1897 р.[53, с. XVIII]:

Таблиця 2.4

Національний склад мешканців Полтавської губернії у 1897 р. за даними Всеросійського перепису (% на 100 осіб чоловічої та жіночої статі):

Народності	Дворяни	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни	Інші
Українці	0,83	0,39	0,44	4,85	93,34	0,15
Росіяни	2,62	0,99	0,85	15,90	79,42	0,19
Білоруси	0,33	0,26	0,16	1,54	97,60	0,11
Поляки	45,42	0,16	1,24	25,74	23,44	0,94
Німці	2,1	0,13	0,96	6,76	86,32	0,40
Цигани	0,00	0,00	0,00	40,73	59,27	0,0
Євреї	0,01	0,00	3,53	95,22	1,10	0,09
Інші	2,73	0,26	0,87	25,26	59,52	0,2

Ці дані не досить точні, тому що, як було зазначено, перепис проводили бюрократичними методами, часом не дуже уважно. В інструкції до перепису було записано: «Тут неодмінно проти кожної записаної особи, як чоловіка, так і жінки, треба вказувати заняття, ремесло, промисел, посаду або службу, які дають цій особі засоби до існування». Але через кілька рядків інструкції писалось трохи інакше: «коли хтось має кілька занять або посад і т. п., що дають йому заробіток, то в цій графі треба відзначити тільки те з них, що його ця особа вважає за своє головне заняття» [53, с. XIX].

У цьому і полягала велика помилка головної переписної комісії: «спираючись на досвід західноєвропейських країн і мало зважаючи на характерні особливості російської дійсності, комісія виходила з думки, що переважне число російського населення маючи не одне, а кілька занять, може сказати, яке із них головне, те, що дає найбільші засоби до існування, а яке – як побічне, що дає додаткові випадкові заробітки» [210, с. 36]. І справді, неможливо визначити, наприклад, головні заняття селян, що протягом п'яти-шести місяців займаються сільським господарством, а решту часу – кустарними та іншими промислами.

Запитання формуляра не охоплювало всієї відповіді, якої вимагав перепис. Матеріали Полтавського статистичного бюро вміщувала щоденна «Полтавская земская газета»: «За даними міського статистичного бюро, в Полтавській губернії серед сільського населення кустарництвом займається 6875 господарств. Користувалися попитом кошики, чемодани, баули, корзини, взуття, а тому набули інтенсивного розвитку. Їх виготовляли у Зіньківському, Золотоніському, Кобеляцькому, Лубенському, Полтавському повітах. Такі плетені речі й лозові меблі кустарний склад Полтавського губернського земства продавав у межах Російської імперії і навіть за кордон у європейські країни. На 1900 р. лише у Лохвицькому регіоні плетінням було зайнято 262 двори (близько 550 ремісників), Лубенському – 246, Зіньківському – 149. Загалом, кустарними промислами в Полтавській губернії на початку ХХ ст. займалося 92 280 людей [147, с. 678].

Головним місцем оптового й роздрібного збуту вироблених товарів були ярмарки. Початок торгів приурочувався, як правило, до релігійного свята, від якого ярмарки й отримували назву. Тривалість ярмаркової торгівлі становила від кількох днів до кількох тижнів. Торгували вовною і вовняними тканинами, смушками, сукном, посудом, папером, взуттям, милом тощо.

Збуваючи виготовлені власноруч товари селяни закупували те, чого їм не вистачало у господарстві, а також ті товари, що не виробляли на Лівобережжі. Розмір торгового обігу коливався від кількох сотень до кількох мільйонів карбованців. Найбільшим попитом користувалися кримська сіль, донська риба, російська мануфактура [179, с. 112]. «На відміну від ремісників, що працюють разом із найманцями на замовлення місцевого населення, кустарі виробляють свою продукцію власноруч чи з допомогою членів своєї родини» – вказувала «Полтавская земская газета», наголошуючи, що розвиток саме такого виробництва був дуже важливою допомогою для малоземельного та безземельного селянина [105, с. 11].

Окрім того, перепис з'ясовував дані про безробіття, хоч в бланку нічого про це не йшлося, зате зазначалося в інструкції: «Особи, що лишилися без місця вказують те заняття, яким вони звичайно займалися, відзначаючи при цьому, що вони працюють без місця. Ще одним великим недоліком під час процесу зібрання матеріалів була відсутність пристойного алфавітного словника професійних термінів, безробітні злилися з тими, хто насправді працював у певних галузях. Під час запитання щодо фаху робітника «у головному занятті відзначали фабрику, а у побічному – особисту професію», бо в питанні про робітників довго панував погляд, що фах власника підприємства визначає й фах робітника.

У процесі оброблення матеріалів перепису статистики в окремих випадках легковажно ставилися до відповідей опитуваних осіб і переносили відповіді з головного заняття на побічне і навпаки. Осіб, що «живуть із хліборобського промислу, але не обробляли землю особисто (землевласники)», здебільшого відносили до осіб, що жили із капіталу й нерухомого майна, тим часом як

власників фабрик відносили до тих груп населення, до яких належали їхні фабрики. По-різному класифікували бухгалтерів фабричних та комерційних підприємств, службовців різних установ тощо [210, с. 42].

Загалом тільки на встановлення реальної картини перепису населення в Полтавській губернії земство виділило 98 550 крб. У 14 повітах та Полтаві працювало 15 статистиків, їхні витрати становили 18 300 карбованців. Крім них, брали участь у переписі населення 75 реєстраторів обліку земельних володінь, вони отримали по 900 крб. кожен, канцелярські приладдя та приїзди в Полтаву обійшлися земствам у 3000 карбованців. Лише оплата праці тимчасовим помічникам становила 6000 крб. [70, с. 36]. Перепис був нелегкою, кропіткою справою. Він дав реальну картину динаміки народного життя на рубежі XIX–XX ст., однак не всі дослідники погоджуються з його об'єктивністю. Висловлено чимало припущень щодо спотвореності фактів та приписів [154, с. 52].

Місцеві особливості правового й економічного становища були властиві кожному регіону України. «Всяке скільки-небудь значне село, – писав дослідник українських повітів В. Постніков, – являє стільки різноманітності в економічному становищі окремих груп свого населення, що важко говорити про добробут окремих селищ як цілих одиниць і змальовувати цей добробут цифрами» [235, с. 106]. Особливо це стосувалося частини тих колишніх поміщицьких селян, які під час реформи 1861 р. за угодою з поміщиками одержали без викупу злидений наділ. На Полтавщині, через високі ринкові ціни на землю, значний приріст населення, такі селяни складали основну масу населення.

Таким чином, підсумовуючи соціально-економічні зміни та заняття населення Лівобережного регіону на рубежі XIX – XX ст. констатуємо: скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів. Вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, формували нестанову приватну вона

була істотним ринком збуту промислової продукції російських підприємств. Товарообмін мав дещо односторонній, колоніальний характер. Лише 15% українських промислових підприємств виробляли готову продукцію, а власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин. Селяни, порівняно з іншими верствами населення, найгостріше відчували наслідки руйнування старих устоїв, в селі відбулися вражаючі зміни. Великий і малий бізнес, що почав активізуватися в цей період, зосередився в руках росіян та євреїв. Не минуло і кілька років після Всеросійського перепису населення, як стало зрозуміло, що українські землі були вагомою підпорою економіки всієї Російської імперії.

Абсолютна більшість населення Полтавщини та Чернігівщини на початку ХХ ст. (93 %) займалися сільським господарством, значна частина мала додаткові промисли – рибальство, садівництво, бджільництво тощо. Зовсім невисокий відсоток населення (9 %) був зайнятий в промисловості. 3,4 % мешканців досліджуваного регіону були задіяні в торгівлі, решта (7,6 %) становили інтелігенція, державні службовці, вчителі, юристи, медичні працівники тощо.

За національним складом основними мешканцями регіону були українці (89 %). Із них 93,34 % були сільськими мешканцями, 4,85 % – міщанами і лише 0,83 % становили дворяни. Поруч з ними на Лівобережжі проживали представники інших національностей. На території Чернігівської губернії мешкав великий відсоток росіян (7,7 %). У Полтавській губернії як і в Чернігівській поруч з росіянами жили євреї, поляки, білоруси, німці, цигани та інші народності. Майже всі вони мешкали в містах та містечках губернії, відсоток їх на селі був зовсім незначний. Вагоме місце на Полтавщині посідали поляки, хоча їх співвідношення становило лише 1,8 % від усього населення, але 45 % польського населення були дворянами.

Відсоток міського населення в порівнянні з сільським досить незначний, існували повіті, що мали на початку ХХ ст. лише одне місто. Процес

урбанізації, що почався в цей період, на відміну від Півдня чи Донбасу проходив без бурхливих всплесків, рівномірно. Почалося формування типу міського жителя-городянина з певним життєвим укладом та світоглядом.

2.2. Соціально-економічні та демографічні реалії фабрично-заводської промисловості

На початку ХХ ст. на всій території Російської імперії активно відбувався промисловий розвиток. Не обминув цей процес і українські землі. Щоправда, на відміну від металургійних та вугільних районів, промисловість Полтавської та Чернігівської губерній розвивалася повільніше. Ремесло й кустарництво переставали бути підсобним заняттям сільського населення й швидко розвивалися. Вони вже цілком були пов'язані з товарним виробництвом та ринком, тяжіли до вживання найманої праці. У Лівобережному регіоні на місці кустарних промислів почали з'являтися капіталістичні підприємства.

Газета «Полтавщина» відзначала всплеск зростання фабрично-заводської промисловості Полтавської губернії: «У 90-х рр. ХІХ ст. фабрично-заводська промисловість на Полтавщині була мало розвиненою, тут працювало всього 841 підприємство. Вже з початком століття їх кількість почала значно збільшуватися, в 1900 р. виробляли продукцію 4416 підприємств. На них було задіяно близько 14 тис. осіб» [82, с. 2]. Подібною була ситуація і на Чернігівщині. У 1900 р. в Чернігівській губернії налічувалося 198 промислових підприємств і 7 тис. робітників, через 10 років діяло 307 підприємств з 24 106 робітниками. Підприємств, де робітників було більше тисячі, налічувалося всього чотири, до 20 осіб – 183. За 1900 – 1910 рр. обороти виробництва зросли з 70 млн до 122 млн карбованців. Значна частина заводів і фабрик, що виникли на Лівобережжі були підприємствами харчової промисловості, котрі тяжіли до джерела сировини, що знаходилися у сільській місцевості.

На першому місці за кількістю працюючих та за економічним значенням для країни були цукрові заводи, вони забезпечували цукром усе населення Російської імперії. За темпами свого розвитку цукрова промисловість

України випереджала західноєвропейські країни. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків, у Російській імперії налічувалося 316 цукрових заводів, на території України їх було 209. Вони виробляли понад 80 % цукру від загальноімперського обсягу. Саме у 1887 р. в цій галузі виникла одна із перших монополій – «Синдикат цукрозаводчиків». Власники цукрових заводів зосередили в своїх руках майже 40 % загальноімперського цукру. Якості цукру, виробленому на цих підприємствах, потрібно віддати належне – на міжнародних виставках саме він неодноразово був визнаний найкращим [242, с. 73]. Найбільшими цукровими заводами в Чернігівській губернії були Корюківський, Хутір-Михайлівський, Ніжинський, Березнянський, Парафіївський (Борзнянський повіт). У 1908–1910 рр. ці підприємства виробляли продукції на 30 млн карбованців. Площа цукрових плантацій займала 28,8 тис. десятин землі, з них заводи засівали 7,2 тис. десятин [179, с. 107]. У 1890 р. у Полтавській губернії було два цукрових заводи, в 1904-му – чотири, у 1917-му – сім. Губернія виробляла близько 6 млн пудів цукру і за розвитком цукрової промисловості посідала четверте місце серед губерній України. Напередодні війни валова продукція цукрових підприємств, на яких працювало близько 125 тис. робітників, оцінювалась у 220 млн крб., а її питома вага в загальному обсязі промисловості України становила 16 відсотків.

Робочих місць на цукрових заводах вистачало не всім бажаним, багато людей мушили йти на Південь чи Донбас в пошуках роботи. Кореспондент видання «Переяславська газета», що виходила друком в місті Переяслав, повідомляв на початку ХХ ст: «Фабрично-заводська промисловість у нашому повіті майже відсутня. Лише в одному селі – Старому, знаходиться цукровий завод. Щорічно з нашого повіту тисячі людей вирушають на заробітки до південних губерній, сподіваючись знайти хоч якийсь заробіток. Однак знайти там роботу вдається не всім, селяни Херсонської та Таврійської губерній самі потребують роботи і не впускають чужих» [124, с. 2].

На основі матеріалів Міністерства фінансів щодо обстеження заробітної плати промислових робітників та прибутку капіталістів було встановлено, що середня заробітна плата робітника в 1908 р. становила 246 крб. (20 крб. 50 коп. на місяць), а середній прибуток одного промислового капіталіста – 297 тис. карбованців. Кожен робітник приніс у тому ж році підприємцю по 252 крб. прибутку. Норма експлуатації у промисловості перед Першою світовою війною перевищувала 100 % з 11 годин середнього робітничого дня, більшу частину часу робітник абсолютно безкоштовно працював на підприємця [222, с. 352]. Середньомісячна заробітна плата робітника цукрової галузі не могла забезпечити життєвий рівень працюючого.

Таблиця 2. 5

Заробітна плата робітників цукрової промисловості з 1904-го по 1912 рр., (крб. на місяць) [201, с. 119]:

Роки	Чоловіки	Жінки	Малолітні
1904–1905	19,7	7,1	6,9
1905–1906	20,8	8,1	7,9
1906–1907	23,0	8,4	8,9
1907–1908	22,6	8,5	9,1
1908–1909	23,0	8,4	8,7
1910–1911	23,0	8,6	8,9
1911–1912	24,7	9,8	9,8

Зарплата працівників в цукровій галузі промисловості зростала дуже повільно, а в деякі роки навіть падала. Незважаючи на те, що жінки та підлітки працювали на рівні з чоловіками, їх праця оплачувалася набагато нижче. В цій галузі використовувалася праця робітників з інших українських губерній. Однак загалом, на Чернігівщині та Полтавщині рівень зайшого робітництва був досить низьким. Як вважав відомий дореволюційний дослідник, і політичний діяч М. Порш, кількість зайшлих робітників «то піднімається, то

падає в залежності від становища народного господарства. Губернії з відсталою промисловістю і нерозвиненою торгівлею з дрібноселянським сільським господарством на сьогоднішній день вимагають дуже мало зайшлих робітників» [241, с. 31].

Водночас з збільшенням кількості цукрових заводів на території Чернігівської губернії розвивалися борошномельна та молочна галузі промисловості. За відомостями 1908 р. у борошномельному виробництві працювало 5500 різного виду млинів. Вони переробляли 14 млн пудів зерна. Млини і крупорушки давали 59 % харчової продукції губернії [48, с. 2]. Забезпечували населення молокопродуктами різноманітні маслобійниці: нові – з паровими двигунами та звичайні – з волосяними мішками. У 1908 р. вони виробили молочних товарів на суму 1 млн 600 тис. крб [179, с. 109].

Окрім вищезазначених підприємств, на Чернігівщині було 116 винокурних заводів – у Ніжині, Чернігові, Мглині, Конотопі. Вони виробляли 3 млн відер спирту щорічно на суму 2 млн 900 тис. карбованців. Перше місце в Російській імперії Чернігівська губернія посідала з виробництва сірників. У 1908 р. їх виробляли 58 млрд штук, до державної казни було сплачено 3 млн 200 тис. карбованців. Ця продукція користувалась значним попитом в Росії. У 1906 р. їх відправлено: в Кубанську область – 68 тис. пуд., Херсонську губернію – 50 тис. пуд., Донську область – 37 тис. пуд., Орловську губернію – 34 тис. пуд., у Харківську губернію – 31 тис. пуд., до Польщі – 32 тис. пудів [201, с. 109].

На сірникових фабриках працювало 3 800 осіб, із них 600 неповнолітніх. Стан виробництва був жахливий: працювали в таких приміщеннях, що, на думку земського санітарного лікаря Г. Іванова, там і знаходиться було неможливо: «через 20 хв знаходження у приміщенні, де працюють люди починаються головні болі, дере у горлі, різко погіршується самопочуття. Цей стан викликає праця з фосфором. Робітники отруюються фосфорним ядом, що призводить до сумних незворотних наслідків для людського здоров'я». Зі свідчень лікаря, що оглянув 590 працівників підприємства, дізнаємося, що «дуже постраждали від яду підлітки та діти. Їх працює більше 100 чоловік, всі

отруєні вже в дитячому віці: ясна набряклі, зуби чорніють, розхитуються, згодом випадають. Щелепи та кістки обличчя мертвіють, зіниці розширені. При таких жахливих умовах праці люди заживо згнивають і вмирають від запалення мозку» [201, с. 111].

Велика кількість робітників Лівобережної України була задіяна в цегляній промисловості. У Чернігівській губернії цегельних заводів була чимала кількість, усі вони мали значний продаж цегли. У Борзнянському повіті 13 цегельних заводів за 1912 рік виробило 345 тис. цеглин, у Глухівському повіті – 11 заводів виробили 255 тис. цеглин, у Городнянському повіті – чотири заводи виробили – 62 тис. цеглин, у Кролевецькому повіті – шість заводів – 148 тис. цеглин, у Новгород-Сіверському – 11 заводів виробили – 270 тис. цеглин, у Ніжинському – шість заводів – 467 тис. цеглин. Загалом, у Чернігівській губернії було в 1912 р. 63 цегельних заводи, що виробили за рік 2 147 345 000 шт. цегли [163, с. 10].

Чільне місце у промисловості Полтавщини посідало тютюнове виробництво. На початку ХХ ст. було вироблено близько 1,1 млн пудів махорки і вищих сортів тютюну. Виробництвом спирту займались 63 гуральні. Продукція Карлівського і Павлівського спиртових заводів знаходила збут далеко за межами губернії. Набули поширення різні промисли, головним чином з виготовлення одягу і взуття, полотна, шкіряних та керамічних виробів, килимових вишивок, обробки дерева [163,с.11].

На економічний розвиток губернії позитивно впливало будівництво шляхів, особливо залізничних. Наприкінці 60-х рр. була введена в експлуатацію залізнична магістраль Кременчук – Одеса, у 1870 р. – Харків – Полтава – Кременчук, у першій половині 90-х років – Полтава – Ромодан – Київ, а в перше десятиріччя ХХ ст. – лінія Полтава – Лозова [295, с. 114].

Після декількох років бурхливого розвитку промисловості, внаслідок економічної депресії, що почалася у роки століпінської реформи, в Україні відбулося скорочення кількості підприємств, суттєво зменшилася чисельність робітників. Про це переконливо свідчить пояснювальна записка Київського

окружного інспектора за 1908 р., де вказується, що в Чернігівській губернії кілька коноплетіпальних підприємств закриті внаслідок посиленого вивозу за кордон сирої коноплі, яку скуповували англійські фірми [10, арк. 6]. У кризові роки ситуація в містах Лівобережжя була невтішною, про що повідомляв у 1909 р. кореспондент із міста Кременчук: «матеріальний стан мешканців нашого міста за останній час суттєво понизився. Всі особи, що займаються торгівлею, переживають складні часи. Усі в один голос скаржаться на застійний період – відсутність покупців, безгрішшя у населення. Проходячи повз будь-яку крамницю бачиш, як продавці стоять склавши руки. Кризу, що переживає торгівля, відбилася в свою чергу на робітниках. Безробіття дається взнаки. Ремісники, а особливо чорноробочі, вештаються зовсім без діла. Вони ходять по базарах у пошуках хоч якогось заробітку, бо вдома їх чекають голодні сім'ї. Доля змусила багатьох простягти руку і просити милостиню. Загляньте у місцевий банк, там щоденно натовп збіднілих голодних робітників. Вони несуть своє майно під заставу. Висловлюємо своє співчуття цим людям і жалкуємо, що наше місто з 70-тисячним населенням не має міського ломбарду. Повний занепад відчувається в торгівлі і в промисловості. Багато торговців скорочують свій бізнес і від'їздять за кордон» [101, с. 18]. Загострювало ситуацію безробіття та надлишок робочих рук.

Фактором, що знижував реальну зарплату робітників, залишалася примусова купівля товарів з лавок, розташованих на території підприємств за рахунок зароблених грошей. З червня 1886 р. уряд видав закон, який вимагав регулярно видавати зарплату готівкою, але підприємці в різний спосіб обходили його. Траплялося, що зарплату привласнювали посередники, а то й самі власниками. Іноді з працівниками розраховувалися талонами, які приймалися місцевими торговцями лише зі знижкою 20 % від їх загальної вартості [239, с. 145]. Резервна армія праці, що з'явилася у пореформену добу, дозволяла фабрикантам встановлювати або знижувати заробітну плату, яка часто не досягала навіть прожиткового мінімуму. А праця жінок та підлітків оплачувалася вдвічі дешевше. Найнижчим був життєвий рівень робітників

ремісничих майстерень і дрібних підприємств, власники яких залишалися повновладними господарями працюючих. Незважаючи на низьку оплату праці, ціни на основні продукти харчування ставали з кожним кроком все вищими. Для порівняння наведемо ціни за 1902 р. та 1906 р. У 1902 р. на місцевих базарах у містах Полтаві та Лохвиці вартість (за пуд): пшениці – 55 коп., жита – 43 коп., вівса – 53 коп., ячменю – 40 коп., проса – 40 коп., льону – 1 крб., рапсу – 1 крб. Цікаво, що Лохвиця – невеликий повітовий центр, а ціни зафіксовано вищі, ніж у Полтаві. Пшениця, наприклад, там коштувала 60 коп. за пуд, льон – 1 крб. 25 коп. за пуд [86, с. 720].

У розпалі літнього періоду 1906 р. ціни на сільськогосподарські продукти порівняно з 1902 р. були досить високі (за пуд): пшениця – 73 – 75 коп., жито – 65 – 68 коп., овес – 65 – 68 коп., просо – 50 коп., гречана крупа – 60 – 62 коп. [84, с. 4]. Однак і це не було крайньою межею, ціни невпинно повзли вгору. Так, у 1909 р. газета «Полтавський вестник» повідомляла, що ціни на деякі товари зросли вдвічі, а на окремі продукти втричі. Ціни (за пуд): пшениця – 1 крб. 20 коп., жито – 1 крб. 10 коп., гречка – 1 крб. 60 коп., ячна крупа – 1 крб. 25 коп., овес – 80 коп., горох – 1 крб. 80 коп.; яловичина I гатуноку – 7 крб., II гатунку – 5крб. 40 коп., сало - 11 крб., масло вершкове – 15 крб. [135, с. 2]. У Чернігівській губернії спостерігається ідентична картина. Міська дума затвердила таксу на продаж сільськогосподарських продуктів та товарів першої необхідності, оскільки люди в містах почали голодувати. Проблема з продуктами в 1909 р. стояла досить гостро, а торговці з острахом перед законом не мали права встановлювати свої ціни, інакше їх чекало суворе покарання [132, с. 1].

Загальноземська організація допомоги голодуючим, підрахувала суму, потрібну на продовольчі потреби в 16 губерніях імперії. Ця сума становила 80 млн крб., проте влада скоротила її до 52 млн крб. [94, с. 9]. Звичайно, таких грошей було замало, це і призвело до погіршення економічного становища населення в цілому. Почала збільшуватися кількість безробітних на заводах і фабриках. У Полтаві для допомоги було створено комітет, що збирав гроші на

пожертвування для голодуючих. Комітет відкрив дві їдальні (майже 1000 обідів щоденно), в зв'язку з Різдом багатьом потребуючим видавались святкові пайки. На жаль, цього було недостатньо, бо ціни досягли критичних розмірів – пуд вугілля – 50 коп., гасу (фунт) – 15 коп. [110, с. 4].

У Петербурзі виходила з друку прогресивна українська політична газета, редакторів якої хвилювала проблема безробіття та голоду. Автор М. Чуб в одній із публікацій від 15 березня 1907 р. наголошував: «зараз, одразу після питання про голод, перед Державною Думою повстало питання про безробіття, про допомогу таким голодним, як селяни, безробітним робітникам. Не маючи ніякої власності, крім своєї робочої сили, крім своїх рук, робітник виносить на продаж, на ринок свій єдиний крам – свою робочу силу. Не продавати робочої сили у теперішньому політичному світі він не може, бо інакше мусить померти із голоду. Його життя залежить від того, чи пощастить йому і за яку ціну продасть свої руки. Попит на його роботу буває не завжди, тому що ринок перенасичений товаром. І фабрикант йому відповідає: «Геть, йди собі, мені не потрібні твої руки» [67, с. 1]. Ситуація навесні 1907 р. була критичною, соціально-економічне становище населення аграрно перенаселеної України погіршувалося з кожним днем.

На Чернігівщині, Поділлі, Полтавщині блукали тисячі безробітних малярів, слюсарів, теслярів, робітників інших професій. «Біржі праці, вузлові залізничні станції були переповнені безробітними. Зрештою, не знайшовши роботи, змучені й голодні, вони поверталися додому. Дехто з цих бідолашних заробітчан, проївшись до останньої нитки і натерпівшись чимало лиха, кидав трудові ринки і на свій страх і ризик вирушав світ за очі шукати щастя. Кількість безробітних на Полтавщині в 1909 р. становила 7–8 тис. осіб. Більшість спролетаризованих селян намагалася знайти роботу в поміщицьких господарствах. Мандруючи з економії в економію, вони погоджувалися працювати на яких завгодно умовах», – повідомляли очевидці [201, с. 114].

У деяких майстернях робота супроводжувалася ще й побоями з боку хазяїв чи старших майстрів. Праця дітей стала буденним явищем, тому на

малолітніх не зважали. Полтавська громадська «Організація допомоги з фізичного виховання дітей» за ініціативою одного зі своїх активних членів – П. Дем'янівського, – поставила собі за мету допомогти неповнолітнім працівникам. Було створено комісію у складі 32-х осіб. Це були кваліфіковані спеціалісти – лікарі, юристи, педагоги, громадські діячі. Громадськість вважала, що вона хоч трохи наведе порядок у цій проблемі. Але, як зазначали сучасники, «на жаль, минуло п'ять років, жодної доповіді з цього питання ми не почули. Напевне, у цих людей не вистачило сил та енергії, а також жодного бажання допомогти нещасним дітям» [111, с. 5].

Праця на підприємствах була досить виснажливою, особливо тяжко було робітникам цукрових заводів. Так, у 1906–1907 рр. на цукрових підприємствах України працювало 80 316 робітників, із них 65 617 чоловіків, 10 017 жінок, 1432 підлітки. Їх власники, щоб заощадити кошти прагнули замінити чоловічу працю жіночою, і ще більш дешевою працею підлітків. Становище дітей, що працювали було вкрай незадовільним і тяжким. Скрізь спостерігалася жахлива антисанітарія, серед якої неповнолітнім дітям нарівні з дорослими доводилося працювати над міру. Цей процес тривав з 1909 р. і особливо загострився в роки промислового піднесення. [201, с. 62].

Тяжкі умови праці, голодне життя, недостатня заробітна плата – все це бажало бути кращим. Фактично, заробіток робітника не забезпечував прожиткового мінімуму його сім'ї. Підраховано, що лише на продукти робітник витрачав близько 21 крб. на місяць, а його заробітки були незначними порівняно з життєвими потребами. Для робітника життя в місті було досить дорогим і недоступним, тому його сім'я часто мешкала в селі. У повітових містах основною була праця на виробництві, пов'язаним із сільським господарством. Зарплата робітників цукрової промисловості з 1904-го по 1912 рр. в окремі сезони навіть падала, праця жінок оплачувалася набагато нижче, ніж праця чоловіків: у 1904–1905 рр. чоловік отримував (за рік) 234 крб. 40 коп., жінка – 85 крб. 20 коп., у 1908–1909 рр. чоловік – 276 крб., жінка – 102 крб., у 1911–1912 рр. чоловік – 296 крб. 40 коп., жінка – 105 крб. 60 коп.

Середньорічний заробіток робітників усіх професій Полтавської губернії був такий: у 1907 р. становив – 177, 96 крб., у 1908-му – 181,75 крб., у 1909-му – 172, 87 крб., у 1910-му – 160, 86 крб., у 1911-му – 170, 95 крб., у 1912-му – 197, 27 крб., в 1913-му – 178, 15 крб.

Середньорічний заробіток робітників у Чернігівській губернії значно поступався попередньому: у 1907 р. – 123, 45 крб., у 1908-му – 113, 45 крб., у 1909-му – 113, 46 крб., у 1910-му – 120, 19 крб., у 1911-му – 119, 53 крб., у 1912-му – 123, 84 крб., у 1913-му – 123, 98 крб. [200, с. 119]. У цілому, чернігівський робітник щорічно отримував на 50–60 крб., а в 1912 р. – на 74 крб. менше, ніж полтавський. Для двох сусідніх губерній це була досить суттєва різниця. Як наслідок, чернігівські робітники мешкали в гірших умовах і рівень життя в них був значно нижчим, ніж у полтавських.

Середня заробітна плата чернігівських робітників на 25 % була нижчою від зарплати робітників у цілому по імперії. Їм допомагали вижити порівняно низькі ціни на продукти харчування та близькість до села [88, с. 10]. Заробітна плата, можна стверджувати, могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби населення. Її рівень залежав від багатьох факторів і сфери зайнятості, кон'юнктури ринку праці, товарів даної галузі, способу найму (безпосередньо роботодавцем чи через підрядників), системи оплати (поденної, місячної чи підрядної). Найнижчим був життєвий рівень робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств, власники яких були повновладними господарями працюючих [239, с. 145]. Останнім зароблених грошей не завжди вистачало, щоб забезпечити необхідними продуктами харчування всю родину, навіть у найкращі роки заробітна плата дорослого чоловіка не перевищувала прожиткового мінімуму.

Заробітна плата пролетарів могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби людини. Її рівень залежав від багатьох факторів: сфери зайнятості, кон'юнктури ринку праці, товарів даної галузі, способу найму (безпосередньо роботодавцем чи через підрядників), системи оплати (поденної, місячної чи підрядної). Лише в 1910–1913 рр. відбуваються певні

зрушення в фабрично-заводській промисловості. Це був період відносно високих урожаїв та сприятливої кон'юнктури на міжнародному ринку (ціни на хліб на світовому ринку зросли на 30–40 %), що позитивно вплинуло на ринок внутрішній, стимулювало прискорений розвиток промислового виробництва. Тоді Україна давала основну частку товарної продукції – цукру (75 %), зерна, сільськогосподарських машин, тютюну, сірників. Водночас решта давала сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Російські товари коштували дорожче, ніж українська сировина, а тому нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Робітники лівобережжя намагались хоч якось полегшити своє матеріальне становище та змінити умови праці. Так, кілька разів відбулися страйки робітників Прилуцької махоркової фабрики. Вони вимагали зменшити робочий день, підвищити оплату праці. У деяких випадках фабриканти вимушені були задовольнити вимоги робітників і йшли на певні поступки, про що свідчить статистична карта фабричної виробничої інспекції А. Рабіновича та Є. Фраткіна:

«1902 р., 30 червня Полтавська губ., Прилуцький повіт.

Імя, по батькові, прізвище власників: А. Рабінович і Є. Фраткін.

Фабрично-заводський заклад: махоркове виробництво.

Кількість робітників у закладі: чоловіків – 100, жінок – 200, підлітків – 150, всього – 450 осіб.

Кількість робітників за фахом: сушіння і чорнороби – 80, розроблювальне відділення – 40, закупорювальне і обклеювальне – 80, набивне відділення – 250.

Кількість учасників страйку: чоловіків – 80, жінок – 170, підлітків – 100, всього – 250 осіб.

Тривалість страйку: з першої години дня до 8 години вечора.

Причини страйку: зменшення робочого часу при відрядній оплаті.

Наслідки страйку: збільшення відрядної оплати на 2 ½ коп. на ящик в один пуд і встановлення винагороди за прогули з вини завідуючого» [56, с. 56–57].

Чернігівська щотижнева газета «Десна» повідомляє про страйк чернігівських мулярів: «25 травня почали страйкувати мулярі, що працюють на будівництві у м. Чернігів. Вони вимагали зменшення робочого дня, адже їм доводилося працювати з 4 годин ранку (від сходу сонця) до його заходу. Робочий день будівельників тривав 14 годин» [114, с. 2]. 1 вересня 1903 р. робітники – шевці м. Сосниця Чернігівської губернії залишили роботу і вимагали встановити 11-годинний робочий день, тобто працювати від 7-ї ранку до 1-ї години дня і від 2-ї години дня до 7-ї години вечора. Той, хто працював відрядно, мусив домагатися збільшення платні, а саме: ціну на пошив чобіт замість 1 крб. 10 коп. – 1 крб. 35 коп., полуботки чоловічі: замість 90 коп. – 1 крб. 10 коп., черевики жіночі: замість 60 коп. – 75 коп. черевики чоловічі: замість 65 коп. – 80 коп. [274, с. 59].

26 серпня 1866 р. уряд прийняв закон про медичну допомогу робітникам. Передбачалася організація для них лікувальних установ (лікарень, приймальних палат). Вартість лікування сягала 7–8 крб. на місяць. Маючи мізерну зарплату люди не могли дозволити собі послуги лікаря. Власники підприємств намагались уникнути відповідальності за травми і смерть найманих робітників, які сталися на виробництві. Отримати компенсацію у таких випадках було майже неможливо, правда була в основному на боці власників підприємств.

Таким чином, промисловий розвиток, що відбувся на всій території Російської імперії не обминув і землі Лівобережної України. Зростали великі підприємства – цукрові заводи, тютюнові та сірникові фабрики, продуктове виробництво. Праця на підприємствах була досить виснажливою, поруч з чоловіками працювали жінки та підлітки. Робочий день був ненормований і тривав по 12 – 14 годин. Незважаючи на страйки і протести робітників, праця не полегшувалась, заробітна плата не зростала, а в окремі роки навіть падала. Заробіток робітника не забезпечував прожиткового мінімуму, особливо, якщо у нього була родина.

Вироблена продукція на фабрично-заводських підприємствах майже не збувалася на території Полтавської та Чернігівської губерній. Місцеві мешканці задовольнялися товарами кустарного та ремісницького виробництва. Невелика частина продукції збувалась на території України, а 85 % українських товарів йшло в Росію по найдешевших цінах. Масово вивозили з Лівобережжя і сировину, внаслідок чого в Росії відбувалося величезне нагромадження капіталу, а Україна ставала ще помітно біднішою. Перед Першою світовою війною завдяки зібраним високим урожаям та вдалою конкуренцією на світовому ринку в економіці відбулися певні позитивні зрушення, які, проте, не дістали умов для свого наступного прогресування.

2.3. Сільське господарство в структурі економіки Лівобережжя

На початку ХХ ст. Україна вважалась однією з найбільших житниць Європи. За даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, у сільській місцевості мешкало 84,81 % населення, переважна більшість якого була зайнята в аграрному секторі. Характерною рисою аграрних відносин того періоду стало деформоване співвідношення поміщицького й селянського землеволодіння, що спричиняло велику соціальну напругу та призводило до гострих конфліктів. Тим більше, що за 40 років після скасування в 1861 р. кріпосного права сільське населення зросло на 86 %, а площа селянських земель – тільки на 31 відсоток [239, с.115]. Середній розмір приватновласницьких володінь становив близько 90 тис. дес. землі. Зменшувалося дворянське землеволодіння, незважаючи на всебічну підтримку царського уряду. У 1896–1897 рр. у Полтавській губернії дворяни мали 15 231 тис. дес. землі, духовенство – 125 тис. дес., євреї – 618 тис. дес., держава – 47 тис. десятин [239, с. 116].

Головними власниками землі на початку століття продовжували залишатися поміщики, однак і тут з'явилися певні зміни. Аналізуючи процес невпинного скорочення дворянського землеволодіння, бачимо зменшення питомої ваги поміщицького землеволодіння в цілому. Чому відбулися такі процеси? Вивчаючи їх у 1918 р., московський історик А. Кауфман дійшов висновку, що «активізація продажу землі поміщиками припала на початок ХХ ст., що пояснюється зміною загальних соціально-економічних обставин, остаточним поворотом до буржуазних відносин» [190, с. 17]. Мобілізація землі була прискорена стихійними виступами селян у 1905–1907 рр., цьому сприяло і постійне зростання цін на неї. Наприклад, якщо в 1897 р. середня ціна за 1 дес. становила 77 крб., то в 1907 р. – вже 123 крб.» [190, с. 76–77]. На Полтавщині

в 1900 р. великі землеволодіння (понад 50 дес. орної землі) по відношенню до землеволодінь, менших за площею (до 50 дес.), складали тільки 38 % загальної площі [222, с. 123]. Саме в цей час активізується розвиток класу торгово-промислової буржуазії. Хоча в Полтавській та Чернігівській губерніях він був незначний, однак суттєво впливав на економічну ситуацію в цьому регіоні. Щоб заохотити зростання кількості буржуазії та надати їй впливовості у розвитку економіки, з 1852 р. в Полтаві почав діяти Державний комерційний банк. Головним недоліком у його діяльності було те, що він надавав кредитну допомогу лише підприємцям, решта населення скористатися його послугами не могла [198, с. 277]. На Полтавщині на початку ХХ ст. приватних осіб з доходом від 1 до 10 тис. крб було 1115 чол., від загальної кількості в Україні 20 253 чол. З доходом понад 10 тис. крб, – 55 осіб, від загальної кількості в Україні 1113 осіб [147, с. 160].

Підприємці з метою збільшення власних прибутків намагались швидше відробити вкладені у бізнес гроші. Власники маєтків, цукрових і горілчаних заводів стали все більше набирати робітників здалеку, уникаючи місцевого населення, намагаючись платити якомога менше сезонним робітникам, залученим до вирощування і збирання буряків та варіння цукру.

Такі зміни в селі не могли залишитися непоміченими. Соціально-економічне становище селянства на початку ХХ ст. різко змінювалось, відбувався поділ селянства на прошарки: бідняки, середняки та заможні селяни. Купівля землі вимагала значних коштів, які були лише у заможних господарів. Ці люди мали на 1 млн дес. землі більше, ніж поміщики, а також у 2,5 рази більше посівів, удвічі більше коней та великої рогатої худоби [291, с. 14].

Щотижневий видання «Хуторянин» у 1903 р. друкує матеріал про важливість землі у житті селян: «Вся наша Полтавська область живе від землі, кожен землевласник, кожний селянин має свою життєву зацікавленість у питаннях землеробства – яким вдасться урожай, якою буде кількість зібраних кормів, як покращити культуру обробки землі, як зробити тваринництво прибутковою галуззю сільського господарства» [81, с. 375].

За даними історика В. Качинського, напередодні 1905 р. на один селянський двір припадало надільної землі в Полтавській губернії – 4,9 дес., у Чернігівській – 6,7 десятин. Наділ площею 5 – 6 дес. на двір для більшої частини селянства України того часу був межею злиденності [186, с. 18]. Чимало було дворів, що мали менше однієї десятини: у Городнянському повіті їх нараховувалося 1264, Борзнянському – 709, Ніжинському – 488. Такий стан справ породжував чимало суперечностей і конфліктних ситуацій, змушував гарячково шукати виходу, перешкоджав зростанню продуктивності праці, поліпшенню добробуту населення краю [163, с. 8].

Таблиця 2. 6

Зростання груп селянства Полтавської губернії (у %)

Роки	По 1 дес.	Від 1 до 3 дес.	Від 3 до 9 дес.	Від 9 до 15 дес.	Більше 15 дес.
1882 – 1889	4, 5	22, 9	43, 3	7, 9	5, 2
1900	7, 7	26, 8	35, 7	7, 1	5, 4
1910	9, 1	26, 1	33, 9	8, 1	6, 2

З таблиці видно збільшення кількості власників землі, яким належало понад 15 дес., та збільшення відсотку селян, що мали по 1 дес. в 1910 р. Основна частина сільського населення – 33,9 % була власником земельних ділянок від 3 до 9 десятин. За межею злиденності залишалася значна частина населення. У 1900 р. таких селян було 34, 5 %, у 1910 р. їх кількість збільшилася до 35, 2 %.

У забезпеченні селянських господарств землею і встановленні цін на землю, а також у визначенні рівня аграрного перенаселення суттєву роль відігравала густота населення на 1 кв. версту [199, с. 61]. Вона була різною, навіть в окремих повітах. У Чернігівській губернії у південних повітах

господарств було менше, ніж у північних: у Козелецькому повіті середня селянська сім'я становила 5, 6 душ; в Городнянському – 5, 9; в Мглинському – 6, 0; в Суразькому – 6, 0 душ. В порівнянні з 1902 р. густота населення внаслідок природного приросту збільшилася з 51 до 57, 7 душі на 1 кв. версту в 1905 р. [59, с. 41].

На початку ХХ ст. лівобережні губернії почали належати до районів з надлишком робочих рук. По Полтавській губернії він становив близько 400 тис. осіб [295, с. 31]. Сільська промисловість переживала скрутні часи. У 1902 р. Полтавська газета «Хуторянин» опублікувала цікавий матеріал про гостру кризу, що охопила всі галузі сільського господарства. Було визначено головну закономірність цього процесу – прибутки від сільського господарства не перевищували затрачених сил, коштів та часу. Автор публікації висловлював тугу за тим часом, коли «вся Європа харчувалася виключно українським хлібом. З'явилися нові конкуренти – США, Аргентина, Індія: питання про підняття ціни на експорт хліба теж неможливе, а може, і зовсім непотрібне, тому що більшість населення Російської імперії систематично недоїдає. Звичайний хліб став розкішшю для більшості населення». Наводилися порівняльні дані про те, що продуктивність праці в США у п'ять разів вища, ніж у Російській імперії. На одну особу, що займалася землеробством, в Америці припадало на продукти харчування 100 крб., а в Росії – 14 крб. 30 коп. (рівно у сім разів менше) [86, с. 706].

За підрахунками економіста Полтавського губернського земства М. Рклицького, протягом 1906–1910 рр. біднота втратила на Полтавщині 20 тис. дес. землі, середняки збільшили свої володіння на 2 тис. дес., заможні на 14 тис. десятин. Проводячи дослідження на території Золотоніського повіту після реформи 1861 р., порівнюючи відповідні дані з 1767 р., економіст визначив, що вся орна земля повіту становила 30 688 дес., на ній мешкало 2519 козацьких сімей. Таким чином, на одну сім'ю припадало 12 дес. після реформи, а в 1900 р. – лише 6,3 десятини. Дослідник зауважував, що землі не були в одному місці, а були розкидані в кількох місцях, інколи на відстані

кількох кілометрів. Беручи до уваги потреби худоби в траві, можна зрозуміти, що займати землю в різних місцях доводилося саме з метою пасовищ. У 1900 р. під посіви було відведено 878 дес. землі, решта стояла необробленою.

Порівнюючи вартість однієї десятини землі з ціною на хліб, автор зауважував, що « в 1767 р. на ці гроші можна було купити чотири пуди хліба, у 1900 р. вже 400 пудів, тобто, за 150 років ціна на землю виросла в 100 разів». Що сталося з ціною на робочі руки, запитував він, і доходив висновку, що праця на землі цінувалася занадто низько. Якщо порівняти її з ціною на хліб, то річна праця дорослого чоловіка в 1900 р. становила 135 пудів. Беручи до уваги, «що один дорослий чоловік потребував 20 пудів хліба щорічно, така кількість хліба давала можливість прогодуватися сім'ї з шести осіб» [245, с. 115].

У першому десятиріччі ХХ ст. значно зросла кількість знарядь, які застосовувалися для обробітку сільськогосподарських земель. Так, у 1910 р. у землеробських господарствах Полтавської губернії налічувалося 18 371 сіялка, у 1917 р. їх було вже 37 404, сінокосарок відповідно – 788 і 2466, жаток – 11 552 і 27 557, молотарок парових – 1099 і 2099. Сільськогосподарськими машинами були забезпечені головним чином власники великих господарств, що мали 50 і більше десятин землі. Так, на тисячу таких господарств припадало 1277 сіялок, кінних молотарок – 334, парових – 149. Дрібні та середні господарства технікою забезпечені не були, тому недостача сільськогосподарських знарядь неминуче призводила до кабального найму. Половина дрібних господарств Полтавщини землю обробляли чужими плугами [295, с. 113].

У середньому по Полтавській губернії кількість залізних рал збільшилася втричі, рядових сіялок – у 1,8 раз, парових молотарок – у 1,1 раза, жаток і снопов'язалок – у 1,6 раза. Це призвело до того, що поступово скоротилося використання дерев'яних знарядь праці: плугів – у 0,1 раза, рал – у 0,5 раз, сох – у 0,9 раза, борон – у 0,8 раза, віялок і сортировок — у 0,1 раза, кінних

молотарок — у 0,3 раза. Отже, дерев'яне рало витіснялося залізним, розкидні сіялки — рядовими, кінні молотарки — паровими [57, с. 12].

Посівна площа в 1910 р. на Чернігівщині дорівнювала 1680 тис. дес., озиминою було засіяно 579 309 дес., гречкою — 265 441 дес., овсом — 226 922 дес., картоплею — 112 337 десятин. Картоплю вирощували переважно в Суразькому, Новозибківському, Сосницькому, Мглинському, Ніжинському повітах. Великі площі засівали ячменем — 38 437 дес., горохом, бобами, чечевицею — 18 865 дес., льоном — 14 272 дес. [179, с. 84].

У 1891 — 1910 рр., завдяки використанню нових механізованих знарядь праці, внесенню мінеральних добрив урожайність культур підвищувалась як на полях селянина, так і поміщиків. Урожайність жита в 1891–1900 рр. складала 34, 8 пуд. з десятини, у 1901–1910 рр. — 37, 6 пуд., а в деяких господарствах — 42, 2 пуди. Урожайність вівса підвищилася з 38, 3 до 56, 3 пуд., проса — з 44, 7 до 60, 3 пуд., картоплі — з 357 до 571 пуда. У 1910 р. загальна площа під цукровий буряк збільшилася до 26 786 десятин [179, с. 85].

Структура посівної площі на Полтавщині у 1913 р. була такою: яра пшениця — 27,1 %, жито — 25,8 %, ячмінь — 13,7 %, овес — 13,4 %, гречка — 5,3 %, озима пшениця — 5,3 %, просо — 3,1 %, картопля — 3,0 %, цукровий буряк — 1,1%, коноплі — 1,1 %, льон — 0,5 відсотка. Пересічний урожай зернових за 1900 р. на Полтавщині становив 7 — 8 цнт/га; у 1913 р. 10 — 12 цнт/га [147, с. 160]. Щодо урожайності в усій Чернігівській губернії існують дані за 1912 р. За цей рік було зібрано жита 31 млн 390 тис. пудів на суму 25 млн крб., вівса — більш ніж 14 млн пуд. на суму 10 млн крб., гречки — 7 млн пуд. на суму 5 млн крб., гороху, бобів, квасолі — 2 млн пуд. на суму 1,5 млн крб., картоплі — 78 млн пуд. на суму понад 1 млн крб., льон — волокно — 699 тис. пуд. на суму 2, 5 млн крб., конопляного волокна — більше 1 млн пуд. на суму 4, 5 млн крб., тютюн — 2 млн пуд. на суму близько 3 млн крб. Усього було зібрано продукції понад 147 млн пудів на суму 80 млн крб. [58, с. 15].

Швидко зростали посіви цукрового буряка, зокрема на Правобережній Україні, Харківській, Чернігівській губерніях. У 1900 р. вони становили 250

тис. дес., або 78 % площі зайнятої цукровими буряками в Російській імперії. У цілому Україна давала 82 % валового збору цукру [198, с. 279–280].

Однією з провідних галузей сільського господарства в Чернігівській губернії було тваринництво. Наприкінці XIX ст. у ній налічувалося: коней – 219 тис. голів, волів – 283 тис., корів – близько 293 тис., овець – близько 1,5 млн, свиней – 338,5 тис. голів. Разом з тим розвиток тваринництва, порівню з землеробством, був дещо повільнішим. На початку XX ст. відбулося скорочення кількості поголів'я робочих волів. Це вплинуло на забезпеченість господарств робочою худобою, зросли ціни на неї. У заможних господарствах переважала велика рогата худоба, в бідних – дрібна. Ставало все менше селянських господарств, забезпечених худобою. Так, якщо в 1900 р. зі 100 господарств губернії худоби не мали 14,3, то в 1910 р. – 20,2. Тваринництво певною мірою набувало капіталістичного промислового характеру. За переписом 1910 р. у губернії було 500 тис. голів коней, 930 тис. голів великої рогатої худоби, понад мільйон овець, близько 500 тис. свиней [59, с. 132].

Економічно важливою рослиною для вирощування в Чернігівській губернії була конопля. За свідченням «Черниговського кооператора», в 1911–1918 рр. з Чернігівської губернії експортувалося в середньому 1 030 000 пудів прядива, в Україні залишалося 28 тис. пудів, а за кордон, головним чином до Німеччини, вивозили 620 785 пудів [245, с. 125].

Друге місце за питомою вагою після вирощування коноплі посідало тютюнництво. За виробництвом махорки Чернігівська губернія посідала перше місце не лише в Росії, а й у всій Європі. Тютюном у ній було засіяно 9 тис. дес., в Конотопському повіті – 2142 дес., Ніжинському – 1905 дес., Козелецькому – 1376 десятин. Окрім простих сортів тютюну, на Чернігівщині вирощували й вищі сорти – сигарні, які користувалися значним попитом у мешканців європейських країн.

Якими були ціни на головні сільськогосподарські продукти за пуд? У 1912 р. жито коштувало 83 коп., гречка – 76 коп., овес – 74 коп., картопля – 18 коп., конопля – 1 крб. 34 коп., конопляне волокно – 3 крб. 40 коп. [179, с. 87].

Чи вистачало зібраного хліба Чернігівщині в мирний час? Скільки потрібно його у рік для однієї особи? На думку економіста-статистика М. Рклицького, щорічно людина потребувала 20 пудів хліба. Якщо цю норму знизити до 17,5 пуд., то на Чернігівщині все одно не вистачало 3 млн пуд. щорічно. Тому зерно завозили до неї з сусідніх губерній: Полтавської – 1 млн 251 тис. пуд., Харківської – 282 тис. пуд., Курської – 270 тис. пуд. [245, с. 126].

Крім хліборобства і вирощування технічних культур у Чернігівській губернії на початку ХХ ст. було поширене садівництво та городництво. Садівництво охоплювало в основному північно-центральні повіти, де воно мало промисловий характер. У Новозибківському повіті, наприклад, були розсадники плодкових культур, які забезпечували саджанцями яблунь, слив, груш не тільки власну губернію, а й сусідні. У районі Бахмача знаходилися величезні плантації суниці. Десятки пудів цієї культури щорічно відправлялися до Росії. З городніх культур найбільш популярними були часник та квасоля, ці культури користувалися попитом не лише на Чернігівщині. Взагалі, під городами в 1912 р. була засаджена площа в 2298 десятин.

Підводячи підсумки обстеження Чернігівської губернії, економіст-дослідник А. Іринін зауважив, що землі селяни продовжували обробляти дідівським методом – плугом, сохою, ралом. Із 1095 великих господарств 547 не мали власної техніки, 384 мали її частково (до 25–30 %) і лише 164 мали половину потрібної техніки [179, с. 89].

Потреба в землі була досить значною. Якщо врахувати, що 6 десятин орної землі – мінімум, який міг задовольнити потреби середнього селянського господарства в необхідних життєвих засобах існування, то 3/4 селянських господарств Полтавщини не були забезпечені землею і орендували її на кабальних умовах у поміщиків. На початку ХХ ст. селяни орендували близько 1 млн дес. поміщицьких земель [294, с. 712]. Наприклад, у 1905 р. в Козелецькому повіті Чернігівської губернії із загальної кількості 19 005 дворів власники 8584 з них (45,2 %) змушені були орендувати землю, у Городнянському повіті тієї ж губернії ці показники відповідно становили

17 909, 8713 дворів і 48,7 відсотка. Очевидно, і в інших повітах ситуація була такою самою. «На селянина мала великий тиск і влада. Якщо російський селянин платив 25 коп. подушного податку, то український був змушений сплачувати по 2 крб. щорічно», – зазначали окремі дослідники [163, с. 9]. Тому однорічна оренда, що була поширена і на Полтавщині, і на Чернігівщині, була не вигідною для простого селянина.

Явище прогресивного подорожчання землі було спричинене прагненням землевласників усіма способами збільшити прибуток свого господарства і віддавати в оренду гіршу землю, до того ж, на вигідних для себе і не вигідних для селянина умовах. Порівняємо оренду землі в Полтавській та Чернігівській губерніях з іншими регіонами в 1904 р.: Київська – 16,36 крб. за 1 дес.; Чернігівська – 12,08 крб.; Полтавська – 9,34 крб.; Таврійська – 8,65 крб.; Волинська – 6,40 крб. Можна сказати, що високі ціни на землю були не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду. Українські селяни споконвічно прагнули мати землю і працювати на ній [254, с. 268]. Сільські заможні господарі та орендарі-лихварі орендували у поміщиків великі земельні площі, передавали їх за певну доплату суборендарям-селянам. Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.) становила в Полтавській губернії 746,5, в Чернігівській – 361,6. Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними «Обзора сільського господарства Полтавской губернии за 1904 г.» половиною врожаю сплачувало оренду 23,1 % селян, грошима – 61,6 %, відробітками – 15,3 відсотки [186, с. 21].

У фондах ЦДІАУ знаходяться царські укази 1905–1906 рр. про задоволення нагальних потреб багатомільйонного селянства Російської імперії: 1) згідно з наказом від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк повинен надавати безземельним та малоземельним селянам кредит у вигляді позички в повному обсязі оцінки землі; 2) наказом від 4 листопада 1905 р. викупні платежі з селян зменшено вдвічі; 3) наказом від 4 березня 1906 р. затверджено землевпорядні комісії; 4) наказом від 12 серпня 1906 р. дозволено передати Селянському поземельному банку більшу частину удільних земель; 5) наказом

від 27 серпня 1906 р. вільні державні землі в межах Європейської Росії передавалися для викупу потребуючим землі селянам; б) наказ від 5 жовтня 1906 р. знімав з селян обмеження в особистих та сімейних правах; 7) наказ від 9 листопада 1906 р. про встановлення власності на відведені земельні наділи [6, арк. 473]. Кількість індивідуальних покупців землі через банк і прямих покупців (колективні селянські громади, товариства) у відсотках по Полтавській губернії становила: у 1908 р. – 57,6; 1909 р. – 80,2; 1910 р. – 90,5; 1911 р. – 83,5. У Чернігівській губернії: у 1908 р. – 29,1; 1909 – 53,5; 1910 р. – 69,9; 1911 р. – 83,2 [199, с. 67]. Як бачимо, відсоток покупців у банку невпинно зростає, незважаючи на дорожнечу землі. Але бажаючих отримати допомогу в Селянському земельному банку було більше в Полтавській губернії, мешканці Чернігівщини робили це з меншою довірою та бажанням, особливо у перші роки. Банк надавав позику під заставу землі, що купувалася, однак кредит був дуже не вигідним для селян – від 7,5 до 8,5 % на рік. Давав грошові позики і сільський лихвар, але під 20 % і вище, а при натуральній позиці потрібно було повернути на 1/6 чи на 1/4 більше, ніж у нього взято [199, с. 68].

Організувати міцне господарство на банківські гроші могло тільки заможне селянство. Біднота, взявши позику, не могла її віддати. До них Селянський банк ставився безцеремонно: спродував їхні землі, штовхав до дальшого руйнування господарств [197, с. 66]. Залишки кріпацтва в сільському господарстві України були значною проблемою на початку ХХ ст., як зазначав історик М. Рубач, «близько 3,5 млн дворянської землі здавалось в оренду селянам. Значна її частина оброблялася аж до 1917 р. власним інвентарем селянина» [2, арк. 13]. На Полтавщині 66 % приватної землі здавалось в оренду [230, с. 13]. Та все ж більшість поміщиків не могли перетворити свої маєтки на прибуткові капіталістичні підприємства. Потрапивши у великі грошові борги, вони змушені були продавати свої землі.

За період 1862–1914 рр. дворянське землеволодіння на українських землях зменшилось на 53 % [266, с. 235]. Разом зі скороченням дворянських маєтків збільшувалася частка безземельних і малоземельних селян. У 1905 р. вона

становила 55,7 % [183, с. 19]. Водночас збільшувалася кількість середніх та великих селянських господарств. Крім основного заняття – обробітку землі та розведення худоби, серед них зустрічалося чимало осіб, які отримували додатковий прибуток від ремісницьких промислів, торгівлі, роботи на підприємствах [231, с. 122].

Користуючись гострою потребою більшості селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно не вигідних для орендарів умовах. За даними науковця С. Сідельнікова, «упродовж 35 пореформених років орендна плата збільшилася в середньому втричі, а у малоземельних районах – у п'ять і більше разів» [251, с. 33]. Унаслідок прийняття селянами орендної кабали питома вага поміщицького землеволодіння з початку 60-х років XIX ст. скоротилася вдвічі. Разом з тим різко зросла площа земель у багатих селян і капіталістів-міщан, посилилася спеціалізація землеробства, застосування найновіших сільськогосподарських машин і знарядь, дешевої найманої праці [295, с. 114].

Необхідність наділення селян землею змусила уряд піти на рішучі кроки. Ще 4 березня 1906 р. був виданий указ про заснування Комітету із землевпорядкування та землеробства губернських і повітових комісій. На комісії покладалися такі завдання:

- 1) допомога Селянському банку у продажу поміщицьких земель селянам;
- 2) здавання в оренду та продаж селянам казенних земель;
- 3) сприяння переселенню селян;
- 4) ліквідація існуючого землеволодіння (тобто общин).

Передання урядом малоземельним селянам казенних земель мало неабияке значення для покращення їхнього земельного забезпечення. хоча це і не вирішувало проблему. В газетах з'явилися дані про кількість такої землі в Україні у 1906 – 1907 рр. Головна управа хліборобства в Чернігівській губернії налічувала 5486 десятин, у Полтавській – 2 976. Як бачимо, земельний фонд казенних земель був невеликий і дії уряду аж ніяк не вирішували питання земельного голоду [117, с. 2]. В 1909 р. у Полтавській губернії ринкова ціна на

землю становила 217 крб. за десятину, в селян – 132 крб., це становила 60,3 % від ринкової вартості. У Чернігівській губернії ринкова ціна – 146 крб., у селян – 79 крб., що становила 54,1 % її вартості [223, с. 136]. Якою ж була причина зниження вартості приватновласницької селянської землі? Селянам, які переселялися до Сибіру, потрібно було в найкоротший термін продати землю. Цим і скористалися заможні селяни. А оскільки на черезсмужні ділянки банк давав дуже маленькі позики, заможні покупці значно занижували ціни. Мотивуючи це тим, що платять готівкою. Внаслідок цього ціна на селянську землю різко впала і скуповували її в багатьох повітах за ціною вдвічі меншою за ринкову [136, с. 2].

Ще одним вагомим чинником погіршення соціально-економічного становища селянства було зростання його заборгованості перед поміщиками, земськими та державними установами. Так, по окладних земських зборах заборгованість селян Ніжинського повіту Чернігівської губернії зросла з 137 крб. у 1893 р. до 1 тис. 190 крб. у 1901 р. [206, с. 93]. Представники місцевої адміністрації, користуючись повною безконтрольністю, часто використовували своє становище для збагачення. Так, у селах Заріжному, Береках, Мохначях, Олексіївці, Новоандріївці та Скрипалях Хорольського повіту Полтавської губернії протягом 1889 – 1897 рр. волосне начальство привласнило понад 14 тис. крб. громадських грошей, а нестачу відшкодовувало за рахунок значного збільшення виплат селян. Подібні випадки мали місце в селі Ольшани Прилуцького повіту та Мар'янівці Костянтиноградського повіту [297, с. 113].

Тяжке економічне становище селянства Полтавської губернії погіршилося навесні 1902 р., коли розпочався голод, що охопив значну кількість сіл. Почали вибухати грізні селянські заворушення проти поміщиків. Селянство стогнало під тягарем податків та орендних цін, тяжко терпіло від самоволі земських начальників. Повстання набрали великої сили на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, Київщині [288, с. 215].

Навесні 1902 р. у Полтавській губернії «бунтувало» 550 сіл, було розгромлено 74 поміщицькі економії. Близько 20 тис. селян взяли участь у цих

виступах [295, с. 114]. Влада притягла до суду тисячі людей і примусила оплатити за вказівкою царя 800 тис. крб. особливого окладного збору як компенсацію за збитки, завдані поміщикам [182, с. 43]. Унаслідок загострення економічної ситуації відбувається знецінення грошей. На ринках великих міст Полтавської губернії починають різко зростати ціни на продукти харчування та зерно [81, с. 386]. Так, у Полтаві пуд пшениці коштував 95 коп., жита – 70 коп., вівса – 80 коп., гречки – 65 коп. У Кременчуці, що був найбільшим промисловим містом губернії, пуд пшениці вже продавався за 1 крб. 05 коп., овсу – 80 коп., гречки – 75 коп., житнього борошна – 80 коп.

У ці тяжкі для простого селянина часи за його плечима промисловий капітал переростав у велику промислову силу. Він мав велетенські підприємства, що почали об'єднуватися з банками, щоб монополізувати виробництво й збут. Такі об'єднання, названі синдикатами і трестами, з'явилися в Україні ще до 1905 р. Фінансовий капітал розвивався невпинно, в Україні він становив одне ціле з російським і, таким чином, мав велетенські підприємства, що їх капітали обраховувалися сотнями й сотнями мільйонів карбованців, мав безмежні простори землі, багаті на сировину.

Негативний вплив на демографічне та соціально-економічне становище Лівобережної України справила російсько-японська війна 1904 – 1906 рр. [288, с. 224]. Вона забрала життя багатьох українців. Газета «Полтавщина» опублікувала матеріал зі звіту Полтавської земської управи за 1905 р. про жахливі наслідки цієї безглуздої для простого селянина війни: «За даними, опублікованими військовим відомством, стало відомо, що Полтавська губернія посідає друге місце після Тобольської за кількістю людських жертв у російсько-японській війні. Управа вважає своїм обов'язком надати матеріальну допомогу членам сімей загиблих та підтримати матеріально воюючих на Далекому Сході. Населення добровільно зібрало і передало на фронт воюючим землякам засолене сало. На жаль, до місця призначення із зібраних 108 вагонів кількістю 80 тонн дійшло лише 2 вагони і 112 пудів сала» [84, с. 2].

Місцеві газети регулярно друкували матеріали про перебіг подій з місця воєнних дій, із сумом сповіщали про смерть чи тяжкі поранення своїх земляків. Для того, щоб підняти дух населення, багаті міщани проводять благодійні аукціони, лотереї та збирають кошти на допомогу воюючим. Факти про благодійність у пресі з'являються регулярно: «Дружина генерал-майора А. Ліперовська через шкіряний склад А. Єрохіна замовила місцевим швецам 200 пар чобіт для воїнів, що воюють в Маньчжурії» [68, с. 3]. Незважаючи на подібні патріотичні прояви населення, кількість жителів на Лівобережній Україні дещо зменшилася, скоротилася народжуваність. Негативний вплив на становище регіону справила і революція 1905–1907 рр. Початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Саме цього дня була розстріляна за наказом уряду 150-тисячна мирна робітничка демонстрація. Звістка про загибель 1200 людей швидко облетіла всю країну та викликала хвилю обурення. У революції 1905–1907 рр. з 13,1 млн сільських мешканців України брало участь приблизно 4–4,5 млн осіб, або понад 1/5 сільського населення [208, с. 297]. Червневі виступи українських селян 1905 р. охопили 64 із 94 повітів. За масштабами селянського руху Україна посідала одне із перших місць у Російській імперії. [298, с. 145].

Якісно новим явищем, специфічною особливістю суспільно-політичного життя доби революції стали взаємовплив та взаємопроникнення робітничого, селянського та національно-визвольних рухів, що сприяло появі іншого нового явища – широкомасштабності народних виступів, основними параметрами якої є масовість, територіальна поширеність, задіяність різних соціальних верств. Дослідники селянського руху початку ХХ ст. відзначили тенденцію зростання свідомості селянства в аграрному русі, але до подій 1905 р. і влада, і поміщики вважали селян консервативною силою [203, с. 85].

Серед селян сильними були симпатії до царя («цар добрий, поміщики злі»), зумовлені впливом релігії [152, с. 86]. Уся селянська образа вихлюпнулася на поміщиків, заможну верхівку села, орендаторів. Більшість виступів мали характер розгрому поміщицьких маєтків. Ось уривок із звинувачувального акта

Київської судової палати щодо учасників добре відомого в історії нападу селян навколишніх сіл на маєток і цукровий завод підприємців Терещенків у Хуторі Михайлівському Чернігівської губернії. Виступ відбувся у лютому 1905 р.: «Попереду із гулом та криками проїхали підводи 200 селян села Хінеля, за ними потяглися підводи селян Глухівського повіту. Їхали підводи по декілька в ряд; їх було близько 1000. У декого із селян у руках було видно сокири, ломи та кілки...

Першим було підпалено будинок, де розміщувалися квартири помічника директора заводу Боровського, бухгалтера Дубовського і службовця заводу Новікова. Незабаром був підпалений і дім, в якому знаходилася квартира директора заводу Гулева. Обидва ці будинки згоріли дотла. Одночасно з цим юрба, що рухалася вперед, розділилася: частина вийшла з господарського двору, де, відбивши замки сараю, розікрала цукор, а також борошно і крупу. Друга частина попрямувала до заводського двору і, кинувшись до приміщення заводу, при якому розміщувалася квартира керуючого заводом Гусаченка, стала ламати замки, двері, вікна і розкрадати цукор та інше майно, складаючи це на підводи, а потім підпаливши приміщення. Зайнялася контора, склади з цукром, а потім і завод. Останній був підпалений з трьох боків одночасно. Всі згоріло...».

Збитків, спричинених розгромом, згідно з наведеним підрахунком, було завдано: заводу – на суму до 2 млн крб., економії Хутора Михайлівського – до 8 тис. крб. і всім службовцям заводу – до 25 тис. карбованців. Цей виступ був першою ластівкою [163, с.9]. Пік селянського руху припадає на осінь 1905 р. Протягом двох місяців (жовтень – листопад) розгромлено 82 маєтки [163, с. 10].

У другій половині жовтня 1905 р. в межах Городнянського повіту тієї ж губернії серед селян відбулися аграрні заворушення, вони виявлялися в нападах на економії місцевих поміщиків з метою їх пограбування і знищення. У найбільш гострій формі заворушення були в межах Тупичівської волості, де протягом одного тижня було знищено всі великі господарства, а також спалено садиби землевласників Свечина, Дуніна, Барковського, Лизогуба, Калиновського та інших поміщиків цієї волості... У ніч на 7 жовтня такої самої

участі зазнала садиба, економія і винокурний завод дворянина Карвольського-Гринєвського в селі Вихвостів [56, с. 56].

Про збройний виступ селян Новозибківського і Новгород-Сіверського повітів у грудні 1905 р. дізнаємося із витягу рапорту сосницького повітового справника чернігівському губернатору: «...селяни с.Погорілець та Лосівки були дуже погано настроєні, ходили якісь схвильовані, до чогось готувались, поміж селян ходили розмови, що вони збираються громити економію. Погром економії Буди-Жемчужникова розпочався близько 5-ї години пополудні...Коли пристав їхав до м. Холми за підкріпленням, то економія Буди-Жемчужникова догоріла дощенту, і натовп з піснями, розділившись на дві партії, пішов на станцію Тополівку до маєтку дійсного статського радника Володимира Івановича Михнєвича і його винокурного заводу. А також на хутір Аникський, який належить п. Буді-Жемчужникову і знаходиться за п'ять верст від с. Погорілець, які в цю ніч також були спалені. В погромі, як з'ясував пристав, брали участь селяни сіл Погорілець, Тополівка, Лосівка, Орликівка Новозибківського повіту і с. Жадове Новгород-Сіверського повіту...

За свідченням деяких очевидців, усі селяни мали при собі сокири, рушниці та інші пристосування, швидко напали на економію і за допомогою якихось пальних речовин спалили дощенту. На сьогодні заарештовано 31 призвідника, арешти продовжуються» [294, с. 361–363]. Революційні виступи селян Чернігівщини тривали протягом усього 1906 р., 13 повітів із 15 були охоплені селянськими виступами. Селяни почали діяти більш впевнено та рішуче. Уперше за історію селянських повстань вони не обмежилися підпалами та непокорю діючій владі.

Селяни почали звертатися з письмовими вимогами до І Державної Думи: «Ми не раз вказуємо на свої потреби. Перша – недостача землі. Треба зараз же нарізати малоземельним землі до стількох десятин, скільки буде показано нашими виборними людьми на місці. Прибавка землі – це перше і найголовніше, чого мусить вимагати Дума. Земля також мусить бути громадською, а не приватною власністю.

Наші міністри хочуть нам дати землі десь аж у далекій Киргизії та Сибіру. Ні, нехай краще вони на ту землю переселять наших панів, а нам дадуть гарну панську землю. От тоді ми побачимо, чи добре там буде жити панам. Як добре їм вийде, так і ми колись до їх переїдемо. Ми всі розуміємо, що головною причиною нашої нужди є і наше безправне становище. Через те ми рішуче вимагаємо:

1. Щоб нас зрівняно правами з іншими станами, ми хочемо, щоб не було ні панів, ні дворян: нехай кожен чоловік сам собі заслужить звання, а не те, що його дід і батько був дворянин, так і він дворянин.

2. Щоб заведено всі свободи, які цар обіцяв у маніфесті 10 жовтня. Та тільки не так заводять свободи, як міністр Вітте заводив, наробивши погромів. Хіба нам погромів треба? Нам землі і волі треба. Вимагаємо, щоб було випущено всіх людей, що гниють по тюрмах за те, що добували народові права і волю.

3. Щоб безплатно вчено нашою рідною українською мовою. Нехай наші діти будуть ученими і правителями в державі, а не самі тільки діти багатих людей. Гірше того, як нам тепер, – уже не буде». (Підписалося більше трьох тисяч малоземельних козаків і селян) [294, с. 413–414].

Не кращими були справи і в Полтавській губернії. «Полтавська земська газета» у 1905 р. помістила повідомлення із м. Ромни: «Останні числа серпня позначилися цілим рядом пожеж у нашому повіті. В одному місці підпалено садибу поміщика, в іншому – будинки заможних козаків. Протягом кількох днів згоріли десятки будинків, знищено сільськогосподарські споруди, урожай. Внаслідок жахливої паніки почала створюватись отруйна атмосфера натягнутих відносин між різними соціальними групами населення» [96, с. 3].

Інше повідомлення: «У селі Шабельники Золотоніського повіту пожежі набули епідемічного характеру. В ніч на 19 вересня згорів млин, що належав селянам Степану Наумейку та Вакулі Дідашу. Збиток від пожежі становить 200 карбованців. 22 вересня в того самого Степана Наумейка згоріла клуня, набита хлібом, збитки склали 500 карбованців. Наумейко разом з двома односельцями

бере в оренду землю у місцевого поміщика Трачевського – 120 десятин. Спільники Наумейка чекали однакової участі свого товариша, але цього не трапилося. Регулярні пожежі доводять місцеве населення до паніки: вночі мало хто спить, все необхідне: одяг, хліб, інші запаси, лежить у хаті, спаковане у мішки на випадок пожежі. Надії на припинення пожеж немає. Підпалювачів до цих пір не схопили. Характерно, що підпалювачі працюють впевнено, із знанням своєї справи. Вони навіть вираховують, у який бік дме вітер, щоб вогонь ненароком не нашкодів сусідам їхньої жертви. Необхідно додати, що село Шабельники є найспокійнішим у нашому повіті. Селяни з надією чекають того часу, коли життя в Росії потече по нормальному руслу, щоб не тремтіти за цілісність свого мізерного майна» [123, с. 7].

У ряді сіл заможники Полтавщини також брали участь в аграрному русі. Мотиви були різні. Так, наприклад, у с. Чевельчі Лубенського повіту вони брали участь у погромі економії аби їх не били інші односельці. Проте хоч сільська верхівка і була зацікавлена у знищенні поміщицьких землеволодінь та інших пережитків кріпацтва, діяла вона вкрай нерішуче, часто займала нейтральну позицію, а в багатьох випадках переходила на бік поміщиків. Її вимоги відрізнялися від вимог бідних селян, і плани відносно землі та бачення майбутнього теж були іншими. Як відомо, заможники становили соціальну базу різних чорносотенних монархічних організацій у селі, були ініціаторами самосудів над учасниками селянських виступів. Це підтверджують події у Сорочинцях Полтавської губернії та ряді інших сіл. Так, 13 листопада 1905 р. на одному з сільських сходів було вбито 11 чоловік, які брали участь у погромі панської економії та гуральні [206, с. 348].

Зрозуміло, що уряд й місцева влада не могли не реагувати на «селянські бунти». 1 листопада 1905 р. «Чернігівські губернські відомості» вмістили на видному місці такий красномовний документ: «Згідно розпорядження керуючого Міністерства внутрішніх справ вся Чернігівська губернія з 29 жовтня 1905 р. оголошується у стані посиленої охорони, а тому доводжу до відома слідуючі, видані мною обов'язкові постанови:

1. Забороняються зборища на вулицях та площах, а також будь – які народні, громадські, приватні збори, які не одержали особливого на те дозволу.

2. В місті Чернігові особам, які не мають права носити зброю, забороняється мати таку при собі. Будь-яка особа, яка порушить ці постанови, буде піддана, згідно статті 15 Положення про посилену охорону, арешту до трьох місяців і штрафу в 500 крб. Будь-яке насильство над особою і майном буде захищатися військовою силою з використанням вогнепальної зброї.

Губернатор О. Хвостов» [92, с. 2].

Міністр внутрішніх справ П. Дурново в листі до Чернігівського губернатора від 3 січня 1906 р. закликав вжити найсуворіших заходів для придушення селянських виступів. Дозволялось знищувати цілі села, іншого виходу не було [39, арк. 8]. Запровадження таких жорстоких правил приголомшило місцевих жителів. М. Коцюбинський у листі до В. Гнатюка від 3 грудня 1905 р. писав: «У Чернігові поки що нічого не можна робити. У нас тепер значно посилена охорона. Не маємо права навіть зібратися, хоч би й приватно, під страхом кари в'язницею чи штрафом 3000 крб. Кожного з нас без суду можуть арештувати і вислати бозна-куди у 24 години. Можуть скинути з посади одним розчерком пера, скалічити нагайками або шаблями. Ми стоїмо зараз поза законом. Нерви такі напружені, що ночами взагалі не можу спати» [63, с. 109].

Найтяжче доводилося селянам. Проти них були кинуті війська, так звані каральні загони, очолювані генералом-ад'ютантом Дубасовим. Вони з надзвичайною жорстокістю розправлялися з бунтарями. Покарання селян часто набували характеру безглуздої, кривавої розправи. У с. Мокрі Велички жінки з дітьми відправилися до лісу, що належав графу Милорадовичу, збирати гриби та ягоди. Заборони на це не було, проте на них «налетіли» стражники та козаки і побили ні в чому невинних людей. Постраждало 25 осіб [163, с. 11].

Нічим не відрізнялась ситуація і на Полтавщині. У місті Кременчук, наприклад, за наказом генерал-губернатора було запроваджено воєнний стан:

заборонені збори, мітинги, зустрічі, носіння зброї. Хто з населення не дотримувався цих правил, був засуджений за законами воєнного часу [110, с. 4].

3 червня 1907 р. були опубліковані царський маніфест про розпуск II Державної Думи і новий закон про вибори до III Думи, відповідно до якого 80 % населення Російської імперії позбавлялося виборчих прав. Цей закон надавав перевагу поміщикам та крупній буржуазії при виборах у III Думу, фактично зводив нанівець проголошену в 1905 р. демократію, був рішучим кроком у масштабному наступі реакції. Полтавська та Чернігівська губернії тривалий час перебували у стані посиленої охорони.

Революція 1905–1907 рр. довела, що аграрне питання «переросло» з питання економічного у політичне. Його невирішеність поглиблювала конфронтацію в суспільстві, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність. Необхідні були рішучі дії з боку уряду. Уряд вирішив провести ряд реформ.

Рецептів щодо реанімації аграрного сектору було два: міністр зовнішніх справ В.К.Плеве пропонував вирішити протиріччя між селянином та поміщиком за рахунок підтримки збанкрутілого поміщицького землеволодіння. На селі повинна була залишитися селянська община. «Зайвих» селян Дума намітила переселити в райони з неосвоєними землями. Інший рецепт пропонував міністр фінансів С.Ю. Вітте. Він виступав проти збереження общини, за приватну власність, намагаючись зробити селянина повновладним власником землі [299, с. 87].

Селянський банк повинен був збільшити обсяги банківських позичок усім бажаючим і допомагати їхньому переселенню. Хоча більшість членів «особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості» підтримали ідею міністра фінансів, Микола II узаконив проект В. К. Плеве.

9 листопада 1906 р. був підписаний указ царя про аграрну реформу, що увійшла в історію під назвою столипінської. В її основу були закладені ідеї Вітте, втілити в життя які мав Петро Столипін, на той час голова Ради міністрів [299, с. 83]. Столипін неприхильно ставився до українства, вважаючи

багатомільйонний народ «інородцями», всіляко підтримував діяльність великоросійських шовіністів в Україні, хотів повернути царизмові колишні владу та вплив.

Комплекс реформ, розпочатих указом 9 листопада 1906 р., був логічним продовженням модернізаційних процесів у Росії середини XIX ст. У його основі лежало три головні ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Аграрними перетвореннями Столипін хотів комплексно вирішити низку важливих завдань: підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, збільшити товарність селянського господарства, зміцнити соціальну опору в селі, вирішити проблеми аграрного перенаселення. Найбільший успіх реформи мали в Україні.

Це пояснюється особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин. Протягом 1907–1915 рр. на Правобережжі вийшли з общини 48 % селян, на Півдні – 42 %, на Лівобережжі – 16, 5 % [299, с. 101].

Общини замінювались на хутірсько-відрубне господарство. За 1907–1911 рр. в Україні вийшли з села на хутори-відруби 226 520 господарств. Ці господарства мали 1 803 601 дес. землі. З них Полтавщина – 26 674 двори із загальною кількістю землі 148 281 десятин, Чернігівщина – 4828 дворів з 38 152 дес. землі. На землях Полтавщини та Чернігівщини люди не поспішали виходити із общин, оскільки про цьому значну перевагу мало заможне селянство. Саме вони привласнювали общинні землі й створювали собі великі господарства. «Як шуліки кинулися куркулі скуповувати землю за безцінь. Але що ж з цього виходить? Бідні не бачать ні грошей, ні землі. Продають вони свої нещасні десятини за безцінь», – проводив ґрунтовний аналіз тієї ситуації журнал «Красный Архив» [99, с. 214–215]. Біднота продавала свою землю по 30–80 крб. за одну десятину, в той час коли ціна на поміщицьку доходила до 250 крб. [194, с. 59]. Село внаслідок реформ вражаюче змінилося [288, с. 222].

Заможна верхівка мала в своїх руках величезні земельні площі, худобу, сільськогосподарські знаряддя для оброблення землі. Серед них почала вирізнятися сільська буржуазія, яка випереджала поміщицьке господарство в землекористуванні. Крім надільної та купованої землі у біднота орендувала землю у поміщиків, близько 3 млн дес. [247, с. 14].

Багато селян, щоб не йти в місто чи не від'їжджати на неосвоєні землі Сибіру, залишались дома, на кабальних умовах орендували частину поміщицьких земель. У Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість однієї десятини орендованої землі становила 14 крб. на рік, а при багаторічній оренді – 9 крб. 70 коп. [48, с. 13]. Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.) у Полтавській губернії становила 746,5, у Чернігівській – 361, 6. Оренду сплачували половиною урожаю 23,1 % селян, грошима – 61,6 % , відробітками – 15,3 % [186, с. 21]. Поширеною формою кабали була напівспільщина. Це збирання урожаю за третю копу. Спільщик зобов'язувався одним-двома тижнями безплатної роботи в економії, найчастіше з власним конем. Таких селян у Чернігівській губернії у 1909 р. налічувалося більше половини – 56 % [199, с. 89]. Пошуки сторонніх заробітків стали для селян як економічною, так і морально-етичною проблемою.

У складних соціально-економічних умовах активізувався кооперативний рух. В царській Росії він почав розвиватися в 60-х роках XIX ст. Першими його організаторами були діячі буржуазно-ліберального напрямку. Значного розвитку кооперативний рух досяг лише в 90-х роках. На Чернігівщині процесом зростання кооперативних спілок опікувалося земство. Ще у 1902 р. «Земский сборник» помістив на своїх сторінках доповідь лікаря М. Масютіна «Про кооперацію», виголошену на засіданні Новобасанського сільськогосподарського товариства Козелецького повіту. Доповідач навів чимало прикладів, які свідчили, що об'єднання в кооперації – шлях до матеріального благополуччя. При цьому він найчастіше посилався на досвід Данії. Щоправда, його спостереження щодо українських селян були маловтішними, він вважав, що

« ...по всему складу своего характера малорос не любит новизны, он живет по отдавна заведенному порядку, как жили его деды и прадеды» [163, с. 15]. Поширення досвіду інших країн було важливим засобом пропаганди корисності кооперації. Цим активно займалася газета «Черниговская земская неделя» – щотижневик, що виходив з 1913 р. На його шпальтах було надруковано статтю А. Савича «К празднованию пятидесятилетнего юбилея существования Российской кооперации». Чернігівська земська управа вирішила взяти на себе керівництво цією справою і зобов'язалася:

1. Визнати бажаною організацію періодичних з'їздів представників кооперативних установ у Чернігівській губернії і виділити на скликання з'їзду в 1906 р. 300 крб.

2. Надавати сільськогосподарським товариствам безповоротну та поворотну допомогу.

3. Асигнувати на придбання або видання популярної брошури про значення сільськогосподарських товариств 150 крб.

З'їзд відбувся у вересні, на ньому були присутні понад 100 представників кооперативних установ. Це були, як писав учасник і очевидець тих подій, «рядові селяни, і сільська інтелігенція, переважно вчителі, і крамарі, і ремісники, і особи вільних професій» [163, с. 16]. Міська газета «Ніжинець» надрукувала матеріали про кооперативний рух: «Згідно з опублікованими даними кількість кредитних кооперативів у Росії на 1 вересня 1914 р. зросло до 19 325, кількість членів у них – 9 100 000, баланс за 1913 р. – до 800 млн крб. Коли ще 10 років тому в кооперативах рахувалось близько 447 тис. осіб, то зараз їх кількість збільшилась у 20 разів. Якщо додати до цього споживчі товариства – 7266, сільськогосподарські – 4815, молочні кооперативи – 2577 та інші – 394, то можна стверджувати, що в кооперативному русі беруть участь 2/3 всіх селянських господарств Росії» [83, с. 11].

Пік кооперативного руху припав на роки столипінської аграрної реформи. Лише за 1910 р. в Україні було відкрито 280 нових кооперативів. Засновувались сільськогосподарські, позичкові, позичково-ощадні товариства.

Було створено навіть кілька бджільницьких, молочарських, садівничих та інших кооперативних об'єднань. На Чернігівщині протягом 1898 – 1908 рр. було затверджено статuti 18 кооперативних товариств, 1909 – 1912 рр. – 31 товариства, 1913–1917 рр. – 76 товариств. Всього на Чернігівщині існувало 332 товариства, із них споживчих – 80, позичкових – 137, позичково-ощадних – 33, сільськогосподарських – 32. На Полтавщині: споживчих – 269, позичкових – 151, позичково-ощадних – 33, сільськогосподарських – 117 [199, с. 41].

Головну роль у кооперативному русі відігравали заможні селяни. Вони допомагали заможній частині села на кращих умовах збувати чи зберігати свої сільськогосподарські товари. А ще вони могли брати фінансову допомогу в Селянського земельного банку, перше відділення якого почало функціонувати в Полтавській губернії ще у 1883 р. Банк повинен був надавати фінансову допомогу всім охочим розширити розміри свого землеволодіння. Була, втім, одна умова: своїм майном гарантувати повернення одержаної позички. Зрозуміло, що простому малоземельному селянину це зробити було просто не під силу.

У діяльності банку траплялись і прикрі випадки. З Київщини та Полтавщини 1000 родин переселилися на Кубань. Переселенці купили через посередництво Селянського банку (його Темрюцької філії) у місцевого поміщика Дурасова 10 659 дес. землі за 1 071 000 крб., причому частина цих грошей у сумі 876 000 крб. була позичкою на 55 з половиною років. Згодом виявилось, що переселенці були втянуті банком у аферну операцію: поміщик Дурасов підкупив чиновників банку і вони обдурили селян. З 10 тис. десятин землі придатної для використання було лише шість тисяч. Незважаючи на те, що селяни вклали в своє господарство 771 831 крб., банк відібрав у них землю і запропонував купити її ще раз, і вже не громадою, а індивідуально [199, с. 69].

Виплата відсотків по одержаній позичці залежала від терміну, на який вона бралася. Відповідно до законодавчих актів 1905–1906 рр. відсотки за одержані кредити коливалися від 11,5 % при мінімальному терміні і до 6 % при максимальному. Протягом 1883–1911 рр. банк надав відповідні позички 570 613

домогосподарям (близько 3,5 млн селян України), з допомогою яких куплено 2 657 784 дес. землі. При загальній вартості землі 376 305 620 крб. банк виділив 299 290 842 карбованці. Як зазначалося у звіті банку за 1910 р., тільки в п'яти губерніях України (Полтавській, Київській, Чернігівській, Харківській, Подільській) на землях, куплених з допомогою банку, було створено 2597 господарств. Причому в Полтавській області це становить 79,7 %, у Чернігівській – 48,4 % [291, с. 11].

Така політика уряду неоднаково позначилася на всіх: заможні селяни збагачувалися ще більше, їхні господарства набували характеру товарного типу. Врожайність жита, озимої пшениці, картоплі з десятини землі зростала завдяки використанню нової техніки у таких господарствах, підживленню землі добривами, щорічній зміні посівних культур, кращому насінню, застосуванню новітньої технології. Бідні господарства розорювалися, внаслідок чого поглиблювалася соціальна нерівність серед сільського населення. До 1 вересня 1909 р. в Україні приватну власність на землю закріпили 288 845 господарів. У їхнє володіння перейшло 2 109 805 дес. землі. Проте, закріпивши за собою землі, 38 667 власників одразу ж продали її іншим бажаючим. Усього проданої землі на Україні було 193 016 (дес.), із них у Чернігівській губернії – 6 152 дес., в Полтавській – 3 858 дес. [201, с. 91]. Помітно, що мешканці Полтавщини більш рішуче продавали свої землі, намагаючись краще пристосуватись до умов капіталізації сільського господарства. Багато хто усвідомлював, що покращити своє становище можливо завдяки переселенню. Селяни Лівобережної України вливалися в загальний потік переселенців, мандрували у пошуках роботи та землі на Півдні України, за Уралом, Далекому Сході.

Слабка фінансова підтримка урядом селянства не могла стимулювати розвиток якісного медичного обслуговування, освіти, культури. На початку ХХ ст. стан шкільної освіти, як на Чернігівщині, так і на Полтавщині, був досить жалюгідним. В селах працювали загальноосвітні початкові школи з одно-, три- та чотирирічним курсом навчання. Відкривалися й утримувалися навчальні заклади земствами, навчання у таких школах було безкоштовним,

нагляд і педагогічне керівництво здійснювали інспектори і директори народних училищ міністерства освіти. У 1910 р. земства в середньому виділяли на школу по 832 карбованці [254, с. 290]. Школи розташовувалися в селянських хатах, які взимку часто не опалювались, тому учні змушені були залишати навчання посеред року. Вчителі постійно скаржилися на холод і сирість, чад у шкільних будинках, на їз недостатню місткість. В одній школі Конотопського повіту Чернігівської губернії було так тісно, що 9 – 10 учням доводилося постійно або лежати на підлозі, або стояти. Говорячи про санітарні умови, в яких перебували навчальні заклади, варто зазначити, що земські лікарі рідко відвідували їх. За відгуками вчителів, були такі школи, в яких лікар був один раз за 14 років [244, с. 69].

«Полтавская земская газета» в 1906 р. відверто обговорювала цю проблему: «Освічених людей в нас так мало, та і як їх вчитися, коли скрізь злидні? Дітей у 8 – 9 років батьки віддають на заробітки. Бідують селяни, скрізь непроглядна темінь. Несолодке селянське життя» [94, с. 12]. Вчителями на Лівобережжі були не тільки церковні особи, хоча їх була більшість, а й вихідці з збіднілого дворянства, діти міщан і купців, тобто нова створена інтелігенція. На основі даних з книги А. Русова висвітлено склад вчителів, що працювали у Чернігівській губернії та рівень їхньої освіти. Навчали дітей духовенство (24,3 %), збідніле дворянство (22, 8 %), вихідці з селян та козаків (20 %), міщани (13, 7 %), купці (12,9 %), інші (6,7 %) [244, с. 65].

Таким чином, на початку ХХ ст. сільське господарство залишалося головною сферою занять для всього селянства і найприбутковішим джерелом існування поміщиків. Хоча основні соціальні протиріччя в українському селі існували між селянами і поміщиками, у колі селян виникає майнова нерівність. Різко змінюється соціально-економічне становище, відбувається розподіл селянства на прошарки. Концентрація землі в поміщицьких і хутірських господарствах супроводжувалася обезземеленням інших господарств. Столипінська аграрна реформа не змогла остаточно вирішити аграрну

проблему в державі, так само як і кооперативний рух. Лівобережне селянство мусило вдаватися для покращення свого соціально-економічного становища до екстремальних заходів.

2.4. Демографічні особливості регіону

Одним з факторів, що впливав на демографію регіону був переселенський рух. Після відміни кріпацтва у 1861 р. й до кінця 80-х років XIX ст. переселення селян було заборонено. Однак, незважаючи на заборону, воно відбувалося самовільно. Така ситуація змусила царський уряд законом від 13 липня 1889 р. дозволити цей процес, правда, обмеживши його рядом умов: переселення дозволялося тільки з попереднього дозволу Міністерства внутрішніх справ, за узгодженням з Міністерством державного майна, яке завідувало казенними землями.

З огляду на складну ситуацію на початку XX ст. уряд змушений змінити свою політику в переселенській справі. Після селянських хвилювань 1902 р. був виданий переселенський закон (6 червня 1904 р.), згідно з яким дозволялося «вільне переселення» на окраїни держави. Але більшість бажаючих селян не могли ним скористатися повною мірою через заборону продавати свої наділи. Якщо селянин порушував заборону, то його земля безкоштовно передавалася общині. Зрозуміло, що, не продавши землі, селянин не мав коштів для переселення.

З початком революції 1905 р. змінюється і ставлення поміщиків до переселенської політики. Створена у 1906 р. Рада об'єднаного дворянства вимагала від уряду розробити указ про вільний вихід з общини та закріплення общинної землі в приватну власність, щоб мати змогу масово переселяти малоземельних та безземельних селян.

Суттєві зміни у переселенську політику були внесені на початку 1906 р. з виданням інструкції «О порядке применения закона 6 июня 1904 года». З цього

часу переселення стає не тільки вільним, але й всіляко заохочується (пільговий проїзд залізницею, кредитна допомога Селянського земельного банку) [151, с. 60]. Але недостатнє фінансування призводило до того, що тільки заможні переселенці мали змогу відновити своє господарство на нових землях. Чернігівський дослідник М. Чуприна виділяє п'ять періодів переселення з України. До рамок нашого дослідження належить третій міграційний період (1890 – 1905 рр.), упродовж цього часу тільки до Приморської області виїхало 24 812 людей. Четвертий потік переселенців припадає на час інтенсивної реалізації Столипінської реформи (виїхало 200 546 осіб). П'ятий – 1909–1914 рр. За підрахунками цього автора, починаючи з 1893 р., Чернігівська губернія давала одну тисячу переселенців щорічно.

Преса того періоду регулярно вміщувала актуальні публікації. Наприклад, «Полтавская земская газета» у 1906 р. описувала життя одного села так: «Село Лялінці Золотоніського повіту. Село складається із 600 дворів, що заселяють державні селяни. Не солодке у них життя. Селянська сім'я велика, складається з 10 – 12 чоловік. Щоб їх прокормити, потрібно мати щонайменше 6 – 7 десятин землі. Земля не відпочиває, вона обробляється щорічно – зорюється, виснажується, засмічується. Врожай з 1 дес. не перевищує 8 кіп, а поземельний податок виплачується щорічно по 18 крб. За що ж залишається жити селянину та його сім'ї? Залишаються у нас на селі одні злидні, які і гонять селянина на заробітки далеко від рідного дому» [94, с. 12].

Протягом 1891 – 1900 рр. з Полтавської та Чернігівської губерній у середньому на 100 душ населення брали паспорти на відхожі промисли 42 особи [201, с. 62]. Про причини, що змушували селян шукати заробітків, переконливо йдеться в пояснювальній записці до звіту за 1908 р. податкового інспектора Лохвицького повіту Полтавської губернії: «З найближчого мого особистого спостереження над населенням Лохвицького повіту між іншим з'ясувалося, що не менше 1/5 частини козацьких і селянських господарств змушено цілий рік забезпечувати себе купованим хлібом, для 1/3 господарств з посівом менше 3 десятин свого хліба далеко не вистачає для прохарчування сім'ї та нового

посіву. Ось чому значну частину необхідних засобів для існування вони повинні шукати на стороні» [201, с. 70]. Ситуація була катастрофічною, особливо на Полтавщині.

Реформа 1861 р., знищивши особисту залежність селян від поміщиків, залишила селянина, як і раніше, бідним, забитим, прирікши його на злиденне існування, голод, малоземелля. Селяни Полтавської губернії не були в цьому винятком. Від їхніх колишніх наділів були відрізані кращі землі (так звані «відрізки»). Селяни одержали в середньому 1,9 дес. землі на ревізку душу (на чоловіче населення), тобто найменше в порівнянні з наділами в інших губерніях Росії. Тривав процес диференціації селянства: на одному полюсі йшло формування прошарку заможних селян, на другому – найбіднішого, безземельного і малоземельного селянства. Наприкінці XIX ст. із 380 460 господарств Полтавської губернії не мали орної землі біля 20%. Таких, що мали менше 3 дес. – 26,6 %, від 3 до 6 дес. – 28,3 %, від 6 до 9 дес. – 12,2 %, від 9 до 20 дес. – 9,8 %, від 20 і більше – 2,9 % [295, с. 112].

Якщо враховувати, що 6 десятин орної землі – мінімум, який міг задовольнити потреби середнього селянського господарства необхідними життєвими засобами, то 3/4 селянських господарств губернії не були забезпечені землею. Особливо великою нерівністю у розподілі землі виділялися Полтавський, Зіньківський, Кобеляцький, Кременчуцький, Золотоніський повіти. Таке становище в селах Полтавщини зберігалось до жовтня 1917 р. [200, с. 69]. До всіх про блем, що нависли над бідним селянином у 1906–1907 рр., додалися несприятливі погодні умови, які спричинили неврожай зернових у багатьох господарствах. «Полтавская земская газета» у 1906 р. опублікувала лист-звернення селян із селища Демки Золотоніського повіту: «В нашій місцевості знищено весь урожай—хліб, городина, сіно. Від страшних злив, що пройшли в період з 21 по 27 червня, води – ціле море. Жито, пшениця, ярові культури лежать прибиті до землі. Знищено також городину, гречка рання пустила паростки, а сіно, що лежить скошене в копицях, плаває. Люди чекають на великий голод. Щоб зрозуміти, як багато води, подивіться на вулиці нашого

села – там, де завжди сухо, зараз немов у морі купаються діти. «Пропала вся надія», «Не чекай добра – його не буде», – зітхали селяни, згадуючи про Державну Думу.

Зараз Дума стоїть осторонь, а всі чекають голоду. З нашого села ходили ходоки до Сибіру, придивлялись до тих земель, усім сподобалося. Навіть чотири сім'ї вже виїхали туди, решта чекають вдома на дозвіл аграрного комітету Державної Думи. Якщо із Думи не надійдуть новини про пільги на землю, то ми рішуче заявляємо, що більша третина мешканців нашого села піде до Сибіру, туди, куди раніше відправляли лише злочинців» [121, с. 3].

Спочатку головним колонізованим районом для українського селянства були Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія. До 1897 р. туди переселилося до 360 тис. українців, що становило 41,5 % усіх новоселів [270, с. 66]. Переселенцям уряд надавав пільги – в європейській частині Росії вони звільнялися від орендних платежів на два роки, в азіатській – на три. Усім чоловікам при досягненні 21 року надавалася відстрочка від військової повинності на три роки. Земельні наділи відводились переселенцям за орендним правом на строк від 6 до 12 років, після закінчення терміну вони переходили в їхнє надільне користування [182, с. 469].

Заселивши землі Північного Причорномор'я, Кубані, Північного Кавказу, Нижнього Поволжя українці починають переселятись далі на схід, на неосяжні землі Забайкалля, Сибіру та Далекого Сходу [154, с. 567]. Ці землі до кінця ХІХст. були майже неосвоєними і відрізнялися родючими землями та багатими природними ресурсами. За 16 років, з 1896-го по 1911 рр., з Європейської Росії, згідно зі статистичними підрахунками на переселенських етапах у Челябінську та Сизрані, переселилося 3 288 99 осіб чоловічої та жіночої статі. Не були зареєстровані ходоки та переселенці-одинаки. Перше місце за кількістю переселенців посідала Полтавська губернія, вона дала 319 096 переселенців, друге місце посідала Чернігівська губернія – 246 067 осіб; за ними йдуть: Курська губернія – 211 556 осіб, Могилівська – 196 148 осіб, Київська – 173 804 осіб, Харківська – 172 601 особа, Вороніжська – 172 549 осіб, Катеринославська

– 156 732 осіб [65, с.11]. У 1906 р. лише до Амурської області прибуло 2680 переселенців. Основна частина їх була з Сибіру (1171 особа) та Лівобережної України (919 осіб) [185, с. 112]. Згідно статистичних даних радянських науковців, що за період 1885 – 1914 рр. з Чернігівської губернії переселилася 284 001 особа, з Полтавської – 398 287 осіб [237, с. 141].

Південно-західний Сибір та північний Казахстан – це лісостепові та степові землі. Їхня загальна площа – 1,9 млн км кв. (втричі більша, ніж сучасна Україна). Саме сюди почали з'їжджатися українці і заселяти землі, придатні до хліборобства. Перші поселення українських селян та козаків з'явилися тут ще в XVII ст., коли Росія заволоділа зауральськими степами. Спочатку це були досить малолюдні поселення, розташовані серед інших етнічних поселень. Прагнення закріпити за Росією неосяжні простори Сибіру та Далекого Сходу зумовили створення спеціального переселенського управління в 1896 р. (спочатку воно входило до Міністерства внутрішніх справ). З початком проведення земельної реформи 1861 р. розпочався масовий рух охочих заселити ці землі. Набув він масового характеру із завершенням будівництва Транссибірської магістралі. Протягом 1861– 1917 рр. за Урал та Забайкалля переселилося, крім тих, що повернулися, майже 5,3 млн осіб [292, с. 401]. З'являються перші переселенці-українці на незорих степових просторах від Кустаная до Семипалатинська. На місці вони оселялися невеликими мононаціональними селами по 200–500 осіб і більше. Вони істотно вплинули на господарське життя місцевого населення, сприяли переходу казахів-скотарів до землеробства [246, с. 51]. З відкриттям у 1901 р. руху по Забайкальській залізниці на Далекий Схід стало переселятися дедалі більше бідноти, що врешті спричинило її перевантаження серед інших категорій переселенців цього краю. Співвідношення переселенців з України було таким: 63,3 % бідняків, 23,39 % середняків, 13,28 % заможних селян [206, с. 56].

Землі Далекого Сходу в 3,5 разу перевищують землі сучасної України, їхня загальна площа – 2,1 млн км кв. Це величезна територія, яка омивається Беринговим, Охотським, Японським морями. За сучасним адміністративним

поділом це – Приморський та Хабаровський краї, Камчатська, Магаданська, Сахалінська, Амурська області та Єврейська автономна область.

Наприкінці XIX ст. українців на Далекому Сході було 61,5 тис. осіб, які становили 5,9 % населення краю [150, с. 18, 21]. Найдавнішим пунктом української колонізації є сучасне місто Усурійськ. Досить активно розпочалося переселення українців у ці краї з початком столипінської аграрної політики.

У 1906 р. з Лівобережної України у Приморський край переселилося 1968 осіб з Чернігівської губернії. У 1907 р. сюди прибуло ще 1286 осіб з Лівобережжя. Значно більше їх з'являється в Примор'ї: з лівобережних губерній – 23 567 і правобережних – 18 720.

Протягом 1858–1906 рр. кількість переселенців в Амурській області становила понад 49 тис. осіб. Найбільше їх приїхало з Полтавської губернії – майже 14,6 тис. осіб, Катеринославської, Таврійської губерній. Українці становили 40,6 % від загальної кількості населення. Ознайомлюючись із матеріалами про переселення, виникає думка, що з України за цей період мігрувала величезна кількість населення, однак за підрахунками дослідників дізнаємося, що переселялося в середньому 5 тис. сімей, або близько 38 тис. душ, що становило 1% всього населення [295, с.112].

Відомий дослідник краю Т. Полнер писав, що тут серед загальної кількості переселенців 128,1 тис. осіб – переселенці з Чернігівської губернії, Київщини, Полтавщини. Якщо в Амурській області переважали полтавчани – 29,8 %, то в Приморській – чернігівчани – 43,2 тис. осіб, або 33,8 відсотка. Полнер пише: «Справжніх малоросів тут не менше 75 %. Корінного великоросійського населення, а також розкольників Тамбовської губернії та Поволжя, старовірів Забайкалля і Сибіру – дуже мало, і без великої помилки можна сказати, що Приморська область являє собою другу Україну зі значною домішкою білорусів». Наші земляки засновують такі поселення, як Дунай, Знам'янка, Самарка, Рокитне, Веселий Кут, Кам'янець-Подільське, Гоголівське, Чернобаївське та багато інших. Ці назви нагадують їм рідну українську землю,

свої залишені домівки [246, с. 53]. Можна зауважити, що і кількість переселенців за ці роки не була пропорційно однаковою. Відбувалися хвилеподібні всплески, за яких відсоток мігруючих то підвищується, то знову різко знижується. Кількість переселенців суттєво знижується в роки російсько-японської війни, в роки більш-менш економічної стабільності рух переселенців сповільнюється (1901– 1905 рр.), а далі, в часи реакції, у пореформеній Росії знову різко зростає (1907 – 1909 рр.). Цей стрибок знову сповільнюється в роки промислового піднесення з 1910-го по 1912 рр. Пік активності переселення припав на 1908 р., він ще раз засвідчив неефективність аграрної реформи П. Столипіна [64, с. 3–4]:

Таблиця 2. 7

Кількість переселенців Європейської Росії, в т. ч. мешканців Полтавської та Чернігівської губерній (1900 – 1912 рр.)

Роки	Чернігівська губернія (тис. чол.)	Полтавська губернія (тис. чол.)	Вся Європейська Росія
1900	11,1	26,6	161,5
1901	8,6	11,4	83,3
1902	5,9	9,8	77,3
1903	4,3	8,0	88,1
1904	1,8	3,6	37,1
1905	3,2	6,6	37,2
1906	9,4	9,4	135,3
1907	45,8	30,0	421,3
1908	47,2	53,1	649,9
1909	28,9	53,4	593,8
1910	14,7	32,0	285,9

1911	7,4	14,7	161,5
1912	3,7	7,7	177,3

Дані, наведені в таблиці свідчать про те, що люди переселялися на далекі від рідної землі території з острахом, лише під загрозою злиднів та голоду. Мешканці Полтавщини переселялися більш охоче, ніж їхні сусіди з Чернігівської губернії. Майже 100 тис. осіб з Полтавщини та Чернігівщини покинули свої домівки. Загальна кількість переселенців з Полтавщини за підрахунками Арсена Хоменка за 1897 – 1913 рр. становить – 298 682 особи, з Чернігівщини – 145 097 осіб. Разом – 443 779 переселенців [275, с. 19].

З 1906 р., коли кількість переселенців почала швидко зростати, у питання міграцій почали втручатися земства. У історії переселень починається новий період – стадія планомірної та організованої земської допомоги. «Полтавская земская газета» повідомляє, що Губернська земська управа вважає за необхідне порушити клопотання про належне забезпечення переселення. Для цього потрібно:

1) представнику Полтавського губернського земства провести попередній огляд місцевості, з'ясувати, чи пристосовані ці землі для життя та обробки землі; 2) асигнування коштів, приблизно в розмірі 10 тис. крб.; 3) надати владою всілякої допомоги переселенцям, створити умови щодо пільгового проїзду [125, с. 9].

Згадуючи про земства, не можна не згадати про досвід Сосницького земства, яке ще в 1905 р. почало опитування про організацію (за рахунок повітового земства) проїзду ходеків у Тургайську область. Ще далі пішло Полтавське губернське земство – воно відрядило своїх губернських агентів до Сибіру, а також порушило проблему перед Головним переселенським управлінням про виділення урядом частини земських коштів на допомогу переселенцям. Це дало поштовх до заснування Південно-російської обласної переселенської організації, що була утворена в 1908 р. Діяльність цієї організації полягала в наступному: до Сибіру відряджено агентів, які

підшуковують придатні до переселення землі. Вони роблять їх опис, досліджують кліматичні умови, природні ресурси. Звіти про ці дослідження регулярно висвітлювала і «Полтавская земская газета», і «Черниговские губернские ведомости». Підготувати документи в дорогу, видати прохідні свідоцтва чи паспорти обіцяло земство, а допомогти людям в дорозі та облаштуватися після приїзду на місце повинні були агенти [64, с. 5].

Газета «Хуторянин» у 1907 р. публікує відомості Переселенського управління: «за липень до Сибіру через м. Челябінськ пройшло 7459 сімей переселенців. У їх складі було 47 827 осіб чоловічої та жіночої статі. Назад повернулася 371 сім'я, у складі 1844 особи» [107, с. 565].

Як правильно зібратися в дорогу, що робити протягом далекого шляху, як поводитися в складних ситуаціях – допомагала переселенцям книги-довідники, видані Головним переселенським управлінням та Полтавським управлінням по переселенню у 1909 р. Про це повідомляє губернська газета «Полтавские ведомости» [106, с. 2]: «Довідкова книжка для ходаків та переселенців на 1909 р.» дає інструкції необхідні переселенцям за Урал, інформація містить всілякі довідкові коментарі. Крім того, до довідника увійшло багато корисних порад для людей, на яких можуть чатувати різні неприємності, адже чимало переселенців поводять себе досить нерозважливо, засліплені багатством «на нових місцях». Ціна цього видання, до речі, дуже великого за обсягом, – всього 7 копійок. У більшості переселенців уявлення про Сибір було таким, що це країна просторих та плідючих земель, місця там скільки завгодно і на усіх вистачить. Багато хто з переселенців казав: «нам тільки дістатись туди, а землю ми самі знайдемо». [64, с. 19].

Сільське населення неохоче залишає обжиті місця – лише під натиском гострої потреби. Залишаючи батьківщину, переселенці продавали всю свою «худобу»: так, хата продавалась за 10–30 крб., кінь – за 15–20 крб., корова – 18–20 карбованців. Продавали і землю в середньому по 50 крб. за одну десятину. За все збіжжя можна було виторгувати близько 500 крб., ці гроші частково або повністю витрачали на дорогу [179, с. 83]. Переселенці сумували за

українськими землями, тому нові зауральські поселення називали старими рідними назвами. Так, чернігівці називали нові села: Ляличі, Чернігівка, Ніжино, Глухівка. Комуś з переселенців вдавалося добре влаштуватися: на двір перепало від 10 до 30 дес. землі, три-п'ять голів крупної рогатої худоби, птиця, були заробітки від риболовства, полювання, гончарства, ткацтва, візничої справи [179, с. 84].

Допомога земств значно полегшила ситуацію, про переселенців складалася детальна інформація, що значно спрощувало простеження долі цих людей. Чернігівська земська управа почала систематично приймати довідки про кожну особу, що переселяється. Усе земське керівництво отримало прохання надати допомогу від'їжджаючим. Про кожного голову сімейства необхідно було заповнити спеціальні картки такою інформацією: 1) соціальний стан переселенця (міщанин, козак, селянин); 2) згідно з яким документом пройде переселення (за перепусткою чи за паспортом); 3) склад сім'ї із зазначенням віку кожного члена; 4) яким ремеслом займались (вказати суму річного прибутку за останній період); 5) кількість та опис власних будівель (будинок, комора і т. д.); 6) кількість голів великої та малої рогатої худоби; 7) кількість вуликів (якщо є у наявності); 8) кількість десятин землі власної; 9) кількість десятин землі орендованої; 10) розмір плати за орендовану землю; 11) заборгованість приватним особам, борги Селянському поземельному банку, кредитним спілкам, ощадним товариствам; 12) скільки грошей особа буде мати при собі; 13) вказати, кому переселенець продає свою землю і за якою ціною (стан та місце проживання тієї особи) [77, с. 2].

За даними Чернігівської землевпорядкованої комісії станом на 1 грудня 1908 р. виявило бажання переселитися 53 099 осіб. У Тобольську область – 1243 особи, Томську – 22 057 осіб, Єнісейську – 3 88, Іркутську – 212, Забайкальську – 812, Приморську – 1682, Амурську – 1032, Тургайсько-Уральську – 5734; Акмолінську – 11 827, Семипалатинську – 4221, Семиреченську – 184 особи. У середньому за шість років найбільший відсоток переселенців з Чернігівщини дав Суразький повіт – 1,9 % в рік, що дорівнює

середньому природному приросту населення. Далі йдуть Новгород-Сіверський, Чернігівський, Мглинський повіти, У них відсоток переселенців за рік змінюється в межах 1,1 – 1,2 %, у решті 11 повітах він становив від 0,6 до 0,9 % [136, с. 2].

Досліджуючи документи, ми помітили, що за 1906–1909 рр. більша частина переселенців йдуть до Сибіру одночасно, всією сім'єю. Хоча деякі сім'ї вирушають у дорогу в два (14,7 %), навіть три (1,1 %) етапи. Що спонукає їх до цього? Можливо, страх переселення на далекі невідомі землі, можливо, хтось планував повернутися назад. До того ж, може, не всі члени родини могли виїхати одночасно за станом здоров'я (старі батьки, малі діти, хворі родичі) чи планували вигідніше продати збіжжя на батьківщині.

Уряд був зацікавлений у тому, щоб люди, які переселились на нові землі, не поверталися назад. Тому на засіданні Головного управління землевпорядкування від 10 січня 1909 р. постановили: «Підбір переселенців повинен бути досконалим, з числа осіб, що наполегливо та свідомо намагалися переселитися за Урал. Необхідною умовою на позитивне вирішення цього питання і швидка видача всіх документів для переїзду є ступінь сімейно-майнового забезпечення, підтверджений місцевими землевпорядними органами про достатність коштів на переїзд та початкове облаштування на новому місці» [64, с. 15].

10 серпня 1908 р. в Чернігівській губернській земській управі відбулося засідання стосовно ще одного наболілого питання – «необхідно сприяти в допомозі переселенцям, що мають достатню кількість робочих рук». Ситуація склалася так тому, що, за даними перепису 1897 р. на 100 чоловіків Чернігівської губернії припадало 105,5 жінки. Ця політика повинна була сприяти підвищенню чисельного складу переселенської сім'ї: зменшується кількість людей похилого віку, за рахунок яких збільшується кількість молодших членів сім'ї. На 100 чоловіків-переселенців у 1909–1911 рр. припадає вже 91,9 жіночої особи. Чоловіків до 10 років – 35,4 %, від 10 до 17 років – 15,5 %, від 18 до 60 років – 46,3 %, від 60 і старші – 2,8 %; Жінок до 10 років – 34,4 %, від 10 до 17 років – 13,7 %, від 18 до 60 років – 48,5 %, старші

– 3,4 %. Зміни у складі сім'ї можна пояснити тим, що у Сибіру земля надавалась не за числом осіб у родині, а за кількістю чоловіків [64, с. 16].

Скільки землі отримував кожен переселенець? 22 червня 1900 р. уряд затвердив «Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській та Приморській областях». На їх основі з 1 січня 1901 р. переселенці отримували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 дес. придатної землі [52, с. 31]. Чи вигідно було переселятися людям, скільки землі вони мали в користуванні у себе вдома? Як розпоряджалися своєю землею при переселенні, адже не всі продавали свої землі?

Маємо такі дані: продали свої наділи – 86, 8 % сімей, здали в оренду – 5, 9 %, передали в общину – 0, 9 %, залишили як було – 5, 7 %, невідомо – 0,7 відсотка. Як було зазначено раніше, переселялися на нові землі безземельні та малоземельні селяни. На одну сім'ю у середньому припадало землі близько 3 дес. – 60 % осіб, від 3 до 5 дес. – 20,7 %, від 5 до 7 дес. – 9,1 %, від 7 до 10 дес. – 2,4 %, більш ніж 15 дес. – 0,7 % осіб [64, с. 27]. Дані щодо багажу, який везуть переселенці, та час прибуття на станцію Челябінськ, відомості про час, затрачений на дорогу, були такі: «На одну переселенську сім'ю в середньому припадає до 48 пудів багажу. Вагомий відсоток тих, хто не мав багажу взагалі – 26 %; хто мали до 10 пудів – 9,9 %; від 11 до 25 пудів мали 16,0 % переселенців; від 25 до 50 пудів – 21,2 %, мали більше 50 пудів – 26,9 % прибуваючих. Час, затрачений на дорогу до Челябінська, був також різний – 66,2 % сімей провели у дорозі майже 10 днів; 22,8 % сімей – більш ніж 10 днів, не визначили кількість днів – 11 % сімей. Найбільш активні місяці прибуття – з березня по травень – через Челябінськ проходить 76,2 % від загальної кількості переселенців. З липня по лютий – їх мало – 6,8 %; 1 лютому – 3,2 %, приблизно стільки само і в липні – 3,8 % осіб [199, с. 70].

Процес переселення відбувався болісно, у жахливих антисанітарних умовах. Люди їхали у вагонах для худоби по 40 осіб у кожному. Тут вони готували собі їжу та прали білизну. Поруч лежали хворі, яких переселенці переховували, боячись, щоб їх не висадили в дорозі. При пересадках доводилося сидіти по

декілька днів в негоду та мороз. З цього приводу лісовий ревізор по Єнісейській губернії А. Комаров в своїй книжці «Правда о пересельческом деле» наводить такий факт: «У Красноярську весною та восени 1909 року ... дрижали від холоду і корчилися під дощем, цілими днями дожидаючись пароплава, сотні погано одягнених переселенських сімей із ревучими бабами й простуженими дітьми» [199, с. 72].

Для організації господарства на нових місцях переселенцям потрібні були гроші – вони повинні сплатити сільській громаді за приписку 25–30 крб. з душі. Таких грошей у більшості не було. Люди їхали сюди з надією мати власну землю, бути справжнім хазяїном, а приїхавши, відразу потрапляли у скруту: землі не було, жити ніде, їсти нема чого. Тому багато людей, зазнавши розчарування, поверталися назад. У ці роки по вулицях Томська, Іркутська та інших міст блукало багато переселенців, вони жебракували. Навіть ті, хто спромігся побудувати житло серед глухої тайги в оточенні природних багатств, не мали певного капіталу, техніки, щоб скористатися цими багатствами. Один з переселенців свою безпорадність описав так: «Землі – хоч удався, лісу – хоч повіся, а хліба – нема» [199, с. 73].

Смертність була величезною – майже 30–40 %. Переселенці писали до депутата Державної Думи В. Білоусова: «Що воно в світі робиться? Нехай би ми всі на Україні пропадали з голоду, то, може б пропали та не всі. А тут доводиться всім вмирати голодною смертю» [118, с. 6]. У 1910 р. із 16 168 чернігівських переселенців повернулося 4696 осіб; у 1911-му відповідно із 8687 – 4933 особи; у 1912-му – із 4645 – 2171 особи; у 1913-му – із 6029 – 1513 особи; у 1914 р. – із 8014 – 865 осіб. Таким нелегким був шлях до бажаного результату: отримати землю і стати господарем на ній [163, с. 15].

Існувала ще одна група переселенців – ті, які повернулись назад, але не зразу, а проживши на нових землях більше року. Що спонукало їх повернутися? Причини були різні, але назвемо основні: не отримали землю; не підійшли кліматичні умови, неродюча земля; неврожаї; смерть чи хвороба членів сім'ї.

Крім дальніх районів Російської губернії, існував шлях до далекої Америки. Його торували мешканці Чернігівської губернії. На інший континент на тимчасові заробітки їхали чоловіки, тому що дістатися туди з сім'єю було просто нереально. Місцева преса того часу мало висвітлювала події такої міграції, однак деякі відомості до людей доходили завдяки тим, хто побував на чужині і скуштував нелегкого заокеанського життя. Селяни привозили додому гроші зароблені важкою працею: «Міграційний рух до Америки почав захоплювати сільське населення Чернігівської губернії. Масовий виїзд почався в 1907 році, особливо серед мешканців Суразького повіту. Пропрацювавши там два-три роки, суражець привозив додому в середньому 500 – 800 крб. чистого прибутку. Щоправда, високі заробітки в Америці пов'язані з непосильною працею на шахтах та металургійних підприємствах, однак люди їдуть туди. «Щоб не робив, аби грошей привіз багато», – казали селяни. За 1912 р. із Чернігівщини до Америки виїхало 1800 людей. Ще близько 200 перейшли кордон нелегально, без паспортів. Вони дізнались про інший шлях – через Владивосток. Переплативши від 50 до 100 крб. від звичайної суми, селяни без паспортів їхали на північних пароплавах в антисанітарних умовах, без їжі. Часто, щоб заплатити за проїзд, вони наймаються підсобними працівниками, виконуючи чорну роботу. Дорога для них розтягується на довгі місяці. Чому люди вирушають у далекий шлях без паспортів? Тому що вартість паспорта становить 17 крб. 25 коп., чекати його виготовлення потрібно декілька місяців, може, й довше. Деяких людей обдурили, вони довірилися шахраям і заплатили по 30 – 40 крб., а документа так і не дочекалися» [141, с. 3].

Точної кількості переселенців з Полтавської та Чернігівської губерній на початку ХХ ст. вирахувати не вдається, статистичні матеріали та різні джерела того часу суттєво відрізняються один від одного, багато людей були самовольцями, відомості про них також були хибними. «Черниговская земская неделя» повідомляє дані про переселення за передвоєнні роки і уточнює кількість переселенців до Сибіру: «У 1912 р. переселилось із Чернігівської губернії 644 сім'ї, кількість людей – 3711 осіб, окрім того ще 918

одинаків». Доповнює цю інформацію статистика переселенського правління: «через Челябінськ у 1913 р. пройшла 267 061 особа чоловічої та жіночої статі. Сімейних – 175 244 особи; одинаків – 15 712; ходаків – 76 105 осіб. Через Сизрань – 60 507 осіб; сімейних – 30 637, одинаків – 4 284, 16 584 – ходаків. У 1912 р. через Челябінськ пройшло 236 016 осіб; через Сизрань – 27 569. Загальна кількість за 1912 р. – 251 585 осіб. По документах пройшло 166 223 особи, без документів (самовольці) – 36%. Назад повернулося в 1912 р. – 70 133 особи, в 1913 р. – 110 236 осіб» [104, с. 14].

Заохочені умовами переселення, багато емігрантів поверталися в рідні місця. Взагалі повернулося додому близько 78 %, це 355 134 особи. Ті, хто повертався, концентрували в собі величезний революційний заряд: ця категорія виступала в авангарді аграрного руху. Доречно згадати, що відоме повстання селян у Полтавській губернії 1902 р. почали 300 зворотних переселенців, які повернулись в Карлівку з Уфимської губернії. За кілька днів виступ переріс у могутній неспинний рух мешканців 336 сіл 19 повітів з населенням понад 160 тис. людей [147, с. 167].

Перед Першою світовою війною переселенський рух почав згасати, під час війни він майже зупинився. Люди були обтяжені більш нагальними проблемами. Більшість чоловічого населення, що були зайняті у сільському господарстві, мобілізували.

Простежити визначальні тенденції селянських міграцій, їх інтенсивність, головні напрямки, особливості й наслідки в різних регіонах країни вдається завдяки статистичним матеріалам. Доведено, що українські переселенці виявили більшу, порівняно з іншими етносами, наполегливість у створенні власного господарства на нових землях [193, с. 144]. На основі підрахунків А. Рашина про переселення до Сибіру за 1906 – 1912 рр. зроблено висновки, що в середньому за сім років із щорічного приросту населення переселилося в Сибір з Чернігівської губернії – 48 % [217, с. 117].

Колонізація частково допомогла населенню аграрних перенаселених районів Лівобережжя, а саме Полтавської та Чернігівської губерній,

найоптимальніше вирішити питання поліпшення соціально-економічних умов та життєвого рівення, змінити розвиток пореформеного села.

Незважаючи на міграційний рух, складне економічне життя, інші негативні фактори, кількість населення цих губерній невпинно зростала. У 1897 р. все населення українських губерній у складі Російської імперії становило 21 221 789 осіб, перед Першою світовою війною воно збільшилося до 28 014 867 осіб. Порівнюючи дані Всеросійського перепису 1897 р. та відомості Третього подвірно-господарського перепису, що відбувся у Полтавській губернії в 1910 р., спостерігаємо суттєве збільшення у ній кількості населення. За підрахунками радянського вченого-статистика, працівника АН УРСР С. Мінаєва, природний приріст у довоєнній Україні в середньому на рік становив 1,7 – 1,8 %, а в деякі роки досягав навіть 2 – 2,9 % [216, с. 13].

На початку ХХ ст. у Полтавській та Чернігівських губерніях більшість населення становили жінки. Співвідношення між чоловіками і жінками було неоднаковим у різних вікових групах. У дитячому віці чисельність хлопчиків переважала. Так, новонароджених хлопчиків у 1897 р. в Чернігівській губернії було 40122 особи, дівчаток – 39 666. В середньому віці їх співвідношення поступово змінюється на користь жінок. Так, у 15 – 19 років вже – 112 587 дівчат, та 100 885 юнаків. Подальша різниця стає ще більшою – у віці 20 – 24 роки на 84 498 жінок припадало лише 66 952 чоловіки. У віці 30 – 34 роки на 70 112 жінок припадало 62 902 чоловіки. Це пов'язано з тим, що жіночий організм був міцнішим, здатний витримувати більші стресові навантаження ніж чоловіки. Негативну роль грало й раннє залучення хлопчиків до тяжкої фізичної праці, що підривало їхнє здоров'я. У жінок більша тривалість життя, пік смертності у чоловіків настає після 40 років, а у жінок після 50-ти років. У віці 40 – 44 роки співвідношення жінок та чоловіків було відповідно таким – 51 494 та 47 737. Подальша картина була подібна, у віці 50 – 54 роки на 41 354 жінок припадало 35 936 чоловіків [217, с. 119].

В селянських сім'ях народжувалося багато дітей. У 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб у Полтавській губернії припадало 5,4 народжень, у Чернігівській – 4,6. Таку закономірність пояснити просто: дієздатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Там, де сільське населення становило переважну більшість всього населення, природний приріст завжди більший. В умовах сільського життя додаткові робочі руки цінувалися на вагу золота.

Виживали найздоровіші, міцні діти. Смертність у 1911–1913 рр. на Лівобережній Україні була досить високою – 2,3 відсотка. За підрахунками дореволюційних статистиків, із 1000 новонароджених у 1890–1899 рр. помирало 204 дитини віком до одного року, а в 1900–1909 рр., завдяки більш-менш рішучим заходам медичних працівників, ця кількість знизилася до 190 осіб [216, с. 17]. Деякі вчені пов'язували народжуваність з коливаннями врожаїв та цін на хліб, з якістю та кількістю харчування, з фізичними навантаженнями. Знижували народжуваність внутрішня політична нестабільність, активний відхід селян на сезонні роботи та масовий переселенський рух.

Порівнюючи склад населення за віком, бачимо, що лише його 12 % становили люди старше 50-ти років. Діти до 14 років складали понад 41 % від усієї кількості населення. Найчисельнішою групою було працююче населення віком від 15 до 49 років – майже 47 відсотків. Після п'ятдесяти років відсоток працездатного населення починав різко знижуватися. Це пояснюється тяжкими умовами праці впродовж життя, незадовільним харчуванням, низкою соціальних проблем, економічною незахищеністю. Завдяки високій народжуваності (порівняно з зарубіжними країнами та сусідніми промисловими губерніями) Полтавська та Чернігівська губернії в 1897 – 1910 рр. мали найвищий коефіцієнт природного приросту – 16,9 відсотка. Для порівняння: цей же показник в ці роки у Європейській Росії становив 16,1 %, у Франції – 1,1 %, в Англії – 11,7 %, у Німеччині – 14,4 % [184, с. 277].

За підрахунками вчених Центрального статистичного комітету УРСР в двадцятих роках опубліковані статистичні матеріали, що стосувалися лівобережного регіону на початку ХХ ст. За їхніми підрахунками складено таблицю, вона відображає склад населення за статтю та трьома основними віковими категоріями [296. с. 165]:

Таблиця 2. 8

Склад населення Лівобережної України у 1897 р. за трьома основними групами (%):

Групи за віком	Чоловіки	Жінки	Разом
0–14 років	40,9	41,2	41,1
15–49 років	46,7	47,1	46,9
50 р. і більше	12,4	11,7	12,0

Основну частку населення становили діти до 14 років та населення працездатного віку [214, с. 18]. Люди старші 50-ти років становили 12 %, а віку 55 – 59 років досягали лише 3,5 % чоловіків та 3, 9 % жінок. А 60 – 64-річні люди становили, що чоловіки, що жінки, 2,7 % від загальної кількості населення. Незважаючи на низьку тривалість життя та високу смертність, переселення в інші регіони, населення Лівобережжя кількісно зростало. Мешканцями Полтавщини в 1910 р. вже було 2 881 014 осіб, тобто, за 13 років після перепису воно збільшилося на 102 863 особи, а щорічний приріст населення становив 2, 96 %.

Статистичне бюро Полтавського земства в 1911 р. опублікувало відомості III подвірно-господарського перепису, що відбувся у Полтавській губернії в 1910 р. У ньому було визначено кількість мешканців губернії по повітах з поділом на міське та сільське населення [12, арк. 86]:

Таблиця 2. 9

Кількість мешканців Полтавської губернії у 1910 р.

Повіти	Всього населення	Сільське населення	Міське населення
Гадяцький	150 355	141 926	8429
Золотоніський	233 380	223 041	10 339

Продовження табл. 2.9.

Зіньківський	144 878	134 619	10 259
Кобеляцький	212 400	202 024	10 376
Костянтиноградський	252 980	244 854	8 126
Кременчуцький	246 334	203 185	43 149
Лохвицький	157 621	148 757	8864
Лубенський	142 315	130 926	11 389
Миргородський	162 255	151 899	10 356
Переяславський	203 446	192 820	10 626
Пирятинський	177 230	168 974	8256
Полтавський	234 356	193 481	40 875
Прилуцький	206 512	186 221	20 291
Роменський	180 431	166 859	13 572
Хорольський	176 521	169 303	7218

З всього населення губернії 2 670 145 були сільськими мешканцями, 210 869 осіб – міщанами. Тенденція до збільшення кількості населення, завдяки природному приросту та незначному механічному руху населення, зберігалась до Першої світової війни. У 1914 р. населення Полтавщини становило вже 3 150 483 осіб [5, арк. 216]:

Таблиця 2. 10

Кількість населення Полтавської губернії у 1914 р.

Повіти	Всього	Сільське	Міське
--------	--------	----------	--------

	населення	населення	населення
Гадяцький	159 703	150 937	8766
Золотоніський	259 293	248 629	10 664
Зіньківський	153 189	141 615	11 574
Кобеляцький	248 697	234 080	14 617
Костянтиноградський	267 654	260 317	7337

Продовження табл. 2.10

Кременчуцький	328 573	261 700	66 873
Лохвицький	166 498	156 439	10 059
Лубенський	153 899	142 758	11 141
Миргородський	173 743	161 654	12 089
Переяславський	218 044	200 931	17 113
Пирятинський	157 516	147 581	9935
Полтавський	253 881	197 992	55 889
Прилуцький	216 237	194 573	21 664
Роменський	203 845	180 274	23 571
Хорольський	189 711	179 542	10 169
Всього	3 150 483	2 859 019	291 461

Зі статистичних даних бачимо, що кількість населення зростала рівномірно, без особливих сплесків. Міста Полтавської губернії залишалися провінційними з слаборозвиненою інфраструктурою, чисельно збільшувались за рахунок переселень мешканців навколишніх сіл.

Подібною була ситуація і на Чернігівщині. Найбільшими містами залишалися Ніжин, Чернігів, Новозибків, Конотоп. Мешканцями Чернігова у 1897 р. було 27 716 осіб, у 1907-му – 31 871 особа. У Новозибкові населення в ці роки з 15 362 осіб збільшилось до 19 096 осіб. По повітах, навпаки, спостерігалось істотне зменшення населення – Ніжинський повіт у 1897 р.

населення 168 718 осіб, у 1907-му – 155 625 осіб, Глухівський повіт – 142 661 особа у 1897 р., у 1907-му – 140 686 осіб.

За 10 років після перепису 1897 р. кількість мешканців Чернігівщини зросла більш ніж на 183 тис. осіб і в 1907 р. становила 2 481 373 осіб. Ці цифри підтверджує повідомлення начальника Чернігівського жандармського управління про те, що в Чернігівській губернії в 1907 р. проживало: міських мешканців – 224 116 осіб, селян у повітах – 2 257 257 осіб [3, арк. 120]. Про рівень добробуту населення найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень життя населення Російської імперії, опублікованій у 1996 р. в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор Стівен Хок визначив середню тривалість життя мешканців Чернігівщини – 33 роки [191, с. 90]. Звичайно на тривалість життя істотно впливали і невирішені медичні проблеми, які на початку ХХ ст. стояли дуже гостро. Населення Лівобережжя в цей період потерпало від різних хвороб. Головними причинами були нестача ліків та медичного персоналу. Попри те, що Полтавське губернське земство витрачало на медицину третю частину свого бюджету, що складало (1 900 000 крб.), що видатки на цю галузь збільшувалися щорічно, медична допомога населенню губернії залишала бажати кращого.

Майже всі повіти Полтавської та Чернігівської губернії потребували більш якісного медичного обслуговування. Наприклад, на обліку Брилівської медичної дільниці Пирятинського повіту перебувало 23 тис. осіб. На цій дільниці за рік тричі змінилися лікарі, п'ять місяців взагалі не було лікаря, а впродовж чотирьох місяців працював лише один фельдшер. У кінці 1905 р. внаслідок епідемії віспи загинуло більше чверті хворих. Населення регіону особливо потерпало від інфекційних хвороб: дифтерії (у 1903 р. було зареєстровано 2956 хворих – них 261 чоловік помер; сухот (у 1905 р. було 10 237 хворих) [106, с. 3].

У 1913 р. в Чернігівському повіті склалася така картина захворювань: на 155 570 мешканців повіту було зафіксовано 12 130 хворих на грип, малярію,

дифтерію, туберкульоз, скарлатину, тиф, віспу, сифіліс. Роботи медикам вистачало. Земські установи віддавали перевагу на лікарських дільницях лікарям, але оскільки утримувати лікарські дільниці було важче, ніж фельдшерські, то в ряді випадків мусили задовольнитися й останніми. Кількість лікарських дільниць у Чернігівській губернії становила 106, а фельдшерських пунктів – 177. За повітами вони розподілялися таким чином: Борзнянський: лікарських дільниць – 9, фельдшерських пунктів – 9; Городнянський: відповідно 5 і 12; Козелецький – 9 і 4; Новгород-Сіверський – 8 і 10; Ніжинський – 7 і 9; Сосницький – 10 і 12; Чернігівський – 10 і 2.

У середньому для всіх міст, крім губернського центру, був характерним такий поділ спеціалістів: на одного лікаря припадало 9000 жителів; одне лікарняне ліжко – на 500 потенційних хворих [163, с. 38]. Безумовно, цього було недостатньо. Сили фахівців, що їх зібрало навколо земство, не могли бути раціонально використані: не вистачало коштів в справі охорони здоров'я. Уряд на місцях повинен був вдаватися до рішучих дій, щоб запобігти епідеміям. У містах було проведено ряд досліджень щодо виявлення причин деяких серйозних інфекцій. У багатьох містах питна вода була розповсюджувачем страшних хвороб. Земства, незважаючи на брак коштів та нестачу медичного персоналу, постійно проводили санітарні профілактичні роботи [68, с. 3].

Ситуація в селах була ще більш нестабільною. Так, у Золотоніському повіті Полтавської губернії було 14 медичних дільниць з радіусом в середньому у 9,5 версти і шість лікарень на 16 місць. За кошторисом, одне штатне ліжко обходилося у 102 крб. 79 коп., добове утримання одного хворого – у 27 крб. 9 коп., добове харчування – 12,5 коп. [55, с. 63]. На стан захворюваності селян особливо впливали міграційні процеси. Так, переселенці, що поверталися назад, ставали носіями різних хвороб. Якщо у 1906 р. в Україні, за даними матеріалів щодо природного руху населення, налічувалось близько 7 млн хворих, то у 1913 р. їх було більше 23 млн осіб [158, с. 47]. Земства Російської імперії витрачали на медицину 27,5 % бюджету, на народну освіту – 17,4 % [175, с. 43], що було значно більше. Проте соціально-

економічні процеси, погіршення умов життя більшості селян негативно впливали на добробут і на здоров'я селян.

Міське населення за підрахунками А.Хоменка загалом зростало швидше, ніж сільське – на 51 %. За співвідношенням жінок було більше, ніж чоловіків [275, с. 29]. На кожні 100 осіб чоловічої статі в містах Чернігівської губернії припадало 110, 78 осіб жіночої статі. Найбільша різниця у людей віком від 60 років: на 100 осіб кожної статі припадає 1,82 % чоловіків та 2, 16 % жінок. У повітах така тенденція спостерігалася у чоловіків та жінок від 20 до 29 років: на 100 осіб кожної статі чоловіків – 13,54 %, жінок – 15, 25 %. Найбільшу вікову групу складають діти до 10 років. В містах їхня кількість – 24, 49 % хлопців та 24, 49 дівчат, по селах – 30, 38 % хлопців та 29, 17 % дівчат. Молодь від 10 до 19 років в містах становила 22,21 % хлопців та 23, 87 % дівчат. У селах – 21, 80 % хлопців та майже однакова кількість дівчат – 21, 76 %. На людей працездатного віку від 30 до 39 років припадало у містах 12, 10 % осіб чоловічої статі та 12, 13 % жіночої, по повітах – 11, 94 % чоловіків та 12, 19 % жінок [165, с. XI]. Шлюбний вік міської молоді був значно вищим від шлюбного віку селянської. Це пояснювалося складними матеріальними умовами, частим безробіттям, відсутністю власного житла у місті. Міське чоловіче населення одружувалося у досить зрілому віці – 25 – 27 років, жінки вступали до шлюбу у віці 20 – 25 років.

Перед Першою світовою війною на 1000 душ населення припадало 8,4 шлюбу. Так, у землеробських Полтавській та Чернігівській губерніях існував тісний взаємозв'язок між зниженням рівня шлюбності, зростанням щільності населення та зниженням кількості землі, яка оброблялася на душу населення. Зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на зниження рівня шлюбності [219, с. 121]. Ці явища не тільки істотно вплинули на аграрне перенаселення, а й чинили значний вплив на кількісне зниження рівня шлюбності. Оскільки доходність селянських господарств знижувалась, виявилася тенденція до суттєвого збідніння населення. Відсоток

незаміжніх жінок у віці до 15 років і старше становив у Лівобережному регіоні – 36,3 %. У містах він був значно вищим – 48,9 %.

Економічні зміни призводили до того, що до 20 років більшість молоді були неодруженими та незаміжніми. У 20 – 29 років їх переважна кількість починала створювати сім'ї, у шлюбі перебувало 57 % чоловіків та 63,2 % жінок. Середня тривалість шлюбу у мешканців Лівобережного регіону була високою: для чоловіків шлюб тривав 25 років 5 місяців для жінок 26 років 1 місяць [219, с. 120]. По кількості шлюбів Полтавщина та Чернігівщина займали перші місця серед інших губерній Російської імперії. Однак коефіцієнт шлюбності поступово зменшувався і тут. Так, на початку ХХ ст. він становив на Полтавщині 9,5 одружень на тисячу осіб, на Чернігівщині – 9,2 [237, с.187], а вже перед Першою світовою війною він зменшився у Полтавській губернії до 7,4 осіб на тисячу мешканців регіону, у Чернігівській відповідно до 7,9 особи [219, с. 190]. Середній склад сім'ї у Полтавській губернії становив 5,7 особи, у Чернігівській – 4,6 [53, с. 8].

У цей період, одружившись, діти почали повністю відокремлюватись від батьків [271, с. 48]. Поряд з церковним вінчанням у робітничому середовищі траплялися громадянські шлюби, які називали в народі «жити на віру». Весілля відбувалося у вигляді вечірки з деякими елементами традиційного українського весілля. В основі взаємовідносин створеної сім'ї була взаємна повага, піклування один про одного. Жінки, щоб якось прожити у місті, разом з чоловіком йшли працювати на виробництво, вони нерідко керували сімейним бюджетом, у той час як у селянських сім'ях головним розпорядником доходів продовжував залишатися чоловік, батько сімейства [271, с. 41]. Деякі сімейні пари по різних причинах взагалі не народжували дітей, така тенденція на початку ХХ ст. збільшувалася з кожним роком. Так, у 1899 – 1903 рр. бездітні сім'ї у Лівобережному регіоні становили 7,7 % від загальної кількості сімей, у 1904 – 1908 рр. їх було вже 9,4 %, а у 1909 – 1913 рр. цей показник зріс до 11,3% [219, с. 190]. Умови проживання та побут міщан Полтавської та Чернігівської губерній були не набагато вищими за

побут мешканців прилеглих сіл. Такі новітні винаходи, як електричне освітлення, телефон, парове опалення були розкішшю. Житло простих городян на початку ХХ ст. було досить простим. На його архітектуру значно вплинуло сусідство з російськими губерніями – каркасні чи рублені стіни обмазували глиною і білили. Вікна з віконницями розмальовувалися різними візерунками та орнаментом, розписувалися та фарбувалися грубки та печі. Люди прагнули прикрасити своє житло, намагалися зробити його зручним та досконалим, однак не всім вдавалося це зробити, у зв'язку з недостатніми матеріальними можливостями [241, с. 24].

Таким чином, населення Лівобережного регіону після перепису 1897 р. значно зросло, хоча цифра могла бути значно більшою. Існував ряд чинників, що гальмував цей процес: столипінська аграрна реформа, міграційний рух, захист урядом не заможної верхівки села, а всього селянства, несприятливі умови побуту та праці. Суттєво змінюються демографічні показники: збільшується відсоток неодружених чоловік та жінок, кількість жіночого населення значно переважала кількість чоловічого, збільшився вік вступу до шлюбу, народжується менше дітей, сільське населення переключається з сільського господарства у промисловість, ремесло, торгівлю, бере участь у політичному житті. Поряд з економічними змінами відбулися зміни в побуті: відносини між членами сімейства, подружні взаємини.

Підсумовуючи II розділ констатуємо, що незважаючи на стабільне демографічне зростання та суттєві зміни в соціально-економічному житті, суспільство Російської імперії на початку ХХ ст. (зокрема, населення Полтавщини та Чернігівщини) залишалось архаїчним. Більшість мешканців проживало в сільській місцевості й займалося землеробством. На 100 осіб населення у Полтавській губернії сільським господарством займалося 81,6%, а в Чернігівській 78,9 %. Переважно це були дрібні, споживацького типу господарства, у яких хліб та інші продукти вироблялися для харчування сімей і годівлі домашніх тварин, а зв'язки з ринком мали епізодичний характер. Після революції 1905 – 1907 рр. процес скорочення

дворянського землеволодіння прискорюється. Налякані селянським рухом, поміщики активно позбавляються своєї нерухомості. До початку Першої світової війни в руки селян перейшло 60 % усієї землі.

Більшість селян потроху втягувалися в товарно-грошові відносини, а український хліб, у великих обсягах надходив на світовий ринок. Не зовсім вдало відбулася реформа Столипіна, внаслідок чого зростає кількість фермерських господарств. Вони зосередили в своїх руках основну масу робочої худоби, сільськогосподарський реманент, найманих робітників. Найбідніші селяни досить швидко втратили свої мізерні наділи та поповнили ряди робітників, колишні землероби ставали частиною фабрично-заводської промисловості. Значна частина підприємств харчової, будівельної, легкої промисловості Лівобережної України була розташована по повітовим містечкам та селам. Робітники були розкидані по невеликих підприємствах, це створювало умови для їх посиленої експлуатації. Відпрацювавши по 12–14 годин на день вони отримували мізерну зарплату, найнижчим життєвий рівень був у робітників ремісничих майстерень та дрібних підприємств, власники яких були господарями працюючих.

Процес урбанізації на Лівобережжі проходив повільно, на відміну від промислово розвинених районів Донбасу чи Півдня України. Головною особливістю цього регіону був етнічний симбіоз українців, росіян, євреїв. Міста залишалися провінційними з малорозвиненою структурою, кількість міщан збільшувалася за рахунок мешканців навколишніх сіл. Завдяки високій народжуваності, а в середньому в сільських сім'ях було шість та більше дітей, у міських двоє-троє, щорічний приріст населення Полтавщини та Чернігівщини становив 2, 96%. Це був найвищий показник із дев'яти Українських губерній, не кажучи про інші регіони та сусідні європейські країни. На жаль, четверта частина новонароджених не доживала до одного року. Життєвий рівень та соціально-економічне становище були надзвичайно низькими. Гостро стояло питання освіти та охорони здоров'я. Мешканці цього

регіону не могли досягти рівня життя навіть сусідніх промислово-розвинених районів Російської імперії.

Серед населення високою була частка дітей, великий відсоток працюючого населення і мала частка доживаючих людей похилого віку. Це свідчить про те, що для населення Лівобережжя продовжував залишатися характерний так званий доіндустріальний тип відтворення, якому властиві висока народжуваність (47,2 народження на 1000 населення) і така ж висока смертність.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1. Мобілізація чоловічого населення на війну та її вплив на економіку регіону

Влітку 1914 р. загострення міжімперіалістичних протиріч дійшло до фатальної межі. Світ опинився в полум'ї Першої світової війни. Ворогуючі сторони ставили перед собою фактично одні й ті самі цілі: ствердження власного домінування у світі; загарбання чужих територій; встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини; послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення; концентрація народної уваги не на внутрішніх проблемах, а на зовнішній загрозі. З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці мусили воювати за чужі інтереси. Вона також зумовила спалах негативних тенденцій та процесів у суспільному розвитку: руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу, зведення нанівець культурної діяльності та соціального піднесення.

І, навпаки, початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну належність та навіть

політичні погляди. Населення одразу різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено про часткову мобілізацію, а 17 липня – загальну. Вже зразу було зафіксовано ряд негативних явищ у суспільстві: подорожчання продуктів, масові заворушення, спад в економіці. Газета «Южный край» у серпні 1914 р. провела аналітичне дослідження щодо ситуації в країні. Доцент Московського університету П. Фомін зауважив: «Війна виявила колосальний вплив на нашу промисловість, економіку та торгівлю. Найбільшого потрясіння зазнало сільське господарство» [74, с. 3]. Кількість мобілізованих у Російській імперії була величезною. За статистичними даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, що відбувся влітку 1917 р., дізнаємося, що «з сільської місцевості 75 губерній було мобілізовано 12 861 400 осіб, у т. ч. з 47 губерній Європейської Росії – 10 932 600 осіб, тобто 47,4 % працездатного чоловічого населення» [145, с. 188].

У фондах ЦДІАУ збереглася телеграма міністра внутрішніх справ від 14 липня 1914 р. про підготовку цивільних організацій та посадових осіб до мобілізації. У ній давав наказ про обладнання призивних пунктів, перевірку паспортів військовими та заборону видачі паспортів і свідоцтв на право переходу через кордон військовозобов'язаних. Вказувалося на необхідність швидкого ремонту важливих стратегічних об'єктів – мостів та шляхів сполучень [13, арк. 12].

Початок війни згуртував суспільство без огляду на соціальне чи фінансове становище. Більшість населення в містах демонструвала піднесення, усвідомлення свого громадянського обов'язку, бажання бути єдиним зі своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Патріотичному піднесенню певною мірою сприяла панівна в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною [153, с. 57]. Газета «Нежинський голос» та її кореспондент М. Будущий підбадьорював дух населення і як приклад наводив події єврейської маніфестації у Ніжині: « В світлий недільний день йдуть до святої обітниці люди, це ніжинські євреї спішать помолитися за царя, за свою землю. У пориві

вдячного почуття Чернігівському губернатору, вони послали телеграму з побажаннями блискучих перемог російській армії та завірили у відданості батьківщині. Після молебню з прапорами, криками «Ура!» та молитвами «Спаси Господи!» процесія пішла по вулиці Гоголівській до центру» [133, с. 1].

День оголошення війни з Німеччиною минув у патріотичних маніфестаціях населення Конотопа. Працівники залізничних майстерень влаштували маніфестацію: близької 7-ї години вечора вони зібралися разом з іншими працівниками залізниці біля церкви. За їхньої присутності було проведено молебень про дарування перемоги російській армії. Згодом багатотисячний натовп з портретами Миколи II та національними прапорами пішов у місто, лунали вигуки «Слава російській армії!». Збудження наростало, близько 10 тис. людей співали гімн, йдучи вулицями міста. Маніфестація тривала до 11-ї години вечора, на завершення була направлена телеграма чернігівському губернатору з проханням передати почуття вірності та відданості імператору [13, арк. 8].

Перші дні війни минули у загальній ейфорії та піднесенні, згодом ситуація почала кардинально змінюватися. У 1914 р. призов до армії становив 14,9 % осіб, з яких 3/4 були сільським населенням [233, с. 92]. Щоб краще уявити, якими величезними були втрати робочої сили для сільського господарства внаслідок масових мобілізацій, наведемо такі цифри. З кожних 100 селянських господарств за роки війни було відірвано 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилися без годувальників. По відношенню до всього населення імперії з кожної тисячі осіб у армію було взято 112 чоловік [196, с. 34]. Оскільки селяни практично не мали пільг від призову, то частка мобілізованих із сільської місцевості осіб була більшою.

Таблиця 3.1

Зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві Полтавської та Чернігівської губерній у 1914–1917 рр.:

Робоча сила в сільському	Полтавська губернія	Чернігівська
--------------------------	---------------------	--------------

господарстві		губернія
Відсоток мобілізованих до всього населення	12,0	12,4
Відсоток мобілізованих до загальної кількості	23,8	24,7
Відсоток працездатних чоловіків	48,1	48,9

Продовження табл. 3. 1

Кількість душ на господарство	6,0	6,1
Кількість осіб чоловічої статі на господарство	3,0	3,0
Кількість працездатних чоловіків на господарство	1,4	1,5
Мобілізованих на господарство	0,7	0,7

Частка взятих в армію чоловіків була більшою в губерніях, де переважало сільськогосподарське виробництво [242, с. 158]. У Чернігівській губернії вона становила 50,6%, у Полтавській – 49,4%. Кількість мобілізованих до армії на одне селянське господарство досягла критичного рівня – 0,7%. У господарствах залишилося по одному-два чоловіки.

Серед селян війна сприймалася як хрестовий похід за землю і віру. Раціональні за своєю суттю економічні та геополітичні інтереси Російської імперії не вкладались у їхню свідомість. [72, с. 7]. Обмеженість світогляду селянства рамками світу селянина – повіту, губернії – визначала специфіку його уявлень про ворога, який повинен обов'язково загрожувати знищенням рідної оселі, і тільки тоді селянин зможе дати рішучу відсіч. «Знаходити» ворога

далеко від рідного дому, їхати йому назустріч сотні кілометрів селянин вважав за безглуздість. Багато джерел цитувало селянське розуміння початку війни: «ми – далеко, до нас німець не дійде». Часто селяни були політично неграмотні й не розуміли, чого і за що вони воюють. Вони сприймали ворога як «бусурманина», «нехриста». Дізнавшись, що німці теж є християнами, солдат-селянин був надзвичайно здивований. Ліберальна інтелігенція закликала нести в суспільство розуміння справжніх причин війни шляхом лекцій, видання брошур, листівок, однак ці дії на практиці важко змінювали ситуацію [235, с. 91].

У період мобілізації селяни брали активну участь у погромах та народних бунтах, що прокотилися в 49 губерніях Російської імперії. Відбувалися стихійні погроми державних винних магазинів, складів, лавок, поміщицьких господарств. Держава з початком війни запровадила «сухий» закон, тому закриття горілчаних магазинів викликало протест у мобілізованих на фронт та їхніх родичів, компенсацією втраченої волі ставали гучні проводи.

Повстання супроводжувалися погромами поміщицьких господарств, підпаленням панських угідь та майна. Особливо постраждали поміщики, прізвища яких були німецькими. Свої дії селяни вважали правомірними, тому що серед них почали ходити чутки про те, що після закінчення війни землі всіх німців віддадуть їм. Мобілізацію проводили під час літніх польових робіт, тому мобілізовані вимагали виплатити їхнім сім'ям допомогу та компенсації [249, с.72]

Щоб запобігти хвилюванню серед населення, Міністерство внутрішніх справ розробило цілу програму, викладену в циркулярних листах до губернаторів від 31 липня 1914 р. У них міністр внутрішніх справ М. Маклаков наказував губернаторам не тільки викликати загальну довіру в населення, а й піклуватися про сім'ї мобілізованих, утримувати населення від паніки та соціальних виступів. Одночасно належало суворо карати осіб, що вносили паніку та смуту, а у випадку незаконних дій людей діяти швидко та рішуче. З поліцейських рапортів щодо погромів дізнаємося, що за перші 6,5 місяця 1914 р. (перед оголошенням війни) було 20 виступів селян, а з початком

мобілізації їх відбулося 265. У період мобілізації зустрічались і відверті заяви селян про небажання проливати кров: «Поки нам не дадуть землю, на війну не підемо!», «У селян землі немає – воювать немає чого!». Вони згадували період російсько-японської війни: «В ту війну нас обманули, і зараз надурять!» Загалом по імперії мобілізацію було проведено успішно, 96 % мобілізованих з'явилися на призовні пункти [233, с. 94]. Поступово селянські господарства Лівобережної України залишались без чоловічих рук. Це підтверджують дані Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р.: в Полтавській губернії на третій рік війни залишилося 38,7 % чоловічого населення, у Чернігівській – 30,2% [145, с. 189].

Зростаючі темпи мобілізації до армії працездатного чоловічого населення підривало продуктивність сільського господарства, воно поступово почало занепадати. Масово відбувалася реквізиція коней і корів. Це призводило до зменшення посівних площ, валового збору зернових. Виснажлива праця в сільському господарстві лягла тяжким тягарем на жіноче населення.

Окрім праці на полях, жінки та діти, що мешкали на прифронтовій території, виконували роботи, пов'язані з проведенням воєнних операцій та забезпечували армію продуктами харчуванням. У Чернігівській губернії, наприклад, риття окопів відволікало селян від праці у своїх господарствах, що викликало різке незадоволення. Навіть у доповіді губернатора було зазначено, що «селяни виявляють незадоволення відносно великої кількості наряду на землекопні роботи» [145, с. 192].

Вищевикладене підтверджують архівні документи, а саме, звіт щодо проведених агрономічних заходів у Кролевецькому повіті за 1915 р.: «Зміни, що відбулися в країні у зв'язку з початком війни, болюче вдарили по сільському господарству. Із наших сіл було мобілізоване майже все працездатне чоловіче населення. Крім людей, зазнала мобілізації і худоба – коні [36, арк. 42–43].

Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові й продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Земства вирішили надати допомогу сім'ям

мобілізованих, зокрема матеріальну. В Чернігівському архіві збереглися документи про надання такої допомоги. Вона виражалась у видачі вівса 44 пудів 33 фунтів (для 12 сімей), 255 пудів 20 фунтів картоплі (для 16 сімей), 174 пудів гречки (33 сім'ї). Було сплачено за обробку 43 десятини 53 сім'ям, скошено трави 33 дес. для 48 сімей, перевезено 135 копиць жита та гречки для 15 сімей» [29, арк. 25].

Селяни розраховували на допомогу земств, сподівалися зібрати урожай, незважаючи на труднощі. З протоколу Ніжинських повітових зборів: «Для функціонування сільського господарства необхідна допомога земств. Вони повинні забезпечувати господарства сільськогосподарськими машинами. У даний час, коли робочі руки на вагу золота, основний тягар з обробки землі лягає на машини. Державні заводи скоротили випуск машин до мінімуму, доставка техніки з нейтральних країн (країн, що не беруть участь у війні) через військові дії сильно проблематична. За статистикою, в 1915 р. російські технічні заводи виготовляли 15% сільськогосподарської техніки, а в 1916 р. скоротили до 8 %, виконуючи замовлення армії» [29, арк. 26].

До 1917 р. майже 40 % селянських господарств Полтавської губернії втратили чоловічі робочі руки, посівні площі скоротилися на 230 тис. дес., кількість безпосівних господарств зростає за час війни з 20 до 85 тис., 179,4 тис. господарств не мали худоби [294, с. 160]. Різко зріс попит на чоловічі руки: добова плата однокінної підводи – 6 крб.; денна плата цієї підводи – 3 крб. 50 коп.; вартість перевезення вантажу (1 верста) – 1 $\frac{1}{4}$ коп.; добова плата робітнику – 3 крб.; денна плата робітнику – 1 крб. 50 коп. [24, арк.7-8].

Газета «Черниговское слово» від 1 листопада 1915 р. зазначала: «Незорані поля залишилися восени в багатьох селах. Багато не обробили землю, тому що немає чим, а багато людей у тривозі – раптом війна докотиться сюди і доведеться втікати» [138, с. 2]. Саме тому, що скоротилась посівна площа, зменшилися врожаї. Для повнішого висвітлення цієї проблеми нагадаємо, що напередодні війни загальна площа орних і неорних українських земель у складі Російської імперії за підрахунками вчених становила 22,9 млн десятин

[215, с. 64]. Структура посівних площ у різних регіонах мала певні відмінності. Так, у Херсонській губернії під головні продовольчі культури (пшеницю і жито) відводилося протягом воєнного п'ятиріччя в середньому 59,8 % посіву, а під кормові (ячмінь і овес) – 37,1 %, у Полтавській губернії відповідно – 57,7 і 27,8 відсотка.

Ці цифри є надзвичайно важливими показниками. Вони яскраво демонструють переваги й недоліки польового господарства України, особливо це стосується експорту пшениці та ячменю на світовий ринок. Зворотною стороною цього процесу стала недостатня увага до таких кормових культур, як люцерна, конюшина, ріпак, а подекуди й кукурудза. Вивіз на зовнішні ринки у великих обсягах ячменю, макухи, висівок та побічних продуктів переробки буряка на цукор різко звужував кормову базу тваринництва, що стримувало перетворення зернових продуктів на м'ясо, призводило до його дефіциту на ринку [242, с. 121].

Війна не внесла значних змін у структуру посівних площ. У 1916 р. на Лівобережжі на 100 десятинах посівної площі було висіяно і посаджено продовольчих культур (пшениця, жито, гречка, просо) – 66,6 %, кормових культур – 28,2 %, технічних та інших культур – 5,8 %. Отже, структура посівних площ зберігала традиційні для цього регіону риси господарювання. Якщо говорити про врожайність, то вона в Російській імперії була досить низькою, порівнюючи з іншими європейськими державами.

Так, у Бельгії середній збір продовольчих культур з 1 дес. у 1901–1910 рр. становив – пшениці 157 пуд., жита – 145 пуд., ячменю – 179 пуд.; у Німеччині – пшениці – 137 пуд., жита – 110 пуд., ячменю – 127 пуд.; у Росії – пшениці – 38 пуд., жита – 47 пуд., ячменю – 51 пуд. Рівень продуктивності землеробства, незважаючи на родючий український чорнозем, був найнижчим у Європі. Часописи, які наводили дані щодо врожайності головних хлібних культур у 15 провідних країнах Європи, царській Росії відвели останнє місце. Попереду знаходилися такі країни як Італія – 69 пуд., Румунія – 64 пуд., Іспанія – 64 пуд., Туреччина – 72 пуд. [242, с. 5].

З початком війни значно зросла кількість безпосівних та малопосівних дворів. На Чернігівщині до 15 травня 1915 р. посівні площі скоротилися на 1,5–2 % [102, с. 3], а на Полтавщині – на 1,2 % [137, с. 6]. Поступово тривав процес розорення бідняцьких та середняцьких господарств. До війни ціни на хліб певною мірою залежали від кон'юнктури на світовому ринку. Після припинення експорту й заборони продажу горілчаних напоїв поступово припинилася закупівля зерна й картоплі для винокурень. Відсутність належного попиту на ці товари призвела до значного розладу грошового бюджету багатьох господарств. Можливості трудового селянства різко скорочувалися.

Важливою галуззю польового господарства після хлібних культур було буряківництво. Вартість цукрового вивозу з усієї України оцінювалась у 1913 р. в 267,4 млн крб., торгівля цукром давала величезні прибутки у вигляді акцизних надходжень. Цукор вливався стрімкими потоками до державної скарбниці Російської держави, поповнивши її на 139,5 млн крб., що становило 21 % від усієї суми непрямих податків [156, с. 151].

У роки війни становище в буряківництві погіршилося, площі посівних плантацій, як і зернових, зменшилися на 10,65 % в 1916-му та 19,7% в 1917 р. Однак це відбувалося у прифронтових районах – на Волині, Поділлі. На Лівобережжі, навпаки, посівні площі під буряком зросли на 14 відсотків. У 1915 р. на Полтавщині засіяна під буряк площа становила 33 863 тис. дес., у 1916-му – 36 940 тис. дес., у 1917-му – 36 043 тис. дес., що становило 106 % до засіяних площ у 1915 р. На Чернігівщині ситуація була подібною: в 1915 році площа, відведена під буряк, становила 34 986 тис. дес.; у 1916-му – 39 844 тис. дес., тобто зросла на 114 відсотків. Лише у 1917 р. вона трохи зменшилась – до 33 349 тис. дес. [156, с. 153]. Таким чином, незважаючи на війну, Лівобережжя, як і вся Україна мала достатні земельні ресурси, придатні для забезпечення населення продовольством, а промисловість – сировиною. Поля здатні були давати великі обсяги врожаю, хоча країна перебувала у стані війни. Однак кріпосницькі пережитки у вигляді

поміщицьких латифундій, селянського малоземелля та недостатнього використання досягнень науки і техніки гальмували цей процес.

На початку війни уряд взяв курс на модернізацію сільського господарства імперії, але він не відповідав інтересам широких мас селянства [278, с. 32]. Прискореними темпами руйнувався прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років. Власники хуторів були на війні, їхні господарства поступово руйнувались. Селяни відверто висловлювали незадоволення методами й наслідками примусового землевпорядкування. Усвідомивши небезпеку загострення соціальних відносин, Головне управління землеустрою й землеробства, очолюване активним реалізатором столипінської аграрної реформи О. Кривошеїним, призупинило подальшу «модернізацію села» [119, с. 3].

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Реквізиція коней і великої рогатої худоби проводилася безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Це було болісним ударом для селянства. Напередодні війни на одне українське господарство у середньому припадало не менше 13 голів домашньої худоби, у 1916 р. – 8,9. У Лівобережному регіоні, на Полтавщині та Чернігівщині, на одне селянське господарство під час війни припадало в середньому сім голів худоби [49, с. 58]. Селянам доводилося досить скрутно, адже життєдіяльність селянських господарств залежала від обробити робітку худобою земельних площ. У Полтавській губернії 46 % господарств мали тільки одного коня чи вола, чого було явно недостатньо для обробітку полів [49, с. 41].

Ситуація в тваринництві імперської Росії ніколи не була втішною. У пореформений період розвитку капіталізму чисельність населення весь час зростала, а кількість худоби на душу населення, за підрахунками українського економіста С. Остапенка, зменшувалася. У 1861 р. на 100 душ населення припадало 35,7 голови великої рогатої худоби, у 1888-му – 30,6, а в 1908-му – тільки 26,6 голови. Для порівняння: в Данії на початку ХХ ст. на таку саму кількість населення припадало 85 голів, у Швеції – 50, Швейцарії –

43, Франції – 35, Німеччині – 33 [242, с. 129]. Отже, серед європейських країн Росія за рівнем розвитку тваринництва була далеко позаду.

На Лівобережжі вирощували різні породи великої рогатої худоби, особливо цінувалася українська сіра порода биків. Могутні бугаї-красені на виставках у Києві, Харкові були нарозхват, їх нагороджували золотими медалями, реалізовували за неймовірно високими цінами. Так, дворічний бичок коштував від 300 до 1200 крб. [89, с. 4]. Пріоритетним у селян для роботи на землі залишалися воли та коні. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували населення м'ясними продуктами, а посівні площі – природним добривом – перегноєм. У Полтавській губернії кількість коней у 1910 р. зросла на 73 954 голови, тобто на 20,9 % порівняно з 1901 р. Коні почали витісняти волів, їхня кількість зменшилось за цей період на 89 284 голови або на 35,2% [89, с. 4].

Напередодні війни важливу роль в економіці села, крім великої рогатої худоби, відігравало свинарство й вівчарство. Свині забезпечували населення сіл та міст м'ясними продуктами, експортувалися в країни Європи. Серед 54 європейських губерній Росії за чисельністю експорту свиней на європейські ринки Полтавська губернія посідала перше місце – 80,4 тис. штук [242, с. 132]. На одну тисячу населення в Україні припадало в середньому 170 шт. свиней, що на 80 шт. більше, ніж загалом у царській Росії. Незважаючи на це, при порівнянні кількості свиней на тисячу мешканців у розвинених країнах, розуміємо, що цього було дуже мало. Так, у США в 1913 р. припадало 630 голів, в Аргентині – 385 [89, с. 7].

На розвиток свинарства в Україні впливали різні причини: нерозвиненість ветеринарної мережі, підвищена смертність тварин унаслідок різноманітних хвороб та інфекцій, послаблення кормової бази тваринництва (надмірний експорт ячменю, висівки, макухи).

Розвиненою галуззю селянської економіки було вівчарство. На Лівобережжі переважно вирощували грубошерсті породи овець. Живі вівці,

овечі шкури та вовна реалізовувалися на внутрішньому ринку та відправлялися за кордон. Вівчарство стало безцінним під час війни, адже армія потребувала 50 млн шинелей, 12 млн армійських кожухів, 15 млн пар валянок, тілогрійок. Для виготовлення однієї шинелі необхідна була шерсть із шести овечих шкур, на одну пару валянок йшло 2,5 кг вовни [278, с. 68]. За статистичними даними, в Чернігівській губернії напередодні війни налічувалося близько 804 тис. овець. На кожну тисячу душ населення припадало 176 овець [106, с. 3].

У 1913 р., щоб дізнатись про точну кількість великої рогатої худоби, свиней та овець, ветеринарне управління Міністерства внутрішніх справ провело перепис на території європейської частини Російської імперії. Виявилося, що населення вирощувало 40 млн голів великої рогатої худоби та 17 млн свиней. У розпалі війни, навесні і влітку 1916 р., за наказом уряду було проведено сільськогосподарський перепис, результати здивували дослідників: кількість худоби під час воєнного лихоліття була значно більшою, ніж до війни. Коней зросла порівняно з 1913 р. на 15,1 %, великої рогатої худоби – на 36,5 %, свиней – на 42,1 %, овець – на 62,5 % [89, с. 7]. Вчені, дослідивши таке зростання чисельності худоби дійшли до висновку, що результати перепису 1916 р. були зовсім невтішними, оскільки потреба в худобі під час війни була величезною. А відповідні підрахунки в 1913 р., виявилися необ'єктивними. Дані проведеного сільськогосподарського перепису виявили злочинну необізнаність відносно наявної чисельності худоби [242, с. 135].

Війна негативно позначилася на розвитку тваринництва. Статистика не залишила точних даних щодо його втрат на різних етапах війни. Міністр землеробства О. Наумов, інформуючи 18 лютого 1916 р. членів Державної Думи про становище в цій галузі, наводив округлені цифри, які відрізнялися від інших тогочасних повідомлень. «І за нормально часу, – говорив він, – Росія була бідна на домашню худобу порівняно з іншими державами. На всю величезну територію імперії було в 1913 р. 52 млн голів

рогатої худоби». Щорічний приріст худоби становив, за його словами, 9 млн голів. За рік війни на забезпечення армії було використано використано 9 млн голів худоби [61, с. 1839–1840].

Війна завдала великих втрат усім тваринницьким галузям України. Чисельність кінського поголів'я зменшилася у 1916 р. порівняно з довоєнним періодом з 6022 тис. до 5477,2 тис. голів. В армію було забрано до 1 березня 1917 р. близько 500 тис. найкращих коней. Це серйозно ускладнило проведення сільськогосподарських робіт. Уряд закликав земства примусово конфісковувати у селян худобу, мотивуючи це військовою необхідністю. Останні опинилися перед вибором або відмовитися від забезпечення армії худобою, або змусити населення віддавати її за заниженими цінами.

Загроза реквізиції худоби нависла над усіма губерніями України, в тому числі над Лівобережжям. Ситуація ставала катастрофічною, адже з аналізу селянських прибутків доведено, що переважну частину надходжень до сімейного бюджету дає продаж продуктів тваринництва.

Руйнівний вплив війни на тваринництво був очевидним. Скорочення кількості дорослих коней і волів створило загрозу успішному проведенню сільськогосподарських робіт, а зменшення кількості корів і свиней загостило становище на м'ясному ринку та боляче вдарило по селянських господарствах, призвело до зменшення надходжень до їх бюджету. Село зазнало потрясінь. У ході мобілізації чоловіків до армії частина домашньої худоби, особливо там, де чоловік був годувальником, розпродувалася, виручені гроші поміщалися в різні кредитні установи до часу повернення мобілізованого із фронту. Однак кредитні установи та банки, взявши гроші, не поспішали повертати їх людям. Кредитування села названими установами зменшилося за два роки війни на 152 млн карбованців [108, с. 6].

До війни селяни брали в борг гроші для придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці, оренди й купівлі землі, сортового насіння, будівництва житла та господарських будівель. Якщо видача позик

упала, то це означало, що селяни стали менше орендувати й купувати землі, худоби й сільськогосподарського інвентаря. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втриє. Селянський банк навіть відмовився від закупівлі приватновласницьких земель. Ціни на землю почали падати. Жінки, діти й люди похилого віку ледве обробляли свою землю.

На Полтавщині в роки війни у більшості повітів оренда землі зменшилася на 20 – 47 % [100, с. 4]. Скорочувалися господарства не лише у малоземельних господарствах, що залишилися без годувальника, через нестачу робочої сили не оброблялися належним чином землі поміщиків. Головну роль серед працюючих відігравали жінки. Окрім них, використовувалася праця біженців, а нерідко й військовополонених. Ту землю, що не в змозі були обробити, віддавали поміщиками під пасовиська худоби.

Втрати селянських господарств у роки війни треба рахувати в різних вимірах. Значною допомогою до їх бюджету були, крім худоби, надходження від буряківництва. За статистичними даними, бурякові плантації в Лівобережній Україні належали в основному цукровим заводам – 53,1 %, великим землевласникам – 30,7 %, селянам – 16,1 % [129, с. 8]. За повідомленням засобів масової інформації, через нестачу робочої сили скоротилися посівні площі буряку, які належали селянам і цукровим заводам. Тільки поміщицькі господарства, де використовувалася праця військовополонених, біженців, зберігали відносну стабільність.

Селянські господарства, внаслідок зменшення ресурсу робочої сили, скорочення посівних площ, чисельності худоби, зменшення сімейного прибутку, здрібнювалися. Скорочення розміру земельного користування відбувалося двома напрямками. По-перше, внаслідок відмови від оренди приватновласницьких земель, що із затягуванням війни неминуче призводило до зменшення продовольчих ресурсів і підвищення цін на продукти харчування. По-друге, внаслідок продажу частини власної землі, що давало людям можливість протягом певного часу харчуватися або придбати

необхідні товари повсякденного попиту. Але такі сім'ї втрачали перспективу для стабільного існування [242, с. 176]. У сприятливіших умовах перебували ті сім'ї, в яких залишалися дорослі чоловіки, вони мали змогу обробляти власні десятини і орендовані землі, реалізовувати вирощені товари на ринку.

Величезне значення мала в сільському господарстві машинна й технічна база. Сільське господарство України на початку ХХ ст. розвивалося в своєрідних умовах. Внаслідок малоземелля і відсутності достатніх грошових заощаджень більшість селян обмежувалася використанням простих знарядь праці – серпів, кіс, однолемішних плугів, борон. Власники великих економій широко використовували замість техніки надлишок дешевих робочих рук разом із кіньми, волами, їхнім власним інвентарем.

Рівень механізації сільськогосподарських робіт на Полтавщині та Чернігівщині, як і в усій Російській імперії, був досить низьким. За підрахунками Я. Полферова, який використав матеріали фінансової комісії Державної Думи і департаменту землеробства, одна сіялка припадала в середньому на 479 дес. орної землі і 70 селянських господарств, одна жатка – на 159 дес. орної землі і 25 селянських господарств, одна молотарка – на 197 дес. орної землі і 29 господарств, одна сінокосарка – на 177 дес. орної землі і 104 селянських господарств [232, с. 11]. Перед війною близько 36 % імпортованої сільськогосподарської техніки в Росію становила продукція з Німеччини.

Після початку війни завезення машин з Німеччини та Австро-Угорщини повністю припинилося, внаслідок чого загострилася ситуація в сільському господарстві. Місцеві заводи, що виробляли сільськогосподарську техніку, почали відмовляти сільських господарям у постачанні своєї продукції в кредит. Окрім того, підприємства самі працювали в умовах нестачі обігових коштів, гострого дефіциту кваліфікованих робітників, відчувався брак сировини, палива та перебої в забезпеченні залізничним транспортом. Ці підприємства отримували значно менші прибутки, ніж ті, що виконували замовлення військового міністерства.

Катастрофічне падіння виробництва сільськогосподарської техніки призвело до різкого підвищення цін на неї. На другому році війни вартість деяких машин та запасних частин до них зросла у шість разів, а річне виробництво скоротилося на 78% [68, с. 45]. Ситуація в селах дедалі загострювалася, різко збільшилася потреба в техніці, запчастинах до неї, у ремонтній базі сільськогосподарського реманенту. Вирішити цю проблему мав уряд, однак його роль у цій справі була мізерною. За кордоном, зокрема в США, було замовлено сільськогосподарські машини та знаряддя праці на суму 6 млн карбованців. До осені 1916 р. надійшло 63 трактори [69, с. 47]. Звичайно, цього було дуже замало і проблему вирішити не вдалося. Гостра криза, що охопила сферу виробництва сільськогосподарської техніки, а з нею і все сільське господарство, спонукала селян шукати шляхи поліпшення становища. Для цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства.

Велися пошуки використання потужностей для кустарного виробництва – майстерень та кузень, що обточували вали молотарок, виготовляли підшипники, плуги, лемеші, зварювали метал [131, с. 4]. Але цього було недостатньо, довіра до уряду і держави знизилася до мінімуму. Навіть зібраний із надзвичайними зусиллями хліб, зберегти не вдавалося, оскільки мережа елеваторів споруджувалася на території Росії. Зібраний український хліб перевозився туди на зберігання. Траплялися випадки, коли зерно доводилося зберігати в непридатних приміщеннях, де воно нерідко псувалось. Оренда селянами складів та інших приміщень у комерційних банків і біржових спекулянтів була можливою тільки за надмірними цінами.

За таких обставин земства і кооперативні товариства Полтавщини та Чернігівщини дійшли висновку, що єдиний шлях до врятування врожаю – створення власних елеваторів. Так, «Киевская земская газета» на початку 1917 р. повідомляла про те, що Ніжинське земство активно почало підготовку до будівництва елеватора місткістю 500 000 пудів [87, с. 8]. Водночас кооперативні товариства розпочали будівництво власних млинів,

крупорушок, маслобоєнь та інших підприємств для переробки продукції сільського господарства.

У роки війни промисловість потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та спорядженням. Внаслідок цього виробництво товарів широкого вжитку різко зменшилося. Скорочували виробництво підприємства легкої та харчової промисловості, яких на Лівобережжі була переважна більшість. Варто зазначити, що суттєві зміни в економіці призвели до різкого зниження життєвого рівня робітників, службовців й інших груп міського населення Полтавської та Чернігівської губерній. Ускладнила роботу промисловості мобілізація, до армії було відправлено значну частину кваліфікованих робітників, інженерів, техніків. Спричинені зміни можна наочно показати на прикладі діяльності фабрик і заводів Полтавської губернії.

Таблиця 3.2

Діяльність фабрик і заводів Полтавської губернії з жовтня 1914-го по грудень 1915 р.

Підприємства	1.10. 1914	20.11. 1914	22.12. 1914	15.03. 1915	1.06. 1915	20.09. 1915	20.12. 1915
Всього підприємств під наглядом фабричної інспекції	140	111	137	140	183	167	175
Збільшили виробництво	4	5	6	4	5	2	-
Припинили виробництво	35	15	11	29	52	60	64
Скоротили							

виробництво	61	50	72	82	86	70	78
Працювали нормально	40	41	48	25	40	35	33

[8, арк. 300]. Наведені дані показують, що в Полтавській губернії значна частина фабрик і заводів, які були під наглядом фабричної інспекції, скоротила або й зовсім припинила своє виробництво. Так, на 1 жовтня 1914 р. припинили існування 35 підприємств, а на кінець 1915 р. їх було вже 64. Більшість підприємств провели скорочення свого штату, лише деякі працювали в нормальному режимі. На початку війни активно скорочували своє виробництво або зовсім закривались підприємства пивоварної, винокурної, будівельної, меблевої промисловостей. Відкривалися нові або перепрофільовувалися ті, що задовольняли потреби фронту. Закриття підприємств значно випереджало їх відкриття. Питома вага тих, що відкривались, не могла компенсувати виробництво закритих підприємств.

Одним із важливих показників змін у промисловості воєнного часу було зростання в країні кількості робітників, що працювали на війну. На кінець 1916 р. вони становили 73,3 % всіх робітників країни [288, с. 27].

Промисловість, незважаючи на складні умови, остаточно не зупинилася. Місця мобілізованих поступово займали нові робітники. Середньорічна чисельність зайнятих у промисловому виробництві не тільки досягла довоєнного рівня, а й на кінець війни значно його перевищила. Так, у Полтавській губернії в 1913 р. було 14 814 робітників, у 1914 р. їхня кількість збільшилася до 15 297 осіб, у 1915 р. на виробництві працювало 16 946 робітників, через рік, у 1916 р. їх кількість становила 19 393 особи. Отже, кількість зайнятих у промисловості за три роки зросла на 4479 працюючих. У Чернігівській губернії ситуація була трохи іншою – спочатку кількість робітників зменшилася, лише в 1916 р. вона поступово збільшилась порівняно з довоєнним часом. Так, у 1913 р. тут працювало 27 961 робітників, у 1914 р. – 24 511 робітників, у 1915 р. – 24 612 робітників, у 1916 р. – 28 603 робітники

[288, с. 46]. Чисельність промислових робітників залежала в основному від участі підприємств у виконанні воєнних замовлень. Війна внесла істотні зміни і в статевий склад працівників промисловості. Ускладнення в роботі промисловості стали наслідком мобілізації до армії значної частини кваліфікованих робітників, інженерів, техніків. Промисловість України, незважаючи на одержану відстрочку від призову на військову службу її кваліфікованих спеціалістів, втратила через мобілізацію близько 30% кадрових робітників. Унаслідок зменшення чисельності робітників-чоловіків, збільшилася питома вага працюючих жінок та підлітків. Таке становище спостерігалось в текстильній промисловості, на підприємствах з виготовлення та переробки харчових продуктів, механічного обробітку дерева. Незважаючи на те, що жінки та підлітки працювали нарівні з дорослими чоловіками, їх праця належно не оплачувалася, хоча і збільшився робочий день та умови праці були нестерпними.

Отже, Перша світова війна змінила традиційний уклад в житті мешканців Лівобережжя. Мобілізація сільського населення поставила під загрозу сільськогосподарську промисловість. Майже половина господарств втратили чоловічі руки, збільшилося співвідношення між чоловіками і жінками на користь останніх. Загострився дефіцит робочої сили. Усі галузі сільського господарства, основи економіки Лівобережної України почали стрімко занепадати. Виникли потреби в забезпеченні сільськогосподарською технікою та добривом. Як наслідок цього, різко загострилася ситуація в економіці регіону, зменшилися надходження до бюджету селянських сімей, стало критичним соціально-економічне становище.

3.2. Падіння життєвого рівня населення

Воєнна обстановка призводила до падіння життєвого рівня більшості населення Лівобережної України. Зростали ціни на продовольчі та промислові товари, випереджаючи заробітну плату. Влада на місцях докладала зусиль для недопущення дорожнечі, регулювала ціни шляхом таксування продовольчих товарів, але без помітних успіхів. Вирішальну роль у ціноутворенні мав закон попиту і пропозиції, товари зникали з ринку і з'являлись там, де ціни були вищими. Незадоволеність серед трудящого люду зростала щоденно [72, с. 7].

У найбільшій матеріальній скруті під час війни опинилися ті прошарки населення, єдиним джерелом існування яких була заробітна плата – працівники освіти, культури, медицини, рядові службовці. Хоча вони на третьому році війни почали отримувати втричі більше, ніж на початку, матеріальне становище їх значно погіршилося. Уряд, попри намагання врегулювати ситуацію на продовольчому ринку, не був успішним у своїй політиці. Діяльність Головного управління землеустрою й землеробства на чолі з О. Кривошеїним обмежувалася в основному на забезпеченні військ дешевим хлібом та заощадженні коштів держави. Максимальна ціна, наприклад, на ячмінь була визначена державою в розмірі 0,6 крб. за пуд. Цим негайно і з абсолютною вигодою для себе скористалися хліботорговці й борошномели, які з перших днів війни скуповували зерно за низькими

цінами і випускали його на ринок малими дозами. Через це ціни почали стрімко зростати уже на початку війни.

При цьому виробники скаржилися на відсутність збуту хліба, споживачі в містах і промислових регіонах – на надмірні ціни, а подекуди й на нестачу хлібних продуктів. Уся вигода від такої штучно створеної ситуації діставалися «одним тільки скупникам і посередникам», просте населення серйозно потерпало [224, с. 24]. Уряд почав діяти рішуче. Так, 11–13 липня 1915 р. у Москві відбувся з'їзд боротьби з дорожнечею. Були проаналізовані фактичні причини зростання цін та визнана негативною роль адміністративних методів регулювання продовольчого ринку, до яких вдавалися органи військової і цивільної влади, насамперед заборона вивезення продуктів з губерній, де вони вироблялися, до центрів їх споживання. Зверталася увага й на зменшення підвезення продовольства через негаразди на залізницях. Водночас учасники з'їзду майже одностайно наголошували на тому, що головною причиною підвищення цін стала спекуляція хлібом, яка спричинила зростання цін на всі інші продовольчі товари. Було визнано, що торговельний і банківський капітали зосередили в своїх руках до листопада-грудня 1914 р. великі запаси хліба й підняли ціни «на 30 % вище того рівня, на якому вони стояли б за відсутності енергійної гри на підвищення» [120, с. 13].

Наведемо виписку з протоколу засідань Козелецької міської думи Чернігівської губернії за 13 січня 1914 р. з додатком цін на продукти: «житнє борошно – 1 крб. за пуд; гречка – 2 крб. за пуд; пшоно – 2 крб. за пуд; печений хліб – 2 ½ коп. за фунт; печений хліб з житнього борошна (сіяний) – 3 коп. за фунт; з пшеничного борошна (II сорт) – 5 коп. за фунт; з пшеничного борошна (III сорт) – 6 коп. за фунт; з вищого сорту – 10 коп. за фунт; пшеничне борошно – 2 крб. 20 коп. за пуд. Яловичина: I сорт (з синьою міською печаткою) – 13 коп. за фунт; II сорт (із зеленою міською печаткою) – 11 коп. за фунт; III сорт (з червоною міською печаткою) – 9 коп. за фунт. Одночасно з продуктами

харчування поповзли догори ціни на предмети першої необхідності – гас, сірники, промислові товари. Відбувалося це скрізь – і в містах, і в селах.

Уже в вересні 1915 р. за ті ж самі товари необхідно було викласти набагато більшу суму, в середньому на 20%:

1) гас на 1 січня 1914 р. – 2 крб. за пуд; на 1 травня – 2 крб. за пуд; на 2 вересня – 2 крб. 40 коп. за пуд.

На 1 січня 1915 р. – 2 крб. 40 коп. за пуд; на 1 травня – 2 крб. 40 коп. за пуд; на 1 вересня – 2 крб. 50 коп. за пуд;

2) сірники – (за 10 шт.) на 1 січня 1914 р. – 10 коп.; на 1 травня – 11 коп.; на 1 вересня – 11 коп.

На 1 січня 1915 р. – 11 коп., на 1 травня – 20 коп.; на 1 вересня – 20 коп.;

3) шкіра для взуття – на 1 січня та 1 травня 1914 р.: теляча шкіра та юфта – 35 крб. за пуд; підошва – 24 крб. за пуд; на 1 вересня шкіра та юфта – 40 крб. за пуд; підошва – 32 крб. за пуд.

На 1 січня та 1 травня 1915 р. шкіра та юфта – 55 крб. за пуд; підошва – 60 крб. за пуд;

4) тканина на 1 січня та 1 травня 1914 р.: бавовняна – від 25 коп. до 1 крб. за аршин; льняна – від 35 коп. до 1 крб. за аршин.

На 1 січня та 1 травня 1915 р.: бавовняна – від 45 коп. до 1 крб. 50 коп.; льняна – від 40 коп. до 1 крб. 40 коп. за аршин;

5) чай на 1 січня, 1 травня, 1 вересня 1914 р. – від 1 крб. до 6 крб. за фунт;

У 1915 р. – від 1 крб. 20 коп. до 6 крб. за фунт;

6) цукор на 1 січня, 1 травня 1914 р. – 5 крб. 60 коп. за пуд; на 1 вересня – 6 крб. за пуд.

На 1 січня 1915 р. – 6 крб. 40 коп. за пуд; на 1 травня та 1 вересня – 7 крб. 60 коп. за пуд» [20, арк. 52].

На засіданні Чернігівської міської думи 9 жовтня 1915 р. промовці також наголошували, що з представлених цін на товари різного виду в 1915 р. порівняно з попереднім роком ціна суттєво змінилася. Головною причиною була війна та її наслідки. Вартість гасу та сірників змінилися в ціні в

внаслідок мобілізації, через брак робочих рук. Піднялися в ціні й матеріали для вичинки шкіри – дубова кора, вапно, дубильні розчини, тому що ворог захопив землі основних районів з вироблення цих товарів – Шавлію та Польщу. Ціна на бавовняні вироби та виробів з льону також піднялася в кілька разів, внаслідок захоплення ворогом промислових фабрик в Лодзі та Білостоку. Підняття цін на колоніальні товари – чаю та кави – пояснювалася нестачею валюти та падінням нашого карбованця. Через розлад у роботі залізничного транспорту піднялися ціни на робочі руки, різко зросла потреба в кам'яному вугіллі, скоротилися посівні площі цукрових плантацій. Постала гостра потреба у цукрі, що був продуктом першої необхідності. Внаслідок цього стрімко зросли ціни на цукор» [19, арк. 14].

Влітку 1915 р. російська армія відступала по всьому фронту. Війна набувала затяжного характеру. Хоча офіційна преса, підбиваючи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що «економічне життя не завмерло, а продовжувало розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений», насправді відбулися значні зміни. І вони з часом досить відчутно позначилися на побутовому рівні [153, с. 62]. Дорожнеча, спекуляція значно вплинули на життєвий рівень населення. Особливо складною була ситуація в містах, загроза голоду дедалі більше перетворювалася на реальність. Царський уряд інтенсивно почав шукати вихід зі скрутної ситуації.

У серпні 1915 р. було утворено чотири наради на чолі з військовим міністром: по обороні, паливу, перевозках, продовольству. Очолювала апарат для «регулювання» економіки нарада по обороні. До її складу входили представники Державної Думи, міністерств – морського, фінансів, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, а також представники військового відомства, Центрального військово-промислового комітету та союзів земств і міст. Вони мали здійснювати вищий нагляд за казенними і приватними підприємствами, що працювали на оборону, та сприяти утворенню нових підприємств, розподіляти воєнні замовлення і наглядати за їх виконанням.

З одинадцяти районних заводських нарад, що діяли в Російській імперії, в Україні було чотири. Полтавська і Чернігівська губернії належали до Київської районної заводської наради разом з Київською, Подільською, Волинською, Мінською губерніями [37, арк. 21]. Міністерство внутрішніх справ забор'язало губернаторів видавати обов'язкові постанови про регулювання цін на предмети першої необхідності. На місцях за ініціативою губернської адміністрації та органів самоврядування було затверджено правила про граничні ціни на товари. Вони отримали назву «такса» і встановлювалися лише на ті продукти, яких потребувала армія. Таксикація поширювалася на територію і Полтавської, і Чернігівської губерній. Вона стосувалася 40 назв продуктів першої необхідності [270, с. 52]. Єдиної загальноросійської системи таксикації на продукцію не існувало, вона залежала від рішень місцевих властей, на яких без сумніву, впливала торгівельно-промислова буржуазія і дворяни-землевласники та відсоток забезпечення даної місцевості тими чи іншими продуктами та товарами [202, с. 77].

У містах Чернігівської губернії в березні 1915 р. було встановлено такі ціни на товари першої необхідності: «хліб печений житній чорний – 3 ½ коп. за фунт; хліб печений білий (I сорту) – 10 коп.; хліб білий (II сорт) – 7 коп. за фунт; яловичина (I сорт) – 12 коп. за фунт; яловичина (II сорт) – 10 коп. за фунт; свинина – 12 коп. за фунт; сало – 28 коп. за фунт; вершкове масло – 50 коп. за фунт; олія соняшникова – 14 коп. за склянку; молоко – 2 коп. за склянку; яйця – 24 коп. за 1 десяток; цукор – 13 коп. за фунт; чай – 1 крб. 60 коп. за фунт; сіль – 1 ½ коп. за фунт; оселедці – 12 коп. за фунт; керосин – 6 ½ коп. за фунт; мило – 14 коп. за фунт; свічки – 35 коп. за фунт; картопля – 20 коп. за пуд» [21, арк. 62–63]. Хоча у перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років (це пояснювалося, перш за все, припиненням вивозу за кордон багатьох продуктів, які традиційно експортувалися з Російської імперії), уже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін не тільки на продукти харчування, але і паливо, проїзд.

Починаючи з січня 1915 р., побоюючись голоду, влада вирішила захищати інтереси нужденних споживачів, особливо сім'ї відправлених на фронт робітників, службовців. Саме їм уряд вирішив надавати допомогу за мобілізованого на війну господаря, його сім'я мала отримувати: дружина та п'ятеро і більше дітей – повний оклад чоловіка; дружина та чотири дитини – 3/4 окладу чоловіка; дружина та троє або менше дітей – 2/3 окладу чоловіка; дружина – 1/2 окладу [18, арк. 58].

Оскільки цього було недостатньо для прожиття, то жінки та діти йшли працювати на виробництво. На Полтавщині, наприклад, кількість жінок, зайнятих у промисловості, в 1916 р. збільшилась у півтора разу [295, с. 116]. Жіноча та підліткова праця була значно дешевшою і вигіднішою для підприємця. Малолітні робітники отримували у 1916 р. в середньому 33 % від зарплати дорослого працівника – чоловіка, підлітки – 50 %, жінки – 75 % [209, с. 364]. Праця на підприємствах була тяжкою та виснажливою, однак, зважаючи на економічні труднощі, вона влаштовувала як підприємців, бо це були додаткові прибутки, так і уряд, оскільки вироблялося більше необхідної продукції. Згідно із законом від 19 жовтня 1915 р. міністру торгівлі та промисловості надавалося право на використання дитячої та жіночої праці в нічні години на всіх підприємствах, що працювали на оборону [208, с. 353].

Оскільки праця жінок та підлітків, на відміну від чоловіків, не могла повністю забезпечити виробництво, це суттєво вплинуло на промисловість. Знизилася кількість вироблених сільськогосподарських машин на українських заводах, які перейшли на випуск зброї та іншого військового спорядження, зменшився їх імпорт, почала зростати інфляція [213, с. 19]. Перша світова війна започаткувала деструктивні процеси в господарстві України. Мілітаризація промисловості призвела до старіння основного капіталу, скорочення засобів виробництва, у кілька разів знизився життєвий рівень населення [180, с. 231].

Зменшення вироблених товарів призвело до утворення дисбалансу між попитом і пропозицією, спричинило появу дефіциту на товари першої необхідності. Так, із Чернігова жителі повідомляли владу про надлишкове

додавання до м'яса кісток, зменшення ваги ваги в булках, водянистість хліба. Погіршення сортів хліба і перемаркування сортів борошна (нижчі на вищі) було виявлено у Полтаві. На погіршення якості продуктів і безсилля міської влади проти цього вказували періодичні видання у Миргороді.

Посилився конфлікт між державою та населенням, на тлі суцільного зубожіння розквітли правопорушення й злочинність. Загальна ейфорія закінчилась. Метою кожного громадянина було вижити, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. Преса раз у раз повідомляла про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, приховування прибутків, ошуканство, шахрайство, а також про різке зростання кількості крадіжок та грабунків. Війна ставала буденністю [153, с. 69].

Лише протягом жовтня 1914 р. – березня 1915 р. ціни зросли більш ніж на 100 млн корбованців. Це катастрофічно посилювало бідуювання і злиденність простого народу [239, с.201–202]. Наслідком дедалі зростаючого падіння реальної купівельної спроможності карбованця, систематичного скорочення виробництва товарів першої необхідності було постійне підвищення цін. Навіть у Полтаві, де на той час хоч і не постійно, та все ж функціонували базари та роздрібні ярмарки, на які жителі навколишніх сіл привозили м'ясо, молоко, городину, худобу, ціни на продукти лише протягом січня–липня 1915 р. збільшилися в два рази. Ще швидше зростали ціни на промислові товари, які на 1 січня 1917 р. перевищували рівень 1 липня 1914 р. у два – дев'ять разів [162, с. 22]. В архівних документах містяться матеріали щодо підняття цін сільським населенням на зерно. У деяких місцях виникала необхідність відбирати у спекулянтів товар безкоштовно [17, арк. 91].

Над цінами та наявністю продуктів у Полтаві, Чернігові, у повітових містах та містечках вівся постійний контроль. У Ніжині 2 листопада 1915 р., вирішувалися питання щодо встановлення таких цін: на цукор-пісок – 6 крб. 80 коп. за пуд; кусковий (рафінад) – 7 крб. 15 коп. за пуд. Оптова ціна: цукор-пісок – 5крб. 50 коп. – 5 крб. 80 коп. У доповіді міського голови

констатовалося, що рафінад на заводі був відсутній за браком робочих рук, щоб забезпечити місцеве населення цукром, пропонувалося доставити його з курських цукрових заводів – 32 коп. за пуд [23, арк. 42].

Суразькими міськими зборами від 24 листопада 1916 р. на продукти харчування та товари першої необхідності було встановлено нові ціни: «сіно – 1 крб. 20 коп. за пуд; клевер – 1 крб. 40 коп. за пуд; свічки – 2 крб. за фунт; тютюн – 1 крб. 20 коп. за фунт» [25, арк. 17].

Деякі товари продавалися безперервно, хоча ціни на них зросли вдвічі, деякі взагалі зникали. На початку 1916 р. у протоколі засідання міських зборів у Мглині повідомлялося : «за період війни ціни зросли непомірно, наприклад, дрова з 18 крб. до 30 крб. (за сажень), хліб житній продається по 5 коп. за фунт, м'ясо було по 17 коп. за фунт, зараз ціна впала до 14 коп., тому що управитель Оксаківський зібрав по хатах худобу і наказав продати по 14 коп. Після цього, перелякані торговці ціни не піднімали. Сіль, гас, мука, цукор та інші предмети першої необхідності є в наявності, однак в ціні піднялися у зв'язку з проблемами доставки. Щоб не продавати по встановленій ціні, продавці часто ховають продукти. Проблеми із дровами немає. Вони продаються по 30 крб. (за сажень) з доставкою до замовника. Щодо вугілля та нафти (потрібно для млинів та кузень) їх немає. Урожай у цьому році хороший. Економічний стан більшості населення складний, але голоду та недоїдання немає. Грошей на руках надлишок, ціни на робочі руки досить високі. Відчувається брак чоловічих рук» [34, арк. 15 – 16].

Ситуація у 1916 р. залишалася нестабільною і напруженою. Повсякчасно надходили тривожні звістки про спекуляцію та здирництво. Донесення від Глухівської міської управи від 4 червня 1916 р Чернігівському губернатору повідомляло про те, що ціни на муку, крупу, сіль, гас та інші товари не затверджено. Такою ситуацією скористалися продавці і збільшили ціни на цей товар до неможливого. Констатовалися й випадки, коли базарні торговці намагалися збути дохлих курей та гусей. Практика додавання в борошно для

випікання хліба різних домішок набула поширення в усіх містах і містечках Чернігівської губернії [26, арк. 42].

У підвищенні цін важко було виявити певну систему. При невпинному зростанні ринкових цін на цілий ряд продуктів механізм ціноутворення бентежив не тільки пересічного споживача, який щиро дивувався, чому ціни невпинно зростають. Навіть економісти не могли зрозуміти, чому борошно коштувало найдорожче в тих містах, де було найдешевше зерно [93, с. 5]. В умовах, коли дефіцитною стала більшість товарів першої необхідності, з'являлися можливості для одержання величезних прибутків синдикатам і трестам. Вони розширювали монополію на внутрішньому ринку і включали до сфери своєї комерційної діяльності поряд з оптовою й роздрібною торгівлю.

Займатися спекуляцією у роки війни почали і банки. Торгівля не входила в коло діяльності їхніх власників, однак вони стали скуповувати дефіцитні товари, одержуючи на цьому нечувано великі прибутки. Уряд на місцях намагався контролювати ситуацію, видавав укази з цього приводу. У фондах ЦДІАУ збереглася постанова Сосницької міської думи від 2 травня 1915 р. про заходи по запобіганню зловживань на внутрішньому ринку такого змісту:

«1) для регулювання цін на товари першої необхідності ліквідувати синдикати та монополії окремих осіб на закупку продуктів з фабрик та заводів (у купця Глушанського борошно із заводів Терещенка, цукор – Крюківського цукрового заводу);

2) заборонити піднімання цін директорам заводів та фабрик» [22, арк. 6].

Міністр внутрішніх справ А. Хвостов призначив головними відповідальними за контролем над продовольчою ситуацією у Полтавській губернії С. Гриневича та в Чернігівській М. Савицького. В їхні обов'язки входило:

1) визначати кількість продуктів, необхідних для потреб місцевого населення;

2) з'ясовувати точну кількість запасів у місцях торгівлі та на складах;

3) з'ясовувати кількість продуктів першої необхідності та ціни на них;

4) регулювати кількість підвезення продуктів для місцевого населення;

5) обговорення всіх питань з населенням, інформування Міністерства внутрішніх справ з цих проблем [95, с. 2].

У Чернігівській губернії почала діяти карткова система. На кінець 1916 р. в більшості міст повністю припинилося випікання білого хліба. Тисячі людей стояли в чергах, часто не будучи впевненими, що їм щось дістанеться. «Черниговская земська газета» так описувала ситуацію цього часу: «Доводилося стояти з двох – трьох годин ночі майже до вечора. Деякі просто приходили ночувати на майдані, аби потрапити в першу чергу. Продовольча група не потурбувалась, щоб продавати хліб у кількох місцях, таким чином усім доводилося чекати у величезній черзі. Робочому люду приходилось найгірше: або втрачай робочий день і голодуй, а було і так, що стоячи в черзі, вони хліба не діставали, навіть по кілька днів. Продовольчий комітет не вживав ніяких енергійних заходів, не дивлячись на те, що ходили уперті чутки, що є в місті захований хліб. Юрба, яка складалася з більшості трудящих жінок, направилася до комітету. Вона почала перекидати стільці, столи, рвати на шматки папери, погрожуючи побити всіх членів і службовців. Члени, які були, повтікали. За ними гналися жінки 2 квартали і били в спину. Тоді помічник районного начальника, член полкового комітету Українського полку, викликав по телефону солдат. Скоро прибули озброєні солдати Воронезької дружини і артилеристи, які тепер перебувають у Чернігові, і пообіцяли, що завтра буде хліб. Юрба розійшлася по домівках. Солдати почали робити труси у великих крамарів, по складах. Скоро до будинку міліції почали привозити борошно, хліб, інші харчові продукти, які були заховані населенням. На другий день у кожній крамниці міста можна було вільно купити хліб по карточці» [103, с. 3].

На Полтавщині карткова система запроваджена не була, влада вирішила обмежитись встановленням двох пісних днів на тиждень [109, с. 6]. Те, що карткова система була запроваджена не скрізь, було помилкою влади. Торговці завозили продукти в такі місцевості із сусідніх губерній і продавали їх за спекулятивними цінами. Карткова система ставила в

нерівне становище різні категорії населення, насамперед дітей. У Чернігові на одного міського жителя видавалося три фунти цукру, а на дитину – півтора. Облік населення, на яке поширювалося нормування продуктів, здійснювався недбало і формально. Внаслідок цього виникали постійні зловживання та махінації.

Зменшення товарообігу на внутрішньому ринку зумовило знецінення грошей. Протягом перших двох років війни з грошового обігу поступово випали золоті, срібні, мідні монети на суму 745 млн крб. [162, с. 21]. Це спричинило заміну їх паперовими грішми, зникли з обігу монети номіналом у півкопійки, за їх відсутності переplatи по всій Росії досягали 60 млн крб. на рік. Проте ціни почали зростати з такою швидкістю, що на переplату в півкопійки вже ніхто не зважав [153, с. 78]. Крім того, торговці, наживаючись на спекуляції товарами першої необхідності не пускали нагромаджені кошти в обіг, внаслідок чого у країні швидко зростала інфляція. За період з 1 липня 1914 р. по 1 січня 1917 р. царський уряд одержав чистого прибутку на суму 5037,9 млн довоєнних карбованців, незабезпечених товарною масою. Кількість грошей у той період зросла у 3,3 разу. Це призводило до систематичного падіння купівельної спроможності карбованця.

Зростання цін у місті Чернігові з 1 вересня 1914 р. по 1 вересня 1915 р. відбувалося невинно. Сучасники опублікували в газеті «Черниговское слово», що вийшла друком в 1915 р. порівняльну таблицю на товари першої необхідності – гас, сірники, чай, тканину, цукор [66, с. 8] :

Таблиця 3.3

Вартість товарів першої необхідності в Чернігівській губернії:

Назва товару	Ціни на 01.09. 1914	Ціни на 01.01. 1915	Ціни на 1.09.1915
Гас (за пуд)	2 крб.	2 крб. 40 коп.	2 крб. 50 коп.
Сірники (за дес.)	10 коп.	11 коп	20 коп.

Тканина бавовна (арш.)	25 коп. – 1крб.	45коп. – 1крб.50 коп.	40 коп. – 1 крб. 50 коп.
Чай (фунт)	1 крб. – 6 крб.	1крб.20 коп. – 6 крб. 20 коп.	1 крб. 20 коп. – 6 крб. 20 коп.
Цукор(за пуд)	5 крб. 60 коп.	6 крб.	7 крб. 60 коп.

За рік ціна на десяток сірників зросла вдвічі – з 10 до 20 коп. за десяток, цукор – на 2 крб. за пуд, тканина в середньому на 50 коп. за аршин. Граничні ціни на товари першої необхідності встановлювали комісії, які склалися з великих торговців, промисловців, представників банків. Постанова міністерства землеробства від 12 лютого 1916 року забов'язувала органи влади враховувати і вартість привозу, і накладні витрати, і торговельний прибуток. Зрозуміло, все це створювало сприятливі умови для зловживань, розв'язувало руки монополістам – таксовані ціни проставляли невчасно, малоякісні товари видавали за першосортні, з'явилася можливість скуповувати продукти як у державних, так і в кооперативних торговельних закладах, проводити махінації щодо обліку населення, робити приписки та ін. Серед місцевої влади виникла чиновницька корупція [194, с. 78]. Уряд лавірував, давав обіцянки, вводив людей в оману, ситуація не покращувалася.

Незважаючи на вжиті заходи, граничні ціни були досить високими і невпинно підвищувалися. На таксовані продукти довгий час навмисно не проставляли ціну. Це давало змогу торговцям видавати малоякісні товари за першосортні та класти в кишеню різницю між справжньою і встановленою ціною. Хаос, що відбувався на ринку, сприяв збагаченню заможних селян, господарі яких не пішли на фронт, та поміщиків. Вони збільшили свої посівні площі, наживалися з року в рік на зростаючій дорожнечі продуктів харчування.

Таким чином, наприкінці 1916 р. соціальна напруга досягла критичної межі. Війна тривала третій рік, підприємства перейшли на випуск зброї, військового

спорядження, продуктів для військових. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива, сировини. Промисловість виживала за рахунок праці жінок та дітей. Робочий день тривав по 14 –15 годин.

Різко зменшилося виробництво товарів першої необхідності та продуктів харчування для мирного населення. Уряд в Полтавській та Чернігівській губернії ввів таксацію на основні види продуктів та товари першої необхідності, однак вирішити питання прийняттям такої постанови не вдалося. Це призвело до утворення дисбалансу між попитом та пропозицією, життєвий рівень населення знизився у кілька разів. Інфляція катастрофічно посилювала бідкування та злидні абсолютної більшості населення Лівобережної України.

3.3. Наростання загальної кризи в регіоні

Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові й продовольчі товари, знижувався соціально-економічний рівень населення, різко посилювалося незадоволення владою. Представники правлячого режиму намагалися відвернути увагу громадськості від дійсних причин тяжкого становища, в якому опинилися різні суспільні верстви і прошарки населення. Активну роль, як завжди в таких випадках, відіграло поліцейське відомство, яке через агентуру, розгалужену мережу чорносотенних організацій поширювало хибну інформацію про тяжке становище в країні, в цьому звинувачувало кого завгодно, крім правлячого режиму, – іноземців, біржовиків, торговців, біженців тощо [242, с. 162].

Звичайно, проблема біженців у роки війни була досить важливою. Біженці створювали серйозні економічні, продовольчі, медико-санітарні проблеми. Після відступу російських військ із захоплених територій Західної України вони потяглися в глиб Російської імперії. Одна з перших партій біженців прибула до Ніжина 12 травня 1915 р., вона налічувала 500 осіб.

Ситуація з біженцями продовжувала загострюватися, викликала занепокоєння у губернських властей. На середину липня наступного року

біженців у місті було вже близько 35 тис. осіб [163, с. 58]. «Для одних людей війна – страшне лихо, для других – спосіб набити свій гаманець. До таких можна віднести скупників. Тепер ними зробилися і поляки, і українці, і особливо євреї. Вони «ковтають» все підряд, набиваючи при цьому свої кишені, скуповують у солдат за безцінь печений хліб, одяг. Особливу діяльність скупники виявили щодо біженців, оскільки злидні примушують їх віддавати все за продукти харчування майже безкоштовно – нову натільну білизну за 20 – 30 коп., чоботи – за 1 крб. 50 коп. – 2 крб., новий козушок – за 15 крб. Дехто з них іде із Польщі чи Литви і веде за собою корову чи коня, однак через дорожнечу на корми для скотини змушені продати і їх: корову за 7–10 крб., коня за 10 – 15 крб.» [90, с. 4]. Так оцінювали обстановку на Чернігівщині сучасники.

У фондах Чернігівського архіву збереглася телеграма з Петрограда від міністра внутрішніх справ О. Хвостова до чернігівського губернатора щодо перевезення військових вантажів, облаштування біженців: «У зв'язку з наслідками війни життя всередині країни дуже ускладнилося. Імператор 20 жовтня висловив своє занепокоєння зростанням цін на продовольство і продукти першої необхідності. Тому всім губернаторам наказую взяти повний контроль та відповідальність щодо ліквідації зловживань та безладу в суспільстві. Контролювати пункти найбільшого скупчення вантажу та ознайомитися з труднощами, що виникають: 1) вирішити проблеми з перевезенням воєнної техніки та вантажу, ліквідувати всі скупчення на станціях; 2) розвантажувати негайно всі прибуваючі з фронту вагони; 3) вести боротьбу з підняттям цін; 4) допомога і облаштування біженців; 5) регулярно проводить санітарні заходи [33, арк. 3].

Як було зазначено вище, основні потоки біженців спрямовувалися вглиб Російської імперії. Через Полтавську губернію в листопаді 1915 р. пройшло 24 000 біженців, в 1916 р. їхня кількість зросла. Так, в червні пройшло 32 764 особи, в листопаді – 42 682. Через Чернігівщину за відповідний період пройшло 28 648 осіб, в червні 1916 р. – 31 724 особи, в листопаді – 36 224

особи. Однак певна їх частина залишалася на території України – близько 335 тис. осіб, із них 35 432 особи залишилися на території Чернігівської губернії, трохи більше, майже 60 тис., на Полтавщині [159, с. 171]. Переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти у містах, сподіваючись знайти роботу і житло. Частину квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Школи та інші навчальні заклади було переобладнано під лазарети. Все це спричинило різке підвищення цін на квартири. Вже на початок 1915 р. на 50% збільшився квартирний податок. Основними причинами дорожнечі відомий економіст професор К. Воблій вважав не спекуляцію, а порушення товарообміну всередині країни. Загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Так, кожна з губерній намагалася системою заходів перешкодити вивезенню товарів, сировини зі своїх меж, одночасно домовляючись про доставку з інших територій того, чого в них бракувало. На початку 1915 р. на 25 % збільшився податок на залізничні квитки. Роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже основний тягар витрат лягав на споживачів [152, с. 66].

Скорочення товарообігу також було тісно пов'язане з роботою транспорту. Західні залізничні шляхи було зайнято противником, а східні, завантажені воєнними перевезеннями, не справлялися з доставкою продовольства. У 1916 р. залізницями було перевезено зерна, цукру, інших продуктів удвічі менше, ніж у 1913-му [270, с. 221]. Звичайно, недовезене для армії продовольство заготовлялося безпосередньо на місцях розташування військових частин. Це, в свою чергу, позначалося на становищі місцевого населення. Підтвердженням цього є лист міністру внутрішніх справ О. Хвостову від чернігівського губернатора: «В даний час найбільш важливою для зв'язку між різними частинами фронту є залізнична лінія Рівно – Сарни – Луїнець (вона проходить вздовж лінії фронту), друга лінія дуже переповнена і не може виконати потреби військового часу – Гомель – Бахмач – Київ.

Спекулянти з метою збагачення вступають у спілку з працівниками залізниці, вимагають грошей за швидке перевезення товару. Під час обшуків у єврейського населення знайдено велику кількість дрібної розмінної монети. Хто з населення буде займатись приховуванням дрібних грошей, його чекає штраф у сумі 3 тис. крб. чи 3 місяці арешту» [31, арк. 58].

Свідчення начальника станції Бахмач про надзвичайні обставини у районі: «У даний період проходить перевезення продуктів харчування між станціями Ромни та Гомель. Із військових вантажів перевозиться лише сіно. Перевезення військ не відбувається. Воно затримується внаслідок великого перенавантаження Києво – Вороніжської залізниці. На даний момент тут зібралось близько 2 тис. вагонів, не прийнятих Московсько – Київською залізницею. Нещодавно, внаслідок збільшеного перевезення військ, було затримано 350 вагонів з лісом, сукном, іншими товарами. Затримується розвантаження вагонів. У мирний час на розвантаженні вагонів працювало 35 чоловік у день, зараз – 12, із них 5 біженців. Заробітна плата вантажника – 35 крб. щомісячно. Дорожнеча життя тісно зв'язана із застоєм на вузлових станціях. На станції Бахмач є харчовий пункт, він працює гірше, ніж раніше. Після 9 годин вечора їжа не відпускається» [32, арк. 36.]

Унаслідок ускладнення перевезень вантажів залізницею в місті Кролевець відчувалася нестача предметів першої необхідності. Так, цукор продавався за ціною 19 коп. за фунт у споживчих лавках, а у торгових лавках він був вже по 22 коп. за фунт. Сіль у продажу була відсутня. Гас продавався за ціною від 6 до 10 коп. за пуд, пшеничне борошно по 9 коп. за фунт, свічки по 60 коп. за фунт. Були проблеми з постачанням махорки, риби, чаю. Ціна на дрова у цей період досягала 64 крб. за куб. сажень.

Мінерального палива не було, хоча його потребували слюсарні майстерні та кузні, що виробляли для потреб армії холодну зброю. В воєнний період майстерні працювали на вугіллі з дерев, ціна якого була досить високою. Вугілля потрібувало виробництво де виготовлялися консерви та снаряди. Щомісячна потреба у вугіллі становила для такого міста, як Кролевець – 8

вагонів, для Алтинівки – 5 вагонів, для Коропа – 2 вагони. Нафти не було зовсім [33, арк. 39].

Архівні документи того часу засвідчують, що випадки зловживань на залізничному транспорті були непоодинокі, повсякчасно відбувалося хабарництво та розкрадання майна. З боку залізничних агентів було виявлено ряд зловживань – хабарництво, вимагання, розкрадання вантажу. Всі – від начальника станції до зчіплювальника вагонів були активно задіяні в цьому. Виникали організації «толкачів», яка з метою швидкого постачання вантажу встановлювали таксу від 25 до 150 крб. за вагон. Ця організація мала своїх агентів на усіх залізничних станціях і шляхом підкупу на проміжних станціях проштовхувала вагони до пункту призначення. Створювався безлад на залізниці. Так, вагони з артилерійськими снарядами, що прямували на Південно-західний фронт за наказом агентів були відщеплені від потягу на станції Конотоп і простояли там на запасних коліях цілий місяць. З лінії фронту на пошуки снарядів було вислано групу бойових офіцерів [15, арк. 56].

Зрозуміло, що наведені вище факти негативно позначилися на характері й структурі внутрішньої торгівлі. У великих містах, промислових центрах і робітничих селищах майже повністю припинилася діяльність приватних торговельних закладів, ярмарків. Епізодичною стала торгівля й на міських базарах. Оптово-роздрібні й роздрібні торговці були позбавлені можливості вести регулярну торгівлю, часто не маючи для цього потрібних товарів. Адже заводи і фабрики, як уже зазначалося, виробляли продукцію головним чином на замовлення армії. Так, на військові потреби йшло 85 % усіх бавовняних тканин, що випускалися в країні, а ті мізерні 15–18 %, які надходили на ринок, розподілялися по магазинах і лавках [253, с. 72]. Звичайно така кількість не могла задовольнити потреб усіх бажаючих.

Кількість біженців з кожним днем війни постійно збільшувалася. Всього за 44 дні з 16 вересня по 31 жовтня 1915 р. по станції Новозибків пройшло 156 551 чол., за період з 1 по 5 листопада 6105 чол.; по станції Бахмач – з вересня по жовтень – 269 012 чол.; початок листопада – 3057 чол. [105, с. 6].

Для їхніх потреб на території Чернігівської губернії було влаштовано продовольчі пункти та лікарні в містах Батурин і Конотоп. Дітям видавали гарне харчування та одяг. Щоб запобігти епідеміям, побудували шість криниць за рахунок міської управи. У людних місцях поставили бочки з питною водою, вулиці прибирали щоденно. Поблизу міст встановили два інфекційних бараки, де чергували карети швидкої допомоги [163, с. 31].

Під час війни значно скоротилася кількість медичного персоналу – його поглинав фронт, фахової допомоги не вистачало. Окрім того, з появою біженців із Західної України та Польщі на Лівобережжі у 1915 р. спалахнули інфекційні хвороби [176, с. 47]. Серед них небезпечною була холера: з 9 січня по 12 липня 1915 р. було зареєстровано 383 таких випадків захворювання, 120 осіб померло.

З'явився «букет» інших заразних хвороб. У червні 1915 р. 55 осіб захворіли на висипний тиф, 157 – черевний, зафіксовано 55 випадків дизентерії, 250 – дифтерії, 407 – скарлатини. Губернському земському зібранню на своїй ювілейній, 50-й сесії (3 березня 1915 р.) довелося ухвалювати нові заходи боротьби проти заразних хвороб. Влітку становище настільки погіршало, що управі було надано кредит у розмірі 200 тис. крб. На ці кошти вирішено збудувати 55 літніх (тимчасових) бараків для заразних хворих і 55 зимових (постійних) на 822 лікарняних ліжка [242, с. 38].

Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівка Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новозибківському повіті – на 200 ліжок, у с. Клинци Суразького повіту – на 300 ліжок. У Ніжині для лікування поранених та хворих діяло вісім шпиталів військового відомства на 2053 ліжка; 10 шпиталів Всеросійського земського союзу на 1797 ліжок; три шпиталі міського союзу на 188 ліжок; шість шпиталів Червоного хреста на 975 ліжок; всього – 68 шпиталів на 7888 ліжок [30, арк. 50].

Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував кошти на утримання 2110 ліжок у шпиталях, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами,

перев'язувальними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 крб. на добу в шпиталях і 0,60 крб. у притулках. Для зменшення витрат громадськість організувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. На їх утримання робили внески громадські організації та приватні особи [242, с. 417]. Влада на місцях закликала населення економити кошти, проявляти патріотизм та намагатися бути помірним у своїх витратах, надавала допомогу сім'ям мобілізованих на війну чоловіків. Губернське та повітове керівництво намагалося бути прикладом для населення, однак ситуація в регіоні погіршувалася з кожним днем.

Згідно доповіді козелецького міського голови про скорочення деяких видів витрат на воєнні потреби:

- 1) «асигнувати 1500 крб. у розпорядження місцевого комітету російської організації Червоного хреста на створення в місті Козелець шпиталю на 20 ліжок;
- 2) асигнувати із запасів міста 300 крб. на одноразову допомогу сім'ям запасних нижчих чинів, що були покликані на військову службу;
- 3) крім війни, до нас прийшла ще одна біда – холера. Ситуація потребує негайного втручання в санітарний стан нашого міста. Негайно затвердити посаду охоронця, що буде прибирати базарну площу, відвести місце для водопою та купання коней, відвести місця для прання білизни» [20, арк. 82].

Із початком війни збільшилася потреба не тільки у медичній допомозі, а й у знаннях, адже майже з кожної родини на фронт були відправлені чоловіки, тому всі чекали на лист чи будь-яке повідомлення у газеті. Молограмотні, ті, що ніколи не читали газет, хапали у руки кожне повідомлення і читали його по декілька разів до останньої крапки. Доставляли кореспонденцію по селах два рази на тиждень, у цей час в центрі збирався великий натовп людей, всі з нетерпінням чекали на вісті з фронту, про це повідомляла у грудні 1914 р. газета «Нежинец» [83, с. 3].

Особистий приклад надавали вчителі, які під час війни неприпиняли свою працю. Так, у Чернігівській губернії викладало 2 353 вчителів, у Полтавській – 1483. Доросле населення здобувало знання на спеціально влаштованих читаннях. Люди могли користуватися книжками та газетами з бібліотек, що почали діяти при школах та агрономічних осередках. Читання частіше відбувалися в будинку школи у вечірні години – з 19.00 до 22.30. Після читань люди не поспішали розходитись. Вони обговорювали наболівші питання, проводили різні дискусії [35, арк. 7 – 8]. В Конотопі було відкрито четверо сільськогосподарських курсів для дорослого населення. Вони тривали 837 годин, у т. ч. 448 практичних та 389 теоретичних. Лекції проводили 15 викладачів, їх прослухали 278 слухачів. На організацію курсів місцеве земство витратило 3156 крб, про це повідомляли сучасники в газеті «Черниговская земская неделя» [128, с. 15].

Соціально-економічна криза загострювалася з кожним днем війни. Основні причини цього явища корінилися в нерозвиненості продуктивних сил і застарілості суспільно-політичного устрою. Правлячі кола імперії виявилися нездатними підтримати мінімальну рівновагу в народному господарстві. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, люди були покинуті напризволяще. Виникали вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, ширили спекуляцію і дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста й села. Спеціально створена комісія Державної Думи провела дослідження стану ринку за період з вересня 1914-го по вересень 1915 р. і встановила, що ціни на товари першої необхідності за цей час значно зросли [128, с. 4].

Ситуація у 1916 р. продовжувала загострюватись, сподівання на покращення життя залишалися марними. Царський уряд виявив повну нездатність забезпечити населенню навіть прожитковий мінімум. Більшість галузей промисловості перебували у критичному стані, значна частина фабрик та заводів продовжувала скорочувати своє виробництво, трималися

підприємства військової галузі, однак така ситуація протрималася недовго, через кілька місяців вони почали скорочувати своє виробництво. Глибока дезорганізація всього господарства залишила їх без сировини та інших необхідних предметів для підтримки виробництва [252, с. 42].

Політика таксації погіршувала матеріальне становище трудящих. Розрахунки на те, що встановлення граничних цін на товари першої необхідності певною мірою сприятиме розв'язанню продовольчого питання і утримає трудящих від невдоволення, не виправдалися. Запроваджена владою політика зазнала повного краху. Це змушений був визнати і уряд, який циркуляром від 20 грудня 1916 р. постановив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на переважну більшість продовольчих товарів [196, с. 78].

Ситуація в сільському господарстві також погіршувалася. Не допомагала підняти господарство і тимчасові відпустки з фронту господарів господарств. Продовжувала скорочуватися кількість господарств, що не мали робочої худоби. Перепис 1916 р. показав, що на Полтавщині таких господарств було 179,4 тис. (у 1910 р. їх було 165,5 тис.) [252, с. 62]. Незважаючи на труднощі, міністр землеробства А. Ріттіх на Чернігівську та Полтавську губернії (у зв'язку з продовольчою кризою) видав наказ про заготівлю певної кількості продуктів для потреб армії. Полтавщина вимушена зібрати 24 435 тис. пудів жита, 13 463 тис. пудів пшениці, 7170 тис. пудів вівса, 85 тис. пудів ячменю; 3750 тис. пудів гречки. Всього – 48 903 тис. пудів. Чернігівщина – 38 558 тис. пудів. Таке забов'язання лягло непосильним тягарем на плечі селян і ще більше загострило проблеми.

Заготівлю А. Ріттіх намагався закінчити за 35 днів, до 6 січня 1917 р., однак на – місцях вона відбувалася з великими складнощами. Характерно, що самого А. Ріттіха потреби селян не цікавили, він переймався проблемами діючої армії. Така поведінка міністра обурювала населення, і свідчила про розтління влади та продовольчий хаос. Даючи оцінку результатам ріттіхівської кампанії, сучасники писали: «Продовольче питання перетворилось на загальноімперську

продовольчу катастрофу, загрожуючи наслідками країні та її майбутньому. Звідусіль тягнуться голодні роти, змучені та подавлені...» [252, с. 491].

Усі економічні заходи, які вживав уряд Миколи II в 1916 р., не приносили ніякого полегшення населенню. Попри колосальні військові витрати, уряд прийняв рішення про виділення коштів на проведення у 1916 р. всеросійського сільськогосподарського перепису. З'явилася постанова міністра сільського господарства Н. Наумова про необхідність його проведення. Перепис мав визначити кількість робочого селянського населення, тварин, посівних площ, запасів продовольства [38, арк. 9].

Ще в 1913 р. у Києві відбувся Перший всеросійський сільськогосподарський з'їзд. З доповіддю виступив професор К.Г. Воблий, який наголошував на доцільності проведення загального перепису. Спеціальна комісія з'їзду прорахувала все до дрібниць, матеріали засідань були відіслані до московського товариства ім. А. І. Чупрова, останні в свою чергу повинні були передати рекомендації для проведення перепису у міністерство Центрального статистичного комітету та міністерства землеробства. На жаль в уряді не відреагували на виявлену ініціативу, можливо, цьому зашкодила війна [154, с. 250].

Перепис відбувся лише в 1916 р. Переписні формуляри вміщували запитання щодо різних сторін життя регіону: а) серед населення підраховувалася кількість чоловіків, в тому числі військовозобов'язаних, найманців, полонених, жінок та усіх, хто не був відсутній більше одного місяця; б) коні враховувалася окремо: кількість лоша́т до одного року, кількість коней від одного до чотирьох років, дорослі коні від чотирьох років. Кількість великої рогатої худоби, в т.ч. корів, волів, бичків, свиней, кабанів, поросят, овець; в) посіви всіх рослин у полі та на присадибній ділянці у десятинах, а також овочі, насіння. Перепис був ускладнений необхідністю врахування в складі населення великої кількості біженців з окупованих і прифронтових територій. Також він реєстрував тільки наявне населення, не враховуючи чоловіків, що були на фронті. Записи проводилися не поіменно, а

підсумково, що призвело до суттєвого зменшення та викривлення даних щодо справжньої кількості населення [220, с. 118].

Хоча дані перепису були неточними, однак вони виявили кількісне збільшення населення. Підрахунками в Чернігівській губернії в 1916 р. займалося Чернігівське губернське статистичне бюро, матеріали щодо кількості населення були опубліковані лише через три роки, в 1919 р. Чернігівською друкарнею Радянського народного господарства.

Таблиця 2.11

Кількість населення Чернігівської губернії у 1916 р. (за даними всеросійського сільськогосподарського перепису):

Повіти	Всього населення	Сільське населення	Міське населення
Суразький	223 961	194 732	29 229
Мглинський	163 315	141 498	21 817
Стародубський	162 855	140 539	22 316
Новозибківський	186 014	159 869	26 145
Новгород-Сіверський	180 342	156 384	23 953
Глухівський	159 501	137 944	21 557
Кролевецький	149 395	128 214	21 181
Сосницький	219 872	188 484	31 388
Городнянський	189 814	163 346	26 468
Чернігівський	163 030	139 264	23 766
Остерський	218 965	186 765	32 200
Козелецький	171 588	145 452	26 136
Ніжинський	183 164	156 928	26 236

Борзнянський	183 178	156 637	26 541
Конотопський	171 301	147 334	23 967

Усього у 1916 р. в Чернігівській губернії мешкало 2 726 290 осіб, із них 2 343 390 – сільські жителі, 382 900 – міщани [296, с. 38]. Етнічний склад міського населення Чернігівщини не змінювався і продовжував складатися переважно з українців, росіян, євреїв. Населення постійно кількісно зростало, навіть переселення, а за ці роки покинуло домівки 281 тис. осіб, не вплинуло на збільшення чисельності населення. Незважаючи на участь чоловіків у війні, кількість населення Лівобережної України порівняно з 1907 р. збільшилася на 244 тис. осіб, а порівняно з 1897 р. на 428 436 осіб.

Співвідношення між кількістю чоловіків та жінок залишалося на користь жінок. Внаслідок мобілізації чоловіків на війну побільшало вдів та одиноких незаміжніх жінок. Диспропорція між чоловіками й жінками особливо стала загрозливою у сільській місцевості, де вона досягла небезпечної межі – на 1 тис. чоловіків припадала 1231 жінка. В сільському господарстві жіноче населення перевищувало чоловіче на 25%. Жінки почали переходити до міст у пошуках роботи, внаслідок чого кількість міщан зросла на 12,6% [100, с. 4]. Збільшилася кількість сімей, що не мали дітей – 12,5 %. Якщо до війни народжувалося в середньому 4, 04 дитини, то за підрахунками перепису, середня кількість дітей народжених на Лівобережній Україні в роки війни становила лише 2, 68 % [220, с. 118].

Щодо запасів продовольства, перепис ситуацію не прояснив. Так само як і становище у тваринництві. У відповідь на явно завищені цифри перепису в цій галузі сільського господарства скептично відреагували фахівці. «Наше скотарство, – як відверто висловився з трибуни Державної Думи товариш міністра землеробства В. Глінка 28 березня 1916 р., – вже декілька років не зростає, не розвивається через те, що потреба в м'ясі настільки велика в порівнянні з приростом, що цифра в 50–51 млн голів великої рогатої худоби

повторюється у статистичних матеріалах про російське тваринництво протягом багатьох років підряд» [242, с. 134].

Поразки царської армії та економічний занепад щодня посилювали кризові явища в країні. Їх стимулювали підвищування цін на продовольство і паливо, скорочення чисельності та закриття фабрик та заводів, значне зменшення посівів цукру, внаслідок чого відбувалося зникнення величезних фабричних районів, відчувалося різке падіння російського рубля та стояла гостра потреба в золотій валюті [139, с. 2]. Все це викликало гостре незадоволення серед багатьох верств українського народу, активізацію революційно-визвольного руху. По всій території України прокотилося ряд страйків, хоча на них висувалося більшість економічних вимог, вже чулися активні заклики до повалення самодержавства та припинення війни. Слідом за робітниками та селянами на боротьбу піднялися солдати. Вони відмовлялися йти у бій, браталися із солдатами противника, дезертирували. Це активізувало демократичну інтелігенцію, молодь.

Наприкінці 1916 р. почав набирати обертів український визвольний рух, назріло питання щодо створення власного українського війська. Таку ідею проголосив М. Міхновський в українському клубі Києва. Це була перша спроба створення української воєнної сили.

Ситуацію ускладнила холодна сніжна зима 1916–1917 рр. Тяжкі погодні умови викликали серйозні транспортні ускладнення. Залізничні колії було заметено снігом, порушення транспортного сполучення призвело до розладнання продовольчого та паливного постачання. Селяни не наважувалися їздити в місто на базари, міські пекарні внаслідок відсутності пального не могли працювати. Складна ситуація з продовольством у містах підійшла до критичної межі. Навіть на надзвичайному загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 28 листопада – 1 грудня 1916 р. виразник інтересів сільськогосподарських виробників професор П. Мілюгін

ініціював негайне повернення з діючої армії близько 2 млн осіб, мобілізованих із села.

Брак пального змусив закривати і промислові підприємства, робітники виходили на вулиці з революційними закликами. Протягом надзвичайно короткого часу (з 23 лютого до 2 березня 1917 р.) самодержавство впало. Царський уряд звинувачувався у некомпетентному керівництві, а близькі до престолу особи – в державній зраді. Цар Микола II відрікся від влади.

В українських губерніях, як і в усій Російській імперії, переважна більшість населення зустріла Лютневу революцію з ентузіазмом. Людям набридла війна, страх перед голодом та хаосом. Відбуваються страйки робітників залізничних майстерень Полтави, Кременчука, Крюкова. Всього у Полтавській губернії з жовтня 1915 р. до лютого 1917 р. відбулося 24 страйки. Антивоєнні виступи мали місце не тільки у містах. Так, селяни сіл Пустовійтове Кременчуцького повіту, Шарківщина Миргородського повіту, Новаки Лубенського повіту, Гребінки в економії графа Мусіна-Пушкіна також висловлювали своє незадоволення існуючим урядом та соціально-економічним становищем. Загалом за роки війни лише Полтавщині на відбулося понад 50 селянських повстань [294, с. 17].

Звістка про Лютневі події викликала велике патріотичне піднесення. Встановлення нової влади в містах відбулося мирно й безкровно. Так, на Чернігівщині, отримавши перші звістки про події в Петрограді, чернігівський губернатор барон Гревеніц спочатку заборонив друкувати будь-яку інформацію з цього приводу. Коли ж часопис «Чернігівське слово» вмістив на своїх шпальтах відомості про революцію, наклад навіть було конфісковано, але частина примірників уже надійшла в продаж. Чернігівський губернський земський з'їзд, що зібрався на початку березня 1917 р., звернувся до губернатора з проханням проінформувати населення про події в країні. Тим часом у Чернігові, на ґрунті поширення різноманітних чуток, розпочалися заворушення. 18 березня у пресі було надруковано текст зречення імператора. Наступного дня, після появи розпорядження Тимчасового уряду про усунення

губернаторів з їхніх посад, до виконання обов'язків чернігівського губернського комісара приступив голова губернської земської управи А. Бакуринський. Зміна влади відбулася безкровно, за цілковитої підтримки мешканців міста. Був створений комітет представників громадських організацій Чернігова, який очолив колишній депутат Державної думи, відомий український діяч, член Товариства українських поступовців І. Шраг. Уже 22 березня у Чернігові відбулася перша вулична демонстрація на честь революції, у якій взяли участь понад 20 тис. мешканців міста та навколишніх повітів [288, с.41].

У Полтаві губернатор М. Моллов сам повідомив про революцію на засіданні міської думи. 18 березня 1917 р. він уже телефонував голові Тимчасового уряду князю Г. Львову про визнання нової влади: «Доповідаю вашій світлості, що всі чини адміністрації Полтавської губернії на чолі зі мною, усі урядові установи в межах губернії, чини корпусу жандармів, чини повітової міської поліції віддають себе в розпорядження нового уряду» [273, с. 250]. Того ж дня у місті абсолютно мирно відбулася кількатисячна маніфестація на підтримку революції. Упродовж короткого часу в Полтаві було організовано губернський і міський комітети громадських організацій. Виникають ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. У Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Гадячі, Пирятині та інших населених пунктах. Серед суспільних прошарків найбільшу політичну активність у цей час виявив пролетаріат, який єдиний спромігся організуватися в представницькі класові органи – ради народних депутатів. В Києві з ініціативи політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій була створена Українська Центральна Рада. Вона активно вживала заходи щодо посилення свого впливу на місцях.

Отже, у роки війни на Лівобережну Україну масово прибували біженці з Західної та Правобережної України. Залізничне сполучення все більше руйнувалося й не могло забезпечити фронтові частини всім необхідним. Скорочувалося сільськогосподарське і промислове виробництва,

поглиблювалася диспропорція між наявною грошовою масою і товарною продукцією, катастрофічно зростали ціни на товари. Різко скоротилася кількість шлюбів, зменшилася народжуваність дітей. Загальна кількість населення Лівобережної України помітно збільшилася за рахунок прибулих біженців, що внесло свою частку в погіршення регіону. Влада виявилася безсилою, щоб запобігти загальній кризі.

Таким чином, в роки Першої світової війни провідна роль у формуванні соціальних та економічних чинників на території Полтавської та Чернігівської губерній продовжувала належати сільському населенню. Саме селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, були головними виробниками матеріальних благ, передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу. На сільське населення ліг головний тягар Першої світової війни, перед ним стояло завдання забезпечити армію людськими ресурсами, продовольством, худобою.

Унаслідок мілітаризації економіки село опинилося в жалюгідному становищі. На зміну сірникам прийшло кресало, мануфактурним товарам – домашнє полотно, зникли з продажу сокири, лопати, труби, вироби із заліза і навіть цвяхи, не кажучи вже про сільськогосподарські машини та механізми. Ціна на хліб перевищила в десятки разів довоєнну. З другої половини 1916 р. прискорювалося знецінення російського карбованця. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з початку війни до початку 1917 р. на 414 %. Внаслідок дефіциту промислових товарів відбувалося поступове припинення економічних зв'язків між містом і селом. Гроші втратили здатність реально оцінювати вартість товару та втрачали функцію обміну. Предмети широкого вжитку для селян почали вироблятися в мізерній кількості і не задовольняли попит, вартість цього товару була неймовірно високою. Село починало відгороджуватися від міста, відбувся перерозподіл прибутку на користь банків і торгового капіталу.

Суттєві зміни в економіці, пов'язані з переходом на військові потреби, різко знизили життєвий та соціальний рівень різних груп міського населення. Міщани скаржилися на недостачу чоловічих рук у промисловості, малі доходи, перебої з продуктами. Як наслідок – всезагальне падіння довіри до діяльності уряду. Однак варто наголосити на величезній ролі земств під час війни. Вони допомагали населенню в скрутну хвилину, піклувались про біженців, надавали допомогу діючій армії шляхом пожертвувань. Так, на Полтавщині та Чернігівщині під час війни було створено Земський союз. До його складу увійшли представники місцевих земств. Зокрема, у роботі союзу від Полтавщини брав участь Є. Саранчев, від Чернігівщини – В. Рачинський. Без їхньої активної участі годі було й думати про забезпечення військ продовольством та необхідним спорядженням. Завдяки пожертвуванням від Полтавщини армія отримала додаткових 100 тис. крб., від Чернігівщини – 50 тис. карбованців. Зрозуміло, що цього було замало, імперія Романових неухильно скочувалася у прірву. Війна засвідчила технічну, економічну, фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього народного господарства та промисловості від зарубіжних поставок різної техніки, устаткування, товарів широкого вжитку. Вона вплинула на зменшення кількості одружень, збільшилось число вдів та одиноких жінок. Як наслідок цього, зменшилась народжуваність дітей. Кількість новонароджених, що з'явилась на світ під час Першої світової війни була найменшою за весь період – 2,68 відсотка.

У суспільстві поширювалися хабарництво, спекуляція, різні форми корупції. Глибока безодня, що пролягла між правлячою верхівкою та знедоленою частиною населення в роки війни, ставала ще більшою. Останньою краплею було знищення рідного слова: в дні війни закривалися часописи, які видавались рідною мовою. Відбувся гігантський соціальний вибух, що призвів до падіння царського режиму. Найбільшу політичну активність у цей час виявив робітничий клас. Вони спромоглися об'єднатися і організувати представницькі класові органи – ради робітничих депутатів.

Старі органи влади на місцях замінилися в губернських та повітових містах новими, переважна більшість населення зустріла зміни в суспільстві з великим ентузіазмом, підтримкою, сподіванням на краще майбутнє.

ВИСНОВКИ

– Важливим аспектом соціальної структури суспільства та проявом соціально-економічного становища певних груп населення є демографічна структура та демографічна динаміка в регіонах. У вітчизняній історії питання про демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХст. не було предметом спеціального дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достатньою та достовірною для створення комплексного дослідження з вказаної теми;

– Основною рисою економічного життя на початку ХХ ст. на землях Лівобережної України залишався активний розвиток пореформеного ринкового господарства. Відбувся процес скорочення дворянського землеволодіння та зростання селянського, особливо цей процес активізувався після революції 1905–1907 рр. Налякані селянським рухом, поміщики активно позбавлялись своєї нерухомості. До 1910 р. в руки селян перейшло 60 % землі, однак селяни Лівобережжя мусли сплатити 163, 7 млн. крб. поміщикам і державі за отриману землю. Саме в цей час відбулося розшарування селянства – із загальної маси виділилися найбагатші (мали більш ніж 50 дес. землі) та найбідніші селянські господарства (мали менше 3 десятин). Заможне селянство зосередило у своїх руках основну масу худоби та сільськогосподарського реманенту, за відсутності яких неможливо було організувати не лише товарне виробництво, й забезпечити нормальне існування селянської родини.

Таким чином, в українському селі відбувався процес формування прошарку товаровиробників у землеробстві та сільськогосподарських найманих робітників, без яких капіталістична система господарства існувати не може. Відбулися і інші зміни. Так, починають виникати економії, які налічували по декілька тисяч десятин землі й виробляли продукцію на експорт. Вони були засновані на сучасній агротехнічній базі з використанням найманої праці. Завдяки цьому рівень сільськогосподарського виробництва зростає, збільшується врожайність зернових, картоплі, цукрових буряків. Економічно важливою рослиною в Чернігівській губернії була конопля.

Потреба в землі відчувалась дуже гостро, 3/4 селянських господарств Лівобережжя не були забезпечені землею, вони змушені були її орендувати. На Полтавщині та Чернігівщині досить поширеною була оренда з половини (спільщина), коли селяни, орендуючи землю, обробляли її своїм реманентом і, вирощуючи урожай, половину змушені були віддавати власнику землі. Така спільщина не вимагала грошей і була вигідна і для орендаря, і для селянина. Нестача землі, зростання кількості населення та досить низька урбанізація поступово призводять до аграрного перенаселення в регіоні. Лише 16,5 % землі в цьому регіоні внаслідок аграрної реформи П. Столипіна перейшли в індивідуальну власність та були створені хутірські господарства. Правом виходу з громади скористалися в основному дві категорії селян: бідняки, питома вага їх була переважною та заможні селяни. Бідняки, як правило, укріпивши свій наділ, переселялися в місто або на нові землі за Урал та Далекий Схід. Загальна кількість переселенців з Полтавщини за 1897 – 1913 рр. становила 298 682 особи, з Чернігівщини – 145 097 осіб, разом – 443 779 переселенців. Уряд надавав переселенцям пільги: кредитну допомогу Селянського банку, пільговий проїзд залізницею, звільнення від податку до п'яти років, мігруючим відводилися за орендним правом земельні ділянки строком від 6 до 12 років, по закінченню цього терміну земля переходила у власність господаря. Однак вирішити це питання не вдалося, на шляху виникало багато перешкод. Переселенці, не облаштувавшись на місцях поверталися назад. Недостатнє фінансування призводило до того, що тільки заможні люди мали змогу відновити своє господарство на нових землях. Аграрна реформа не вирішила проблем селянства Лівобережжя;

– Дослідження показало, що, незважаючи на міграційний рух, складне економічне життя, низький життєвий рівень кількість населення на Лівобережжі щорічно зростало, завдяки природному приросту. В селянських сім'ях народжується багато дітей. Так, у Полтавській губернії в 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб припадало 5,4 народження, у Чернігівській – 4,6. Цього вимагала праця в селі, адже від кількості робочих рук залежала

продуктивність та прибутковість власного господарства. Смертність була досить високою, дитяче населення до 14 років становило 41,1 % від усієї кількості. Лише 12 % мешканців Полтавщини та Чернігівщини доживали до 50-ти річного віку, найчисельнішим було працююче населення – майже 47 відсотків. Середня тривалість життя на початку ХХ ст. становила 33 роки. Шлюбний вік, порівнюючи з попереднім століттям скоротився і становив для чоловіків 25 років, 5 місяців та для жінок – 26 років 1 місяць. У містах збільшився вік взяття шлюбу – 20 – 25 років. Коефіцієнт шлюбності становив у Полтавській губернії 9,5 одружень на тисячу осіб та у Чернігівській губернії – 9, 3 на тисячу осіб.

Нестабільність життя та складні соціально-економічні умови призвели до змін у сімейній обрядності, шлюбному житті. Особливо відчутно це було у містах: збільшився вік охочих створити сім'ю, почали траплятися випадки громадянських шлюбів, зменшувалась кількість народжених дітей, збільшилася кількість сімейних пар, що не мали дітей взагалі. Працюючі на виробництві жінки нерідко ставали головним розпорядником сімейного бюджету, змінилися взаємовідносини в сім'ї між батьками та дітьми. 44 % міського населення розмовляли російською мовою;

– За рахунок переселення із сусідніх сіл зростали міста, які на початку ХХ ст. залишалися провінційними з малорозвиненою інфраструктурою. Так, населення Полтави за чотири передвоєнних роки (1910–1914 рр.) збільшилося на 15 тис. осіб, Переяслава – на 7 тис. осіб. Найбільше зросла кількість мешканців Кременчука, саме тому, що місто було промисловим, – на 23 тис. осіб. Подібною була ситуація і на Чернігівщині, тут спостерігався постійний приріст населення. Так, з 1907-го по 1916 рр. кількість міщан збільшилася на 158 784 осіб і складала під час війни становила 382 900 осіб (мобілізовані чоловіки не враховувались). Загалом, за 19 років після Першого всеросійського перепису чисельність мешканців Чернігівщини збільшилася на 428 436 осіб.

Рівень побуту в місті був не набагато вищим за побут мешканців прилеглих сіл. Складні професійні умови, часто безробіття, матеріальна скрута відбивався на шлюбіві та сімейній обрядності: шлюбний вік міської молоді був значно вищим – 20 – 27 років. Саме тому, що рівень життя був низьким, а Полтава та Чернігів, що були губернськими центрами, виконували роль адміністративних та військових осередків, сюди прибувала велика кількість російських чиновників і відставних офіцерів, а із зростанням торгівлі та промисловості збільшувалася кількість російських купців та промисловців. Приїжджі з Півночі селяни часто ставали купцями, вони знаходили великі можливості й зустрічали слабку конкуренцію з боку місцевого населення. Серед підприємців, крім росіян, були євреї, поляки, німці.

Міське населення, що не займалося торгівлею, а було на державній службі, також мало різний рівень життя, залежно від заробітної плати та деяких видів прибутків: прибуток з нерухомості, дохід з кредиту цінних паперів, вкладення грошей у банки тощо. Середньостатистичний міщанин заробляв щороку від 250 до 1000 крб. Найменшим – до 250 крб. – був дохід у продавця, діловода, кухаря, робітника підприємства. Тобто, щомісяця ці люди отримували в середньому від 20 до 25 крб. Щомісячний прожитковий мінімум в передвоєнний період був 21 крб. Середньорічний заробіток робітника Полтавщини становив у 1913 р. 178 крб. 15 коп.; чернігівський робітник отримував майже на 50 крб. менше, його заробіток у тому самому році становив 123 крб. 98 коп. Середня заробітна плата чернігівського робітника на 25 % була нижчою від плати робітників у цілому в імперії, допомагали йому вижити нерозривний зв'язок із селом та порівняно низькі ціни на продукти і товари споживання.

У містах працювали підприємства, що забезпечували місцевих мешканців одягом, меблями, товарами широкого вжитку, продуктами харчування. Це були невеликі за кількістю працівників підприємства, в середньому налічувалося до 20 працюючих. Робочий день на такому виробництві тривав у середньому 10 – 12 годин.

Власники підприємств та адміністрація нерідко зловживали службовим становищем і карала робітників високими штрафами. Щоб полегшити своє життя, робітники почали об'єднуватись у промислові союзи. Надлишок робочих рук створив ситуацію, яка дозволяла власникам підприємств знижувати заробітну плату чоловікам, а жінкам та дітям виплачувати вдвічі менше. У роки століпінської реформи кількість безробітних на підприємствах Полтавщини та Чернігівщини різко зросла. Біржі праці були переповнені, кількість безробітних у Полтаві становила близько 8 тис. осіб, вакансій малярів, слюсарів, теслярів, робітників інших професій не було. Люди мандрували з економії до економії, погоджуючись на будь-яку роботу.

Варто зауважити, що товарообмін мав дещо однобокий колоніальний характер. Лише 15 % українських підприємств виробляли готову продукцію, решта давала сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Російські товари коштували дорожче, ніж українська сировина, а тому нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. До того ж залізничні тарифи були такими, що вивезення продукції за межі України було вигіднішим, ніж доставка її власною територією. Зрозуміло, що така ситуація не могла не позначитися на життєвому рівні населення. Відомо, що в Європейській частині Росії соціально-економічний рівень життя був набагато вищим, ніж в Лівобережній Україні;

– Перша світова війна спричинила руйнацію господарства, деформувала виробництво, звела нанівець соціальне піднесення. Особливо постраждало сільське населення – з кожних 100 селянських господарств було мобілізовано 60 працездатних чоловіків. Масово відбувалася реквізиція худоби. Це призводило до зменшення посівних площ та порівняно низького рівня обробки культур, внаслідок чого кількість зібраного врожаю була мала. До 1917 р. майже 40 % селянських господарств Полтавської та Чернігівських губерній втратили чоловічі робочі руки. Люди в очікуванні бойових дій боялися обробляти землю, продовжувався процес розорення бідняцьких та середняцьких господарств.

Оптимістичною була ситуація лише в буряківництві. На Лівобережжі посівні площі під буряком зросли на 14 відсотків. Потрібно зазначити, що зберігали відносну стабільність у цій галузі лише поміщицькі господарства, їм належало 30,7 % бурякових плантацій. Виживали вони за рахунок праці військовополонених та біженців. Гостро стояло питання щодо забезпечення сільських господарств технікою. З початком війни перестали постачати техніку з Німеччини та Австро-Угорщини, місцеві заводи почали відмовляти у постачанні своєї продукції в кредит. Ці підприємства працювали в умовах нестачі обігових коштів та дефіциту кваліфікованих робітників.

Ціни на техніку зросли майже у шість разів, її річне виробництво скоротилось на 78 відсотків. Немаючи можливість обробляти землю селяни почали її продавати. Вартість землі почала різко знижуватися. На Полтавщині у більшості повітів оренда землі скоротилася на 20–47 %. Складною була ситуація в тих господарствах, чоловіки яких були мобілізованими на фронт. Їхні сім'ї для того, щоб вижити, продавали землю, жінки почали мігрувати до міст у пошуках роботи. Внаслідок цього кількість міщан у повітових та губернських містах зросла у середньому до 12 відсотків. Сподівання знайти стабільність в місті не справилися. Підприємства, що обробляли харчову продукцію, займалися текстильним виробництвом, будівництвом скоротилися. Праця жінок та підлітків, що замінили мобілізованих чоловіків була важкою та малооплачуваною. Економічна ситуація в промисловості призвела до падіння життєвого рівня населення та зростання цін на продовольчі товари.

На місцях за ініціативою Полтавської і Чернігівської губернських адміністрацій та органів самоврядування встановлені граничні ціни на продукти та товари першої необхідності. Під таксацію потрапило 40 основних продуктів, вартість цих товарів встановлювалась на місцях. Незважаючи на вжиті заходи, ціни невпинно зростали, на продовольчому ринку стояв хаос – одні люди не мали чого їсти, інші, такі як торгівельно-промислова буржуазія, збагачувались.

Скориставшись ситуацією, різко збільшили посівні площі та підвищили вартість продуктів заможні господарі, що не пішли на фронт, та поміщики. Почала зростати інфляція. Золоті, срібні, мідні монети були замінені на паперові. Кількість грошей у той період зросла у 3,3 разу. Гроші втратили здатність реально оцінювати вартість товару, не виконували функцію обміну;

– Особливо складною була ситуація у 1916 р. До уряду повсякчасно надходили звістки про здирництво та спекуляцію. Цим почали займатися навіть банки. Хоча торгівля не входила в коло діяльності їхніх власників, вони, маючи гроші, почали скуповувати дефіцитні товари, нечувано при цьому збагатилися. У Чернігівській губернії була запроваджена карткова система: на одного дорослого міського жителя видавали на місяць три фунти цукру, на дитину – півтора. Тисячі людей стояли в чергах за хлібом, ситуація ставала невтішною. Внаслідок махінацій з нормуванням продуктів відбувалися суттєві зловживання. На жаль, політика таксації ще більше ускладнювала матеріальне становище нужденного населення. Наприкінці 1916 р. уряд вирішив відмовитись від карткової політики. Загальну картину ускладнювали біженці, що намагалися осісти у містах, сподіваючись знайти роботу та житло. Для їхніх потреб були влаштовані лікарні та продовольчі пункти, видавалися харчування та одяг, встановлювалися додаткові бочки з водою. Влада закликала населення надавати допомогу біженцям. Приватні особи та громадські організації робили внески на утримання хворих у лікарнях та відкриття їдалень для нужденних. Велика кількість прибувших з територій військових дій залишилася на Полтавщині та Чернігівщині.

Намагаючись тримати ситуацію під контролем, уряд проводить у 1916 р. Всеросійський сільськогосподарський перепис. Було зареєстровано населення, що було в наявності, худоба, посівні площі, запас продовольства. Мобілізовані чоловіки не враховувались, так само, як і біженці, записи проводилися загальним підсумком, що суттєво викривило справжню картину. Сподівання уряду аналіз даних перепису не виправдав.

Ситуація в економіці ускладнювалася, зростала соціальна напруга. Негативно впливали на населення і поразки армії у війні, починається період революційно-визвольного руху. Робітники, селяни поряд з економічними вимогами виступали проти царського режиму та війни. Велика кількість цих виступів супроводжувалася сутичками з поліцією, арештами, ув'язненням. Слідом за робітниками та селянами на боротьбу піднімались солдати, інтелігенція та студентська молодь. З їх ініціативи у Києві на початку березня 1917 р. була створена Українська Центральна Рада.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління

(секретна частина)

1.1. Докладная записка № 533 от 12 февраля 1906 г. об организации политического розыска Министра внутренних дел П. Дурново Киевскому губернатору. – Оп. 1. – Спр. 1346. – Арк. 2 – 3.

Ф. 276. Південно-західний районний охоронний відділ

1.2. Сведения полицейского управления г. Полтавы от 28 сентября 1907 г. высокоблагородию г –ну Н. Н. Кулябко о количестве населения в уездах Полтавской губернии за 1907–1908 гг. – Оп. 1. – Спр. 110. – 27 арк.

1.3. Докладная записка № 397 от генерала Матусева В. начальнику Полтавского губернского жандармского управления от 18 апреля 1907 г. – Оп.1. – Спр. 110. – 120 арк.

1.4. Сведения начальника Полтавского губернского жандармского управления с описанием Полтавской губернии о количестве населения, занимаемой площади, количестве фабрик и заводов. – Оп. 1. – Спр. 110. – 138 арк.

Ф. 323. Полтавське губернське жандармське управління

1.5. Дело унтер-офицера дополнительного штата Полтавского губернского управления в Полтавском, Константиноградском, Миргородском уездах Н. Кульнова. – Оп. 1. – Спр. 216. – 218 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора

1.6. Отчет Киевского, Подольского, Волинского генерал-губернатора Министру внутренних дел П. Дурново за 1902 г. об экономической деятельности населения. – Оп. 705. – Спр. 142, ч. 1. – 473 арк.

1.7. Передрук московської газети « Русское слово». – № 189 від 25 червня 1908 р. – Стаття «Недород». – Оп. 707. – Спр. 368. – Ч. 1. – 207 арк.

Ф. 575. Полтавська губернська канцелярія

1.8. Ведомости о изменении цен на продовольственные товары в Полтавской губернии (1903–1904 гг.). – Оп. 1. – Спр. 185. – 300 арк.

1.9. Ведомости о ценах на продукты питания и зерно в Полтавской губернии (1906– 1907 гг.). – Оп. 1. – Спр. 189. – 333 арк.

1.10. Объяснительная записка к отчету Киевского окружного инспектора за 1908 г. – Оп. 1. – Спр. 516. – 6 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу

1.11. Заявление в Управление попечителя Киевского учебного округа от 30 января 1909 г. от князя Голицина В. Д. о открытии четырехклассного училища в г. Гремяч Новгород-Сиверского уезда. – Оп. 159. – Спр. 61. – 283 арк.

1.12. Дело управления Киевского учебного округа о открытии в г. Кролевец мужской гимназии в 1913 г. – Оп. 227. – Спр. 40. – 86 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління

1. 13.Краткий обзор начальника жандармского управления за август 1914 г. о состоянии дел в Черниговской губернии в связи с объявлением войны с Германией. – Оп. 1. – Спр. 1546. – 8 арк.

Чернігівський обласний державний архів**Ф. 127. Чернігівське губернське правління**

1.14. Рапорт чернігівського поліцмейстера Гіршфельта губернському правлінню про стан міста Чернігів від 20 листопада 1905 р. – Оп. 1. – Спр. 1053. – 400 арк.

**Ф. 145. Чернігівське губернське у земських і міських справах
присутствіє**

1.15. Свидетельство начальника железнодорожной станции Бахмач Лавриновича П. о злоупотреблениях на станции вследствие военного положения (март 1915 г.) – Оп. 1. – Спр. 554. – 56 арк.

1.16. Доклад городского собрания о бюджете города Чернигова 1909 г. – Оп. 1. – Спр. 686. – 58 арк.

1.17. Сведения Черниговского губернатора о перевозке военных грузов, активных мероприятий по борьбе с дороговизной (за январь 1915 г.) – Оп. 1. – Спр. 760. – 91 арк.

1.18. Телеграмма Черниговскому губернатору от Министра внутренних дел от 20 декабря 1915 г. о просьбе выделить помощь семьям мобилизованных на фронт. – Оп. 1. – Спр. 760. – 58 арк.

1.19. Доклад заведующего статистическим бюро г. Чернигова Н. Черенкова Черниговскому губернатору (ноябрь 1914 г.). – Оп. 1. – Спр. 899. – 14 арк.

1.20. Доклад Козелецкого городского головы о сокращении некоторых расходов по смете, о ассигновании кредитов на нужды, вызванные войной с Германией и Австрией. Протокол заседаний Козелецкой городской думы за 1914 г. – Оп. 1. – Спр. 899. – 82 арк.

1.21. Доклад Черниговской городской управы о запрете взвинчивания цен на продукты питания в 1915 г. – Оп. 1. – Спр. 1057. – Арк. 62–63 .

1.22. Протоколы собрания Сосницкой городской думы с указанием цен на продукты в 1915 г. Такса на март 1915 г. – Оп. 1. – Спр. 1057. – 6 арк.

- 1.23. Протокол заседания собрания Нежинской городской думы, доклад Нежинского головы В. Корфа от 2 ноября 1915 г.– Оп. 1. – Спр. 1064. – 42 арк.
- 1.24. Совецание по продовольственному и топливному вопросу в г. Чернигов от 21 мая 1916 г. – Оп. 1. – Спр. 1146. – Арк. 7–8.
- 1.25. Отчет Суражского городского старосты И. О. Небабы о ценах, установленных Суражским городским собранием от 24 ноября 1916 г.– Оп. 1.– Спр. 1146. – 17 арк.
- 1.26. Донесение Черниговскому губернатору от Глуховской городской управы от 4 июня 1916 г. о спекуляции и взяточничестве в городе Глухове. – Оп. 1. – Спр. 1171. – 42 арк.
- 1.27. Очередное собрание Нежинского уезда по вопросам учительства в 1909 г. Постановление о поднятии заработной платы учителей за выслугу лет. – Оп. 2. – Спр. 196. – 60 арк.
- 1.28. Доклад Нежинского головы о ценах на продукты питания в 1909 г. – Оп. 2. – Спр. 196. – 61 арк.
- 1.29. Протокол заседания Нежинского уездного собрания от 13 ноября 1913 г. – Оп. 2. – Спр. 554. – 25 арк.
- 1.30. Протокол заседания Нежинской городской думы от 14 октября 1915 г. – Оп. 2. – Спр. 554. – Арк. 50–51 .
- 1.31. Телеграмма Черниговского губернатора управляющему Министерством внутренних дел О. М. Хвостову: «О железнодорожном сообщении и спекуляциях на железных дорогах в военное время». – Оп. 2. – Спр. 760. – 58 арк.
- 1.32. Протокол заседания городского собрания в г. Мглин Черниговской губернии в апреле 1915 г. – Оп. 2. – Спр. 769. – Арк. 15– 35.
- 1.33. Показания начальника железнодорожной станции Бахмач о провозе продуктов между станциями Ромны и Гомель в виду военного времени. – Оп. 2. – Спр. 760. – 3 арк.
- 1.34. Донесение Черниговскому губернатору от городского головы г. Кролевец о ситуации в городе в 1915 г. – Оп. 2. – Спр. 760. – 39 арк.

1.35. Протокол заседания городского собрания в г. Мглин Черниговской губернии в апреле 1915 г. – Оп. 2. – Спр. 769. Арк. 15 – 16 .

1.36. Протокол заседаний Нежинского уездного собрания о открытии библиотек для взрослого населения в 1915 г. – Оп. 2. – Спр. 782. – Арк. 7 – 8 .

1.37. Протокол заседания уездного собрания в Кролевце за 1915 г. о спаде экономики вследствие мобилизации мужского населения. – Оп. 2. Спр. 782. – Арк. 42 – 43.

1.38. Заседание 1 июня 1916 г. Черниговского губернского земства о оказании содействия в вопросах по использованию заводов и фабрик для усиления снабжения действующей армии. Доклад генерала Лавриновича Н. – Оп. 3. – Спр. 1206. – 21 арк.

1.39. Постановление Министра сельского хозяйства Наумова Н. о проведении Всероссийской сельскохозяйственной переписи в 1916 г. (копия). – Оп. 3. – Спр. 1275. – 9 арк.

Ф. 336. Чернігівське губернське правління

1.40. Телеграмма Министра внутренних дел Черниговскому губернатору от 3 января 1906 г. о придушении сельских бунтов. – Оп. 1. – Спр. 166. – 8 арк.

1.41. Отчет директора Флерова о деятельности Черниговского педагогического института за 1916 г. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 4 – 5.

Державний архів Полтавської області

Ф. 79. Полтавське відділення селянського поземельного банку

1.42. Отчет о выдаче банком ссуды на покупку земли жителям Полтавы за 1909 – 1910 гг. – Оп.1. – Спр. 1. – 1 арк.

Ф. 138. Фонд прокурора Полтавського окружного суду

1.43. Докладная записка товарища прокурора Полтавского окружного суда по Полтавскому участку о крестьянских восстаниях весной 1902 г. в Полтавской и Харьковской губерниях. – Оп.1. – Спр. 1. – 16 арк.

- 1.44. Наблюдательное дело по обвинению Бажана М. Е. в протиправительственной агитации. – 4 января 1908 г. – 28 июня 1912 г. – Оп. 1. – Спр. 457. – 24 арк.
- 1.45. Наблюдательное дело по обвинению Козий Давида Павловича в противоправительственной агитации среди крестьян с. Аксютинцы Роменского уезда. – 30 ноября 1908 г. – Оп.1. – Спр.458. – 18 арк.
- 1.46. Наблюдательное дело о революционных событиях 1905 г. в с. Великие Сорочинцы. – 4 января 1913 г. – Оп. 1. – Спр. 535-а. – 166 арк.
- 1.47. Наблюдательное дело по обвинению Козули Андрея Захаровича в агитации против службы в царской армии. – 20 января 1916 г. – 28 апреля 1916 г. – Оп. 1. – Спр. 576. – 20 арк.

2. Опубліковані джерела, документи

- 2.48. Земли Полтавской губернии и их доходность. Лохвицкий уезд. – Полтава: Электротипография Подземского Д. Н., 1911. – 46 с.
- 2.49. Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. – СПб, 1916 г. : [В 3-х ч.] Ред. коллегия: Л. Г. Бескровный (гл. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР, Центр. гос. военно-исторический архив СССР, 1977. – С. 58 – 59.
- 2.50. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Сост. Т. Н. Голик – Чернигов, 1913. – С. 28 – 32.
- 2.51. Михайлов И. А. Всероссийский земской союз / Вып. V. Государственные доходы и расходы во время войны (Цифры и факты). – Петербург, 1916. – 164 с.
- 2.52. Обзор земледельческой колонизации Амурской области (сведения о переселенцах Полтавской и Черниговской губерний). – Благовещенск, 1913. – 126 с.

- 2.53. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. Ч. 1. / ред. Тройницкий Н. А. – Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – 341 с.
- 2.54. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. Ч. 2. / ред. Тройницкий Н. А. – Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – 256 с.
- 2.55. Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1908 г. / г. Золотоноша, Полтавская губ. – Золотоноша, 1909. – 85 с.
- 2.56. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине: Сборник документов и материалов. [В 2-х т.] – Т. 2. Революционная борьба на Украине в период первой русской революции (1906–1907 гг.) [сост. Ф. Е. Лось] – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – С. 56 – 57.
- 2.57. Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Материалы Подворной переписи Полтавской губернии в 1900 г. – Полтава: Электротипография Подземского Д. Н., 1905. – 299 с.
- 2.58. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1912 г. – Полтава: Электротипография Подземского Д. Н., 1913. – 156 с.
- 2.59. Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 г. Итоги по волостям и уездам (по первому подсчету). – Полтава: Типография Дохмана, 1911. – 251 с.
- 2.60. Статистический справочник по Полтавской губернии / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Типография тов-ва печатного дела, 1916. – 88 с.
- 2.61. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Петербург, 1915. – Стб. 1839–1840.
- 2.62. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия... / Петр Алексеевич Столыпин. Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном совете (1906 – 1911 г.). – М.: Молодая гвардия, 1991. – 441 с.

2.63. Чернигову 1300 лет [состав. Мельник С. М.] Сборник документов и материалов. Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.

2.64. Черниговская губернская земская управа. Оценочно-статистическое бюро. Переселение из Черниговской губернии 1909 – 1911 гг. / Материалы Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913.– 95 с.

2.65. Черниговское губернское статистическое бюро. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям, [изд. 2-е]. (По материалам переписи 1916, 1917 гг.). – Чернигов: Тип-я Сов. Нар. Хозяйства, 1919. – 73 с.

3. Статті в періодичних виданнях

3.66. Беженцы // Черниговское слово. – 1915. – № 2554. – С.4.

3.67. Безробіття // Наша дума. – 1907. – № 2. – С. 1.

3.68. Благотворительность и профилактика // Полтавщина. – 1905. – № 4. – С. 3.

3.69. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1915. – № 8 – 9. – С. 23 – 26.

3.70. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1915. – № 10 – 11. – С.43 – 48.

3.71. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2 – 3. – С.47 – 51.

3.72. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 12. – С.20 – 22.

3.73. Война и крестьянин // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Харьков, 6 октября 1916. – С. 7.

3.74. Война и промышленность // Южный край / Ежедневная газета [гл. ред. Краснов Андрей Николаевич]. – Харьков, 1914. – № 1121. – С. 3.

3.75. Военные будни // Черниговское слово. – 1915. – № 2556. – С. 3.

3.76. Вопрос о голоде в государственной Думе // Полтавская земская газета. – 1906. – № 17. – С. 4.

- 3.77. Вниманию переселенцев по собиранию справок // Черниговское слово. – 1908. – № 614. – С. 2.
- 3.78. Демографическая ситуация в Украине // День. – 2005.– № 193. – С. 2.
- 3.79. Доклад директора народных училищ о библиотечном деле // Полтавская земская газета. – 1912.– № 26. – С. 6.
- 3.80. Доклад уездной комиссии по землеустройству // Черниговское слово. – 1908. – № 615. – С. 2–3.
- 3.81. Жизненные интересы крестьянства Полтавской губернии // Хуторянин / Еженедельное издание полтавского сельского объединения. Полтава, 1989. – № 23. – С. 375.
- 2.82. Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. – СПб, 1917. – № 41. – С.41 – 43.
- 3.83. Извещение Нежинского комитета общества Красного креста // Нежинец – 1914. – № 12. – С. 3 – 11.
- 3.84. Из отчета земской управы за 1905 г. // Полтавщина. – 1906. – № 1. – С. 2.
- 3.85. К вопросу промышленности // Полтавская земская газета. – 1906. – № 19. – С. 14.
- 3.86. К вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Хуторянин – 1902. – № 40. – С. 706; 717; 720.
- 3.87. Кооперативное движение // Киевская земская газета – 1917. – № 2. – С. 8.
- 3.88. Кирпичная промышленность // Черниговская земская неделя – 1914. – № 7. – С. 10.
- 3.89. Мобилизация в сельском хозяйстве // Киевская земская газета. – 1916. – № 6. – С. 4.
- 3.90. Невспаханые поля // Черниговское слово. – 1915.– № 2555. – С. 3.
- 3.91. О бюджете // Полтавская земская газета. – 1906. – № 25. – С. 6.
- 3.92. Объявление Черниговского губернатора О. Хвостова // Черниговские губернские ведомости. – 1915. – № 211. – С.2.
- 3.93. О взвинчивании цен на продукты питания // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 48. – С. 5.

- 3.94. О итогах губернской земской статистики // Полтавская земская газета. – 1906. – № 18. – С. 12.
- 3.95. О назначении ответственных за продовольственной ситуацией // Правительственный вестник / Центральный правительственный печатный орган при Главном управлении по делам печати (1869–1917 гг.). – 24 октября 1915. – № 248. – С. 2 – 3.
- 3.96. О пожарах в Ромнах // Полтавская земская газета. – 1906. – № 20. – С. 3.
- 3.97. О промышленной отрасли в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – С. 8; 15.
- 3.98. О санитарном состоянии г. Полтава // Полтавская земская газета. – 1910. – № 13. – С. 11.
- 3.99. О селе // Красный Архив. – 1928. – № 6. – С. 214 – 215.
- 3.100. О статистике // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 6 октября 1916. – С. 4.
- 3.101. О торговле // Полтавская земская газета. – 1909. – № 7. – С. 18.
- 3.102. О трудном положении в сельском хозяйстве // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 20 октября 1916. – С. 3.
- 3.103. О хлебном вопросе // Черниговская земская неделя – 1917. – № 18. – С. 3.
- 3.104. Переселенческое движение в 1913 г. // Черниговская земская неделя – 1914. – № 6. – С. 14.
- 3.105. По данным земской статистики // Черниговская земская неделя – 1915. – № 50. – С. 6.
- 3.106. По данным земской статистики // Черниговская земская неделя – 1914. – № 18. – С. 3.
- 3.107. По данным переселенческого управления // Хуторянин – 1907. – № 61. – С. 565.
- 3.108. Положение в селе // Киевская земская газета. – 1916. – № 10. – С. 6.
- 3.109. Постные дни // Лохвицкое слово. – 1916. – № 44. – С.4.

- 3.110. Приказ генерал-губернатора о введении военного положения // Полтавщина. – 1906. – № 6. – С. 4.
- 3.111. Прирост населения // Полтавская земская газета. – 1906. – № 24. – С. 5.
- 3.112. По сведениям местной статистики // Полтавская земская газета. – 2 июля 1906. – № 12. – С. 11.
- 3.113. Про витрати на війну з Японією // Наша дума / Прогресивна Українська політична газета. – СПб. – 22 березня 1907. – № 1. – С. 2.
- 3.114. Работа на производстве // Десна. – 1906. – № 5. – С. 2 – 4.
- 3.115. Сбор денег на благотворительность // Черниговское слово. – 30 ноября 1908. – № 596. – С. 2.
- 3.116. Сведения на 1912-13 гг. о средних учебных заведениях // Черниговская земская неделя – 1913. – № 10. – С. 5.
- 3.117. Світова дзірниця. – 1906. – № 26. – С. 2.
- 3.118. Село. – 1910. – № 37. – С. 6.
- 3.119. Сообщение Главного управления землеустройства и землеробства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Харьков, 4 июня 1916. – С. 3.
- 3.120. Сообщение о работе Неженского земства // Известия Киевской городской думы / Периодическое издание Киевской городской думы. – 1915. – № 7. – С. 13.
- 3.121. Сообщения корреспондента из с. Демки о неурожайности // Полтавская земская газета. – 1906. – № 13. – С. 3; 9.
- 3.122. Сообщение из с. Литвяки Лубенского уезда // Полтавская земская газета. – 1912. – № 24. – С. 7.
- 3.123. Сообщение о нашем положении // Полтавская земская газета. – 1906. – № 22. – С. 7.
- 3.124. Сообщение о фабрично-заводской промышленности в губернии // Переяслав. – 1907. – № 6. – С. 2.
- 3.125. Сообщение Полтавской земской управы к вопросу о переселении // Полтавская земская газета. – 1906. – № 1. – С. 9.
- 3.126. Сообщение Полтавского губернского управления о справочных книгах для переселенцев // Полтавские губернские ведомости. – 1909. – № 368. – С. 2.

- 3.127. Сообщение Черниговской дирекции ремесленных училищ // Черниговское слово. – 1915. – № 2345. – С. 3.
- 3.128. Спекуляция и дороговизна // Черниговская земская неделя – 1915. – № 49. – С. 4.
- 3.129. Статистические данные // Вестник сахарной промышленности. – 1915. – № 5. – С. 8.
- 3.130. Упадок доходности земли // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 195. – С. 5.
- 3.131. Упадок кустарного производства // Черниговская земская неделя – 1916. – № 41. – С. 4.
- 3.132. Утвержденная такса на продаваемое мясо // Черниговское слово. – 1908. – № 586. – С.1; 6.
- 3.133. Хроника месной жизни // Нежинский голос. – 1914. – № 175. – С. 1.
- 3.134. Хуторянин – 1902. – № 43. – С. 734.
- 3.135. Цены на продукты питания в Полтавской губернии // Полтавские губернские ведомости. – 1909. – № 370. – С. 2.
- 3.136. Ціна на землю // Рідний край. – Полтава, 1909. – № 12. – С. 2.
- 3.137. Черная земля // Черниговская земская неделя – 1919. – № 11. – С. 5.
- 3.138. Что на полях? // Черниговское слово. – Чернигов, 30 октября 1916. – С. 2.
- 3.139. Что дальше? // Черниговская земская неделя. – Чернигов, 8 августа 1917. – С. 7.
- 3.140. Число душ обоего пола // Черниговское слово. – 1908. – № 595. – С. 3.
- 3.141. Эмиграция за океан // Черниговская земская неделя – 1913. – № 33. – С. 3.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, наукові збірники, брошури, статті

- 4.142. Аверх А. Я. Столыпин и Третья Дума / Арон Яковлевич Аверх. – Москва: Наука, 1968. – 520 с.
- 4.143. Аверх А. Я. Столыпин и судьбы реформ в России / Арон Яковлевич Аверх. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
- 4.144. Андрусишин Б. І. Україна в роки Першої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конф. [«Перша світова війна і словянські народи»], (Київ, 14 – 15 травня 1998 р). – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998. – С. 17 – 23.
- 4.145. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны / Андрей Матвеевич Анфимов. – Москва: Соцэкгиз, 1962. – 383 с.
- 4.146. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881 – 1904 гг. / Андрей Матвеевич Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
- 4.147. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (к. XVIII – поч. XX ст.) / Олександр Андрійович Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
- 4.148. Бовыкин В. И. / Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / Валерий Иванович Бовыкин; Российская академия наук, Институт истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 319 с.
4. 149. Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. / Володимир Йосипович Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
- 4.150. Брук С. И. Чисельность расселения украинского этноса в XVIII – нач. XX вв. / С. И. Брук // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 18 – 24.
- 4.151. Василевский Е. Г. Идеиная борьба вокруг Столыпинской аграрной реформы / Ефим Григорьевич Василевский. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 227 с.
- 4.152. Варшавчик М. Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст. / М. Я. Варшавчик // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 84 – 89.

- 4.153. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.В. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004.– № 4. – С.57 – 69.
- 4.154. Волков Е. З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах ее научных и методических достижений, земского опыта и практики последних лет революционного перелома (1865–1922 гг.) / Евгений Зиновьевич Волков – [2-е изд. перераб.]. – Москва – Петербург: Госиздат, /б.г./ – 495 с.
- 4.155. Влияние социально-экономических факторов на демографические процессы. Сборник демографических исследований / [отв. ред. Жученко В. С.] – К.: Наукова думка, 1972. – 238 с.
- 4.156. Гефтер М. Я. Из истории монополистического капитализма в России (сахарный синдикат) / Михаил Яковлевич Гефтер // Исторические записки. – 1951. – № 38. – С.151 – 158.
- 4.157. Гольдштейн И. М. Статистика и её значение для современного общества / Исаак Моисеевич Гольдштейн. – СПб: Склад зданий у М. В. Пирожкова, 1903. – 35 с.
- 4.158. Горякіна В. С. Селянський рух у 1907– 1914 рр. Історія українського селянства: Нариси [в 2 т.] / Вікторія Сергіївна Горякіна. – Т. 1.– К.: Наукова думка, 2006. – 603 с.
- 4.159. Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні: матеріали Міжнар. наукової конф. присвячені 80-річчю Буковинського народного віча [«Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи»]. – Чернівці, 1998. – 218 с.
- 4.160. Грегори П. Экономический рост Российской империи (к. XIX – нач. XX вв). Новые подсчеты и оценки / Грегори Пол. – М.: РОССПЭН, 2003 – 256 с.
- 4.161. Гурошева Н. Одяг у народному середовищі / Н. Гурошева // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 1. – С. 80–87.
- 4.162. Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Великой Октябрьской революции / Александр Дмитриевич Гусаков. – М.: Соцэкгиз, 1946. – 179 с.

- 4.163. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів / Тамара Іванівна Демченко. Випуск 3 : Чернігівщина поч. ХХ ст. (1900–1917 рр.). / [упоряд. Скрипка В. І.] – Чернігів: Вид-во «Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти», 1998. – 66 с.
- 4.164. Доклад Полтавского Губернского Управления XLVI очередному губернскому земскому собранию о работе в 1910 г. и предложения на 1911 г. – Полтава: Электротипография Дохмана И. А., 1910. – 48 с.
- 4.165. Доклад Полтавского Губернского Управления XLVII очередному губернскому земскому собранию о работе в 1911 г. и предложения на 1912 г. – Полтава: тов-во печатного дела / бывш. Дохмана /, 1912 . – 28 с.
- 4.166. Доклад Полтавского Губернского управления XLIX очередному губернскому земскому собранию о работе в 1912 г. и предложениях на 1913 г. – Полтава: тов- во печатного дела, 1913 г. – 46 с.
- 4.167. Дорошенко Д. І. Коротенька історія Чернігівщини / Дмитро Іванович Дорошенко. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 72 с.
- 4.168. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / Сергей Митрофанович Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 388 с.
- 4.169. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1910 –1914 гг. : Разложение третьеиюнской системы / Валентин Семенович Дякин. – Л.: Наука, 1988. – 232 с.
- 4.170. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914 –1917 гг.) / Валентин Семенович Дякин. – Л.: Наука, 1967. – 363 с.
- 4.175. Заставний Ф. Д. Географія України / Федір Дмитрович Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 224 с.
- 4.176. Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Ніна Іванівна Загребельна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VI. – К.: Інститут історії України НАН України 2003. – С. 256 – 267.

- 4.177. Земледельческий центр юга европейской России. Из материалов Харьковского областного сельскохозяйственного совещания / [ред. Морачевский В. В.] – СПб: Типография В. О.Киршбаума, 1911. – 186 с.
- 4.178. Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914 – 1915 рр.) / Любов Жванко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІV. – Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 233 – 246.
- 4.179. Иренин А. М. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание / Андрей Михайлович Иренин. – Чернигов, б.м., 1919. – 156 с.
4. 180. Історія господарства: Україна і світ. / [Матисякевич З. М., Матейко Р. М., Лановик Б. Д. та ін.] – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
- 4.181. Історія робітничого руху / [гол. ред. Лось Ф. Є.] Т. 1; – К.: Наукова думка, 1967. – 566 с.
- 4.182. Історія селянства Української РСР : У 2-х т. / [ред. кол. В. А. Дедиченко та ін.] Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої Жовтневої Соціалістичної революції. – К.: Наукова думка, 1967. – 551 с.
- 4.183. Історія України. / [Верстюк В. Ф., Демченко М. В., Мельник Л. Г. та ін].– К.: Либідь, 1992. – 464 с.
- 4.184. Каблуков Н. А. Статистика (теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения) / Николай Александрович Каблуков.– М.: Московское научное издательство, Тов-во типографии А.И. Мамонтова, 1918. – 320 с.
- 4.185. Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640 – 1917 гг.) / Владимир Михайлович Кабузан. Историко-демографический очерк. – М.: Наука, 1985. – 259 с.
- 4.186. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907рр. / Володимир Качинський. – Харків: Всеукраїнська академія наук, 1927. – 329 с.
- 4.187. Качмала В. Зародження статистики в Україні / Вікторія Качмала // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С.162 – 169.

- 4.188. Качмала В. Інтенсифікація міграційних процесів селянства Лівобережної України на початку ХХст. / Вікторія Качмала // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 130 – 136.
- 4.189. Качмала В. Соціально-економічна еволюція населення Лівобережної України на початку ХХст. / Вікторія Качмала // Київська старовина. – 2008. – № 4. – С. 20 – 27.
- 4.190. Кауфман А. А. Аграрний вопрос в России / Аркадий Абрамович Кауфман. М.: Московское научное издательство, 1918. – 96 с.
- 4.191. Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи / Вікторія Каюн // Сіверянський літопис.– 2007. – № 1. – С. 86– 91.
- 4.192. Ковальчук М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 91 – 101.
- 4.193. Краснікова О. М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861 – 1917 рр.) / О. М. Краснікова // Історіографічні дослідження в Україні. – 2003. – Вип. 9. – С. 133– 148.
- 4.194. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России (к. XIX – нач. XX вв.) / Борис Андреевич Кругляк. – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.
- 4.195. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72 – 81.
4. 196. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции / Александр Кузьмич Кошик. – К.: Киевский университет, 1965. – 324 с.
- 4.197. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. / Тамара Іванівна Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65 – 73.

- 4.198. Лановик Б. Д. Економічна історія України / Б. Лановик, М. Лазарович. – К.: Видавничий відділ «Юридична книга», 2004. – 453 с.
- 4.199. Лось Ф. Є. Нариси з історії України / Федір Євдокимович Лось. Вип. ІХ: Україна в роки столипінської реакції. – К.: АН СРСР, 1944. – 137 с.
- 4.200. Лось Ф. Є. Формування і розвиток пролетаріату / Федір Євдокимович Лось. Історія УРСР. – К.: Вища школа, 1978. – 344 с.
- 4.201. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. / Федір Євдокимович Лось. – К.: АН СРСР, 1962. – 196 с.
- 4.202. Лившин Я. И. Монополии и экономика в России; экономика организации и политика монополистического капитала/ Яков Ильич Лившин. – М.: Госполитиздат, 1961. – 206 с.
- 4.203. Литвак Б. Г. Переворот в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Борис Григорьевич Литвак – М.: Политиздат, 1991. – 284 с.
- 4.204. Литвин В. М. Україна : доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.) / Володимир Михайлович Литвин . – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
- 4.205. Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 г. / Леонид Личков. – К.: типография Императорского университета св. Владимира. Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого. Оттиск из журнала «Киевская старина», 1905. – 50 с.
- 4.206. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90 рр. ХІХ ст.) / Микола Никифорович Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 424 с.
- 4.207. Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства (до 70-річчя полтавсько-харківського повстання) / Микола Никифорович Лещенко. – К.: Знання, 1972. – 48 с.
- 4.208. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.

- 4.209. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях Первой мировой войны / Иван Васильевич Маевский. – М.: Госполитиздат, 1957. – 391 с.
- 4.210. Масютін Ю. Професійна статистика в Росії та на Україні / Юрій Масютін. Демографічний збірник ВУАН № 22 / [ред. Птуха М. С.]. Праці демографічного інституту. Т. VII. – К.: АН УРСР, 1930. – 180 с.
- 4.211. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861– 1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
- 4.212. Мельник Л. Г. Соціально-економічний розвиток України (1900–1917 рр.) / Леонід Герасимович Мельник. Історія України в 2-х т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1992. – 212 с.
- 4.213. Милютин В. С. Экономические предпосылки Октябрьской революции / В.С. Милютин // Народное хозяйство. – 1922. – № 8,– С.19 – 28.
- 4.214. Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – нач. XX вв.): генезис личности, демократической сути, гражданского общества и правового государства/ Борис Николаевич Миронов. [В 2-х т.] – Т. 2. – [3-е изд., испр. и доп.]. – СПб: Дмитрий Буланин, 2003. – 583 с.
- 4.215. Минц И. И. Россия в Первой мировой войне. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914 г. – март 1917 г.) / Исаак Израилевич Минц. – М.: Военно-издательская типография им. Тимошенко, 1946. – 88 с.
- 4.216. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису на Україні / Сергій Васильович Мінаєв. – Харків: Харківдрук, 1928. – 91 с.
- 4.217. Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії (друга половина XIX—поч. XX ст.) / Олексій Мітеров // Сіверянський літопис. – 2007. – № 7. – С. 115 – 126.
- 4.218. Молчанов В. Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку XX ст.). Корупція як соціальний чинник / Володимир Молчанов // Історія України. – 1999. – № 11. – С. 5 – 6.
4. 219. Наулко В. І. Культура і побут населення України / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.

- 4.220. Нариси з історичної статистики / [упоряд. В. І. Карпов]. – К.: НДІ статистики України, 1997. – 152 с.
- 4.221. Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України у кінці XIX – початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. VIII. – С. 186 – 202.
- 4.222. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості в Україні: в 2. т. / Олексій Олексійович Нестеренко. Т. 2. – К.: АН УРСР, 1962. – 580 с.
- 4.223. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Лев Васильевич Падалка / Издание Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1914. – 238 с.
- 4.224. Пажитнов К. А. Влияние войны на условия сбыта и на стоимость жизни / Константин Алексеевич Пажитнов // Вестник кооперации. – 1914. – № 6 – 7. – С. 22 – 26.
- 4.225. Панченко П.П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В.А. Марчук. – К.: Знання, 2000. – 343 с.
- 4.226. Петров А.П. Критика фальсификации аграрно-крестьянского вопроса в трех русских революциях / Александр Петрович Петров. – М.: Изд-во Мысль, 1977. – 399 с.
- 4.227. Пилипенко О. Є. Вивіз цукру з України на початку XX ст. / Олександр Євгенович Пилипенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004.– Вип. VIII. – С. 124 – 128.
- 4.228. Пирожков С. І. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки / Сергій Іванович Пирожков // Збірник досліджень НАНУ та Інституту демографії України. – К.: НАН України, 2003.– 231с.
- 4.229. Погребинский А. М. Столыпинская аграрная реформа в Украине / Александр Петрович Погребинский. – Б. м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
- 4.230. Погребинский А. П. Государственный монополистический капитализм в России (Очерки отечественной истории) / Александр Петрович Погребинский. – М.: АН СССР, 1959. – 236 с.

- 4.231. Покровский М. Н. Об Украине / Михаил Николаевич Покровский. – К.: Соцэкгиз Украины, 1935. – 165 с.
- 4.232. Полфёров Я. Я. Сельскохозяйственные машины и их орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров/ Яков Яковлевич Полфёров. – СПб: Типография Сойкина, 1914. – 48 с.
- 4.233. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / Ольга Сергеевна Поршнева. – М: РОСПЭН, 2004. – 368 с.
- 4.234. Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 г.)\ Ольга Сергеевна Поршнева. – Екатеринбург: УрОРАН, 2000. – 415 с.
- 4.235. Постников В. Южно-русское производственное хозяйство / Владимир Постников. – М.: Тип-я Кушнарера И.Н. и К., 1891. – 392 с.
- 4.236. Пустоход П. Праця в УРСР / П. Пустоход. – К.: АН СРСР, Інститут демографії та статистики УРСР, 1937. – 42 с.
- 4.237. Пустоход П., Тарцевський М. Шлюбність на Україні. (Демографічний збірник ВУАН № 22) / [гол. ред. М. В. Птуха]. Праці Демографічного інституту. – Т.VII. – К.: Вид-во Центр. Статистики України та АН України, 1930. – 180 с.
- 4.238. Праці Демографічного інституту. Матеріали щодо природного руху населення України (1867–1914 рр.) / [гол. ред. М. В. Птуха].– Т. 1.– К.: Вид-во Центр. Статистики України та АН УРСР, 1928. – 156 с.
- 4.239. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (к. XIX – поч. XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 334 с.
- 4.240. Реєнт О. П. Історія України (к. XIX – поч. XX ст.) методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / Олександр Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–231.
- 4.241. Реєнт О. П. Українська революція / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Інститут історії України, НАН України, 1996. – 251 с.

- 4.242. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.
- 4.243. Реєнт О.П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні: матеріали Міжнар. наукової конф. [«Перша світова війна і слов'янські народи»], (Київ, 14 – 15 травня 1998 р.) – К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 1998. – С.17 – 23.
- 4.244. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / Андрей Андреевич Русов. [В 2 т.]. – Т. 1. – Чернигов, 1898. – 138 с.
- 4.245. Рклицкий М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. / Михаил Васильевич Рклицкий. – Полтава: Тип-я Дохмана И. А., 1911. – С. 126 + 10.
- 4.246. Романцов О. В. Українці на одвічних землях (XVIII – поч. XXI ст.) / Володимир Омелянович Романцов. [В 2-х т.]. – Т. 2. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – С. 201.
- 4.247. Рубач М. А. Селянство України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції / Михайло Абрамович Рубач. Історія селянства УРСР. [В 2-х т.]. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967. – 448 с.
- 4.248. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы / Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства / Николай Андреевич Рубакин. – СПб: Весник знания, 1912. – 216 с.
- 4.249. Рутман Р. Е. Россия в период первой мировой войны и февральской буржуазно-демократической революции (июль 1914– февраль 1917 гг.) / Раиса Ефимовна Рутман. – Ленинград: БАН, 1975.– 614 с.
- 4.250. Самойлович В. П. Українське народне житло (к. XIX – поч. XX ст.) / Віктор Петрович Самойлович. – К.: Наукова думка, 1972. – 32 с.
- 4.251. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавства в период империализма / Степан Михайлович Сидельников. – М.: изд-во МГУ, 1980. – 288 с.

- 4.252. Сидоров А. Л. Экономическая политика России в годы первой мировой войны / Аркадий Лаврович Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 655 с.
- 4.253. Сидорович О. Спількове будівництво споживчої кооперації у Чернігівській губернії під час Першої світової війни / Олександр Сидорович // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 68–76.
- 4.254. Слабченко М. Є. Матеріали до соціально-економічної історії України ХІХ ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. Т. 1. – Одеса: ДВУ, 1925. – 512 с.
- 4.255. Смолій В. Велика війна 1914 – 1918 рр / Валерій Смолій // Історія України. – 2005. – № 39 (жовтень). – С. 1 – 4.
- 4.256. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму ХІХ – початок ХХст. / Сергій Петрович Стельмах. – К.: Київський університет, 2005. – 377 с.
4. 257. Стельмах С. П. Образ історії України Андреаса Каплера / Андреас Каплер. Мала історія України. – К.: «К.І.С.», 2007. – 264 с.
- 4.258. Стельмах С. П. Методологія історії // Енциклопедія історії України – Т. 6. – К.: Наукова думка, 2009. – С.547 – 553.
- 4.259. Степанов И. Восьмичасовой рабочий день и почему нет хлеба, одежды и обуви. Сборник статей из «Известий Московского Совета рабочих депутатов». – М.: Студенческое издательство, 1917. – 16 с.
- 4.260. Статистический сборник. Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – М., 1923. – 84 с.
- 4.261. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Людмила Валентинівна Студьонова. – Ніжин: Вид-во Аспект-Поліграф, 2003. – 88 с.
- 4.262. Ступак Ф. Я. Соціальна діяльність міських громадських управлінь у Першій світовій війні / Ф. Я. Ступак // Грані. – 2004. – № 1. – С. 54 – 58.
- 4.263. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (к. ХVІІІ – поч. ХХ ст.) / Федір Якович Ступак. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 270 с.

- 4.264. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143 – 148.
- 4.265. Ступак Ф. Я. Земська медицина в Україні / Федір Ступак // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 61 – 74.
- 4.266. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний [вид. 3-тє, перероб. і допов.]. – К.: Либідь, 1993. – 719 с.
- 4.267. Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства в России на рубеже XIX – нач. XX вв. / Илья Васильевич Сучков // Отечественная история. – 1995.– № 6. – С.65 – 73.
- 4.268. Тарнавский К. Н. Формирование государственного монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны / Константин Николаевич Тарнавский. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 263 с.
- 4.269. Третьяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / Антон Миколайович Третьяк. Навчальний посібник. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.
- 4.270. Україна: хроніка XX ст. Роки 1911–1916 / [Донік О., Любченко В. та ін.]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 146 с.
- 4.271. Українське народознавство / [Павлюк С. П., Горинь Г. Й., Кірчева Р. Ф. та ін.]. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
- 4.272. Флоринский М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны: (Совет Министров в 1914 – 1917 гг.) / Михаил Федорович Флоринский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 207 с.
- 4.273. Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні / В. Л. Харитонов. – Харків: вид-во Харк. ун-ту, 1966. – 259 с.
- 4.274. Хрестоматія з історії Чернігівщини / [упор. М. С. Чуприна, Ю. Я. Сіментов]. – К.: Радянська школа, 1969. – 160 с.
- 4.275. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. /Арсен Петрович Хоменко. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. / За ред. Авдієнка М. – Харків: Друк. ім. т. Фрунзе, 1927. – 80 с.

- 4.275. Черменский Е. Д. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России / Евгений Дмитриевич Черменский. Пособие для учителей. – М.: Учпедгиз, 1959. – 264 с.
- 4.276. Чернигову 1300 лет / [сост. Мельник С. М. и др.] – К.: Наукова думка, 1990. – 368 с.
- 4.277. Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 324 с.
- 4.278. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну (1914–1918 гг.) / Григорий Иванович Шигалин. – М.: Воениздат, 1956. – 332 с.
- 4.279. Шевченко В. М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Віктор Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 61 – 67.
- 4.280. Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. С. 71 – 78.
- 4.282. Шевченко В. М. Землеволодіння та землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1993. – Вип. II. – С. 45 – 50.
- 4.283. Шевченко В. М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914 – лютий 1918): матеріали Міжнар. наукової конф.[«Перша світова війна і слов'янські народи»], (Київ, 14 – 15 травня 1998 р.) – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998. – С. 61 – 66.
- 4.284. Шевченко В. М. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року / Віктор Миколайович Шевченко. – Чернігів: вид-во Черн. ун-ту, 2004. – 68 с.
- 4.285. Шевченко В. М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 – 1916 рр.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91 – 101.

- 4.286. Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 188 – 205.
- 4.287. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – № 2 (23). – С. 38 – 41.
- 4.288. Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 – 1917 рр. / Йосип Тимофійович Щербина. – К.: Вид – во АН УРСР, 1963. – 368 с.
- 4.289. Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.– 2006. – Вип. ХІІ. – С. 25 – 27.
- 4.290. Яворський М. І. Нарис історії України / Матвій Іванович Яворський. – [в 2-х т.]. Ч. 2. – Передрук видання ДВУ в Києві, 1924 р. – Аделаїда, Південна Австралія, 1987. – 249 с.
- 4.291. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 10 – 19.

5. Енциклопедії, довідкові та статистичні видання

- 5.292. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / [ред. А. М. Прохоров]. – Т. 19. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – 648 с.
- 5.293. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь – М.: Эксмо, 2004. – 667 с.
- 5.294. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / [упоряд. А. В. Кудрицький] – К.: Вид-во ім. М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.
- 5.295. Полтавська область. Природа, населення, господарство / [Аліман М. В., Андрієнко В. В. та ін.] / [упоряд. К. О. Маца]. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 356 с.
- 5.296. Україна. Щорічний статистичний довідник / ред. Авдієнко М. О. – [Вип. 1]. – Харків, ЦСУ УРСР, 1925. – 224 с.

6. Дисертації та автореферати

- 6.297. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Ю. І. Вовк. – Донецьк, 2003. – 20 с.
6. 298. Герасименко О. В. Селянський рух на Чернігівщині 1900 – 1917 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Герасименко Олена Володимирівна. – Черкаси, 2008. – 284 с.
- 6.299. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Л. Р. Ігнатова. – Одеса, 2002. – 19 с.
- 6.300. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.): дис. канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Молчанов Володимир Борисович. – К., 2000. – 205 с.
- 6.301. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Морозова. – Харків, 2005. – 20 с.
- 6.302. Синявська Л. І. Вплив русифікаторської політики на економічне, соціальне життя України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Синявська Людмила Іванівна. – Черкаси, 2006. – 207 с.
- 6.303. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец : 07. 00. 01 «Історія України» / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
- 6.304. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861 – 1917 рр.: дис. ... доктора істор. наук: 07. 00. 01 / Надія Романівна Темірова – К., 2003. – 517 с.
- 6.305. Шара Л. І. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Л. І. Шара – Чернігів, 2002. – 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість мешканців Чернігівської губернії та їх національність (%)

Повіти	Усього осіб	Українці	У %	Росіяни	У %	Євреї	У %
Чернігівський	162 123	13 956	86,14	12 257	7,56	9012	5,56
Чернігів	27 716	10 085	36,39	8780	31,68	7985	28,81
Березна	9922	8349	84,15	1354	1,65	144	1,45
Сільське населення	124 485	121 222	97,38	123	1,71	883	0,71
Борзнянський	146 595	137 501	93,8	3596	2,45	926	0,63
Борзна	12 526	10 846	86,59	1515	12,09	109	0,87
Сільське населення	134 069	126 655	94,47	2081	1,55	817	0,61
Глухівський	142 661	130 725	91,63	5514	3,87	5958	4,18
Глухів	14 828	8621	58,14	3837	25,88	2217	14,95
Сільське населення	127 833	122 104	95,52	1677	1,31	3741	2,93
Городнянський	153 040	132 803	86,78	7053	4,61	11 992	7,84
Городня	4310	2349	54,5	1248	28,96	604	14,01
Сільське населення	148,730	130 454	87,71	5805	3,9	11 388	7,66
Козелецький	135 129	128 683	95,22	4677	3,46	1336	0,99
Козелець	5141	2834	55,13	1632	31,74	468	9,1
Сільське населення	129 988	125 849	96,81	3045	2,34	868	0,67
Конотопський	156 535	142 276	90,89	7636	4,88	5370	3,43
Конотоп	18 770	10 290	54,82	4415	23,52	3565	18,99

Сільське населення	137 765	131 986	95,81	3221	2,34	1805	1,31
Кролевецький	131 089	126 180	96,25	3904	2,98	886	0,68
Кролевець	10 384	8328	80,2	1815	17,48	209	2,01
Короп	6262	5309	84,78	865	13,81	77	1,23
Сільське населення	114 443	112 543	98,24	1224	1,07	600	0,52
Новгород-Сіверський	146 236	133,230	91,11	6444	4,41	6302	4,31
Новгород-Сіверський (м.)	9182	4884	53,19	2941	32,03	1296	14,11
Сільське населення	137 054	128 346	93,65	3503	2,56	5006	3,65
Ніжинський	168 718	154 881	91,8	9992	5,92	3146	1,86
Ніжин	32 113	21 733	67,68	7578	23,6	2366	7,37
Сільське населення	136 605	133 148	97,47	2414	1,77	780	0,57
Остерський	150 358	139 136	92,54	6308	4,2	4164	2,77
Остер	5370	3229	60,13	1596	29,72	399	7,43
Сільське населення	144 988	135907	84,47	4712	9,3	3765	6,23
Мглинський	139 343	108 981	78,21	19 739	14,17	10174	7,3
Мглин	7640	4840	63,35	75	0,98	2675	35,01
Сільське населення	131 703	104 141	79,07	19 664	14,93	7499	5,69
Новозибківськ	164 840	155 209	94,16	323	0,2	8872	5,38
Новозибків	15 362	11 055	71,96	303	1,97	3787	24,65
Нове Місто	1488	1421	95,5	–	–	67	4,5

Сільське населення	147 990	142 733	96,45	20	0,01	5018	3,39
Стародубськ.	144 833	134560	92,91	12	0,0	9840	6,79
Стародуб	12 381	7255	58,6	5	0,0	4897	39,54
Погар	4965	3800	76,54	–	–	1159	23,34
Сільське населення	127 487	123 505	96,88	7	0,0	3784	2,97
Суразький	186 297	46 389	24,9	129 294	69,4	9928	5,33
Сураж	4006	559	13,95	978	24,41	2400	59,91
Сільське населення	182 291	45 830	25,14	128 316	70,39	7528	4,13
Стародубщина	635 313	445 139	70,07	149 368	23,51	38 814	6,11
Разом по губерн.	2 297854	1 526072	88,9	374401	7,7	216 787	3,4

Додаток Б

Кількість населення Полтавської губернії за даними Першого всеросійського перепису 1897 р.

Повіти	Усього осіб	Українці	Росіяни	Євреї
Полтавський	227 795	201 949	12 082	11 624
Полтава	53 703	30 086	11 035	10 690
Сільське населення	174 092	171 863	1047	934
Гадяцький	142 806	138 323	874	3435
Гадяч	7721	5625	201	1854
Сільське населення	135 085	132 698	673	1581
Зіньківський	140 304	137 579	736	1870
Зіньків	10443	8957	187	1261
Сільське населення	129 861	128 622	549	609
Золотоніський	227 594	217 466	2077	7668
Золотоноша	8739	5238	663	2765
Сільське населення	21 855	212 228	1414	4903
Кобеляцький	217 875	212 045	2122	3409
Кобеляки	10 487	7708	564	2115
Сільське населення	207 388	204 337	1294	1558
Костянтиноградський	230 310	198 183	27 146	2050
Костянтиноград	6455	4639	575	1099
Сільське населення	223 855	193 544	26 571	951
Кременчуцький	244 894	196 636	13 591	32 122
Кременчук	63 007	18 980	12 130	29 577
Сільське населення	181 887	6656	1461	2545
Лохвицький	150 985	144 627	1382	4664
Лохвиця	8911	6071	333	2465
Сільське населення	142 074	138 556	1049	2199

Лубенський	136 613	129 784	1954	4554
Лубни	10 097	5975	960	3001
Сільське населення	126 516	123 809	994	1553
Миргородський	157 790	153 214	1344	3066
Миргород	10 037	8290	427	1248
Сільське населення	147 753	144 924	917	1818
Переяславський	185 306	173 779	1449	9815
Переяслав	14 614	8348	468	5737
Сільське населення	170 692	165 431	981	4078
Пирятинський	163 505	155 632	1493	6132
Пирятин	8022	4462	286	3193
Сільське населення	155 483	15 170	1207	2939
Прилуцький	192 502	182 139	1860	8184
Прилуки	18 532	11850	821	5719
Сільське населення	173 970	170 289	1039	2465
Роменський	186 497	174 298	3246	7832
Ромни	22 510	20621	763	1126
Сільське населення	163 987	153 677	2483	6706
Хорольський	173 375	162 047	1649	9679
Хорол	7997	6521	307	1169
Разом по губернії	2 778 151	2 7178 45	74 491	118 624

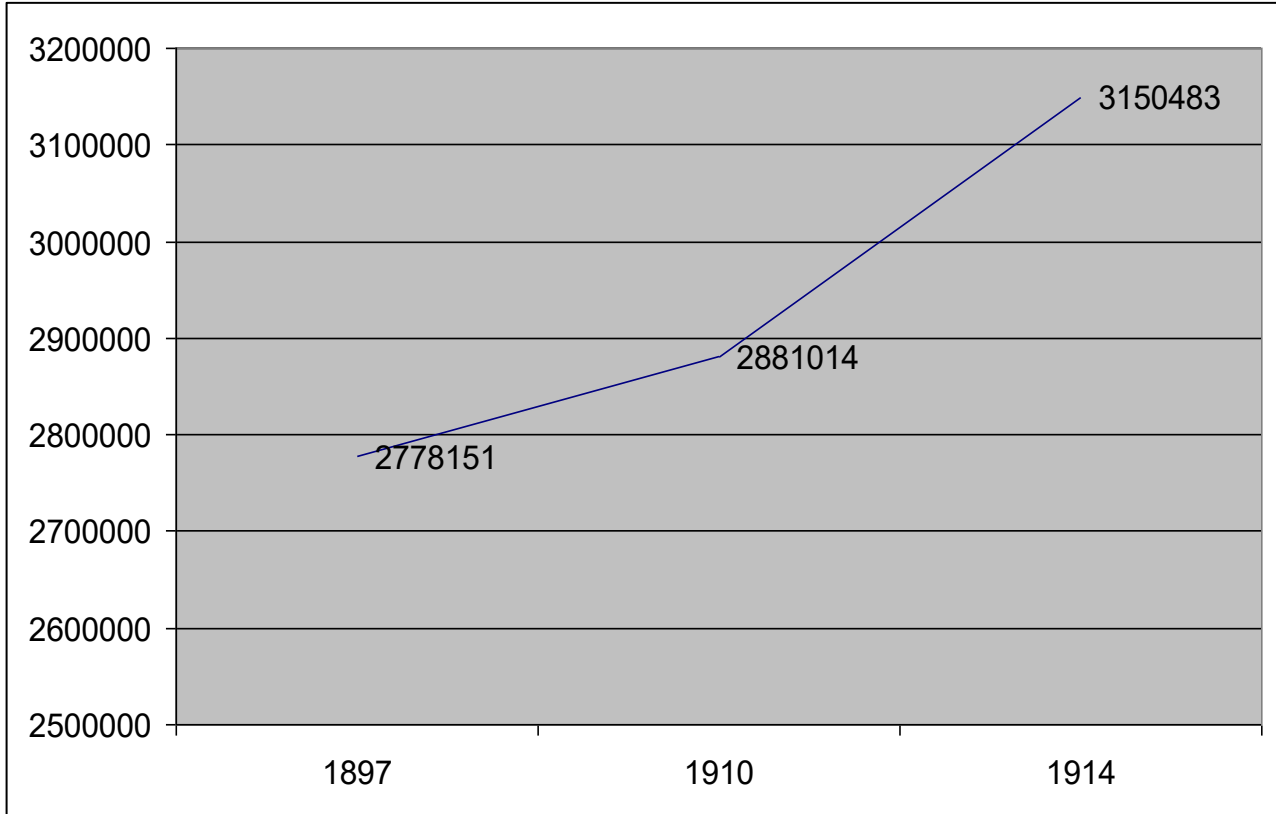
Додаток В

Порівняльна таблиця зростання кількості населення в Полтавській губернії з 1897-го по 1914 рр.

Повіти	1897	1910	1914
Полтавський	227 795	234 356	253 881
Зіньківський	140 304	144 878	153 189
Золотоніський	227 594	233 380	259 293
Кобеляцький	217 875	212 400	248 697
Костянтиноградський	230 310	252 980	267 654
Кременчуцький	244 894	246 334	328 573
Лохвицький	150 985	157 621	166 498
Лубенський	136 613	142 315	153 899
Миргородський	157 790	162 255	173 743
Переяславський	185 305	203 446	218 044
Пирятинський	163 505	177 230	157 516
Прилуцький	192 502	206 512	216 237
Роменський	186 497	180 434	203 845
Хорольський	173 375	176 521	189 711
Разом по губернії	2 778 151	2 881 014	3 150 483

Додаток Д

Демографічні зміни в Полтавській губернії на початку XX ст.

Демографічні зміни в Чернігівській губернії на початку XX ст.

